

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

за загальною редакцією В. П. Решетило

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за
освітньо-професійною програмою бакалавра для неекономічних
напрямів підготовки*

Харків
ХНУМГ
2014

УДК 330.1(075)
ББК 65.01я73-6
Е45

Авторський колектив:

Решетило Валентина Петрівна, д-р екон. наук, професор,
зав. кафедрою економічної теорії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
Стадник Григорій Васильович, канд. екон. наук, професор
кафедри економічної теорії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
Можайкіна Наталія Василівна, канд. екон. наук, доцент
кафедри економічної теорії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
Москвіна Анастасія Олегівна, канд. екон. наук, доцент
кафедри економічної теорії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
Батістова Оксана Ігорівна, канд. екон. наук, доцент
кафедри економічної теорії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова.

Рецензенти:

Марченко О. С., доктор економічних наук, професор
кафедри економічної теорії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого;
Тютюнникова С. В., доктор економічних наук, професор
кафедри економічної теорії і економічних методів управління
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів,
які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалавра
для неекономічних напрямів підготовки
лист № 1/11-2920 від 28.02.2014

Економічна теорія : навч. посібник / В. П. Решетило, Г. В. Стадник,
Е45 Н. В. Можайкіна та ін.; за заг. ред. В. П. Решетило; Харк. нац. ун-т міськ.
госп-ва ім. О. М. Бекетова . – Х. : ХНУМГ , 2014. – 290 с.
ISBN 978-966-695-323-3

У навчальному посібнику розглянуто теоретичні основи, закономірності й еволюційні етапи розвитку економічної теорії, розкриваються основні проблеми функціонування ринкової економіки, мікро- та макроекономічні аспекти її розвитку, роль економіки в забезпеченні сталого розвитку країни, економічна політика держави та її роль в забезпеченні модернізації економіки та прискоренні темпів економічного розвитку. До кожної теми додається навчальний тренінг, що включає основні терміни, контрольні запитання, тести, завдання тощо.

Рекомендовано для студентів неекономічних напрямів підготовки усіх форм навчання, а також магістрів, аспірантів та всіх хто цікавиться проблемами економічного розвитку.

УДК 330.1(075)
ББК 65.01я73-6

© В. П. Решетило, Г. В. Стадник,
Н. В. Можайкіна, А. О. Москвіна,
О. І. Батістова, 2014

ISBN 978-966-695-323-3

© Харків, ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014

ЗМІСТ

Передмова.....	6
Розділ 1 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: РУШІЙНІ СИЛИ ТА СТУПЕНІ.....	9
1.1 Предмет економічної теорії та її практичне використання.....	9
1.1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії.....	9
1.1.2 Предмет та функції економічної теорії.....	13
1.1.3 Методи пізнання економічного життя суспільства. Економічні категорії, закони й принципи.....	20
Навчальний тренінг.....	25
1.2 Загальні основи економічного розвитку.....	29
1.2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства.....	29
1.2.2 Економічна система: поняття та основні типи.....	35
1.2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.....	42
Навчальний тренінг.....	47
1.3 Виробництво, його фактори та ефективність.....	52
1.3.1 Сутність і структура суспільного виробництва.....	53
1.3.2 Фактори виробництва та їх взаємодія.....	55
1.3.3 Економічна ефективність суспільного виробництва, її показники.....	57
1.3.4 Проблеми економіки природокористування.....	59
Навчальний тренінг.....	60
1.4 Форми організації суспільного виробництва та їхня еволюція.....	64
1.4.1 Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи.....	64
1.4.2 Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості.....	66
1.4.3 Закон вартості та його функції.....	69
1.4.4 Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу.....	70
Навчальний тренінг.....	76
Розділ 2 МІКРОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ.....	82
2.1 Ринкове господарство як невід’ємна складова товарного виробництва.....	82
2.1.1 Риси, функції, структура та інфраструктура ринку.....	82
2.1.2 Основні суб’єкти ринкової економіки.....	86
2.1.3 Держава як суб’єкт ринкового господарства.....	87
Навчальний тренінг.....	93

2.2 Механізм функціонування ринку.....	98
2.2.1 Сутність попиту і фактори, що його визначають.....	98
2.2.2 Споживчий вибір. Бюджетна лінія. Крива байдужості.....	101
2.2.3 Пропозиція: зміст і фактори, що на неї впливають.....	106
2.2.4 Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага.....	108
2.2.5 Еластичність попиту і пропозиції.....	110
Навчальний тренінг.....	118
2.3 Підприємство у ринковій економіці.....	122
2.3.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм.....	123
2.3.2 Теорія фірми. Ресурси фірми. Капітал фірми: сутність, структура, оборот та кругообіг.....	129
2.3.3 Виробництво і виробнича функція.....	137
2.3.4 Витрати виробництва і прибуток.....	148
2.3.5 Управління фірмою. Менеджмент та маркетингова діяльність фірми... Навчальний тренінг.....	153 154
2.4 Конкуренція і монополія у ринковій економіці.....	159
2.4.1 Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці.....	159
2.4.2 Види економічної конкуренції.....	161
2.4.3 Монополія: причини виникнення, суть та основні форми.....	162
2.4.4 Класифікація ринкових структур.....	166
Навчальний тренінг.....	169
Розділ 3 МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ РІВЕНЬ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	172
3.1 Основні результати і показники макроекономіки.....	172
3.1.1 Національне виробництво і відтворення: зміст, види та пропорції.....	173
3.1.2 Основні макроекономічні показники. Методика розрахунку основних макроекономічних показників.....	174
3.1.3 Формування та розподіл національного продукту.....	181
3.1.4 Сукупний попит та сукупна пропозиція. Макроекономічна рівновага... Навчальний тренінг.....	184 197
3.2 Макроекономічна нестабільність і економічне зростання. Інфляція, безробіття.....	203
3.2.1 Циклічний характер розвитку економіки. Економічний цикл та його фази. Класифікація економічних циклів.....	203
3.2.2 Інфляція, її сутність, причини, види і соціально-економічні наслідки....	206
3.2.3 Безробіття, його зміст, причини, види, форми. Наслідки впливу безробіття на економіку.....	211
3.2.4 Економічне зростання: зміст, типи, чинники. Концепції та найпростіші моделі економічного зростання.....	215
Навчальний тренінг.....	218

3.3 Основні напрями регулювання економіки.....	223
3.3.1 Фінансова система: необхідність, зміст, структура та функції фінансів. Державний бюджет, бюджетний дефіцит і державний борг.....	223
3.3.2 Податкова система та податкова політика.....	228
3.3.3 Грошово-кредитна система, причини нестабільності та заходи щодо її стабілізації.....	233
Навчальний тренінг.....	245
3.4 Формування і закономірності розвитку світового господарства.....	249
3.4.1 Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства.....	249
3.4.2 Основні форми міжнародних економічних відносин. Торговельний і платіжний баланс країни.....	256
3.4.3 Глобалізація економіки та загальноцивілізаційні проблеми людства.....	266
3.4.4 Проблеми інтеграції України у світове господарство.....	268
Навчальний тренінг.....	270
Список рекомендованих джерел.....	274
Глосарій термінів.....	278

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах перед людством постала складна і відповідальна проблема – забезпечити сталий розвиток глобальної економіки, що знайшло відображення в розробленій ООН концепції стійкого економічного розвитку, яка направлена на подолання нинішніх проблем людства і забезпечення стабільного розвитку людської цивілізації в майбутньому. Вирішення цієї проблеми потребує оволодіння фундаментальними економічними знаннями, що постійно розвиваються і поглиблюються на основі сучасних економічних досліджень.

Трансформаційні перетворення в Україні також значно підвищують інтерес до економічної науки, вивчення якої майбутніми спеціалістами має велике значення не лише в їх професіональному становленні, але й у формуванні у них сучасного економічного мислення.

Курс «Економічна теорія» є вибірковою дисципліною, рекомендованою МОН України для студентів технічних спеціальностей. *Метою його викладання* є вивчення загальних основ й принципів економічного життя суспільства, розкриття закономірностей розвитку суспільного виробництва, визначення найважливіших рис соціально-економічних систем, висвітлення зв'язку теоретичних знань та успішної економічної діяльності на практиці, ознайомлення студентів із закономірностями функціонування економічних процесів, навчання їх об'єктивному аналізу стану економіки та практичному застосуванню отриманих знань у реальності, формування логіки сучасного економічного мислення та економічної культури, адекватних умовам ринкових відносин у країні, навчання базовим методам аналізу економічних процесів, вмінню приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю студентів.

Предметом вивчення дисципліни «Економічна теорія» є закономірності розвитку економічних систем; економічні закони та принципи їх функціонування; діяльність людей, спрямована на ефективне господарювання за умов обмежених економічних і природних ресурсів; особливості ринкових перетворень економіки України; сучасні процеси глобалізації економічного життя суспільства.

Завданням викладання дисципліни є вивчення системи економічних законів, що дозволить одержати відповідь на питання сучасного ефективного господарювання в країні і допоможе знайти оптимальний шлях розвитку економіки України.

Важливими завданнями дисципліни також виступають: пізнання економічної теорії як науки, її предмету, методів та функцій; розкриття основного змісту сучасних шкіл економічної теорії; аналіз закономірностей розвитку ринкової економіки; характеристика основних рис та особливостей розвитку економік постсоціалістичних країн; розкриття закономірностей суспільного відтворення, економічного зростання та циклічних коливань в економіці; сучасні процеси глобалізації світогосподарських зв'язків та шляхи вирішення загальноцивілізаційних проблем людства.

Методика викладання дисципліни «Економічна теорія» вимагає системного підходу до вивчення студентами кожної теми дисципліни. Для цього необхідно вирішити, які питання треба висвітлити у лекціях, а які доцільно винести на обговорення на семінарах та у фіксованих виступах. Логіка і структура дисципліни «Економічна теорія» та передбачені програмою методи її вивчення дають можливість студентам засвоїти необхідний обсяг науково-теоретичних знань, що поглибить цілісне сприйняття процесу функціонування сучасної економіки на національному та загальносвітовому рівнях і надасть можливість набутти норм грамотної економічної поведінки.

Економічна теорія займається способами вирішення різноманітних соціально-економічних завдань і навчає практичній діяльності, а також слугує основою для подальшого успішного вивчення інших економічних дисциплін. Отримані знання дуже важливі в розумінні таких явищ економічного життя суспільства як економічне зростання, інноваційна і інвестиційна діяльність, становлення і розвиток системи підприємництва, інфляція, безробіття, функціонування податково-бюджетної та банківської системи країни, економічна політика держави та її ефективність, пояснення процесів, які відбуваються в державі.

Економічна теорія розкриває не тільки всі сторони економіки, вона тісно пов'язана з усіма сферами життєдіяльності людини. Щоб Ви не робили, чим би не займалися, Ви завжди зіткнетесь з економікою. Економіка навколо нас. Економіка – це саме життя. А економічна теорія – її основа.

Заняття економічною теорією породжує у студентів ініціативу, активність і самостійність у діях, виробляє практичні навички прийняття відповідальних економічних рішень.

Вивчення економічної теорії дозволить:

- розвивати аналітичні здібності;
- раціонально мислити;
- визначати економічний ефект вашої ідеї;
- грамотно будувати і підтримувати розмову;
- орієнтуватися в економічних реаліях суспільства.

Призначення цього навчального посібника – допомога студентам у вивченні курсу «Економічна теорія». Посібник знайомить студентів із навчальною програмою дисципліни, містить відповідний теоретичний матеріал, який системно розкривають окремі теми. До кожної теми рекомендовані контрольні запитання, практичні й тестові завдання для самоконтролю засвоєння матеріалу, список літератури – все те, що допомагає студентам організувати самостійну роботу при вивченні курсу економічної теорії.

Навчальний посібник розроблений викладачами кафедри економічної теорії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова: завідувачем кафедри, професором, д.е.н. В. П. Решетило, професором, к.е.н. Г. В. Стадником, доцентом, к.е.н. Н. В. Можайкіною, доцентом, к.е.н. А. О. Москвіною, доцентом, к.е.н. О. І. Батістовою.

Розділ 1 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: РУШІЙНІ СИЛИ ТА СТУПЕНІ

1.1 ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЇЇ ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ

1.1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії

1.1.2 Предмет та функції економічної теорії

1.1.3 Методи економічного аналізу. Економічні категорії, закони й принципи.

Навчальний тренінг

1.1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії

Поняття *економіка* (від грецького *oikonomike*, буквально – мистецтво ведення домашнього господарства) в сучасних умовах застосовують у чотирьох значеннях:

- 1) народне господарство певної країни, групи країн або всього світу;
- 2) сфера господарської діяльності людини, в якій створюються, розподіляються і споживаються життєві блага;
- 3) економічна наука, що вивчає різноманітні економічні явища і процеси, які відбуваються в суспільстві;
- 4) сукупність економічних відносин між людьми у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції, що утворюють певну економічну систему.

Економіка і економічна теорія знаходяться у взаємодії та впливають одна на одну. *Економіка* є об'єктом вивчення економічної теорії. Вона існує об'єктивно, тобто незалежно від волі та свідомості людей. *Економічна теорія* є явищем свідомості людей, яка відображає дію об'єктивних законів економічного життя. Для того щоб виявити ці закони, потрібна наука, здатна проникнути у сутність економічного життя, з'ясувати його причинно-наслідкові зв'язки і рушійні сили. Цим і займається економічна теорія.

Таким чином, економіка як складна відкрита багатоструктурована система є об'єктом вивчення спеціальної науки – економічної теорії.

Економічна наука – це сфера розумової діяльності людини, функцією якої є пізнання та систематизація об'єктивних знань про закони і принципи розвитку реальної економічної дійсності.

Перші спроби теоретично осмислити економічний устрій суспільства відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів (Ксенофонта,

Арістотеля, Платона), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів та явищ почала складатися лише в XVI – XVII ст., коли ринкове господарство почало отримувати загальний характер.

Основні етапи розвитку економічної науки:

Меркантилізм (від італ. mercante – торговець, купець) (XVI – XVII ст.). Прибічники цієї школи основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, а саме багатство ототожнювали з накопиченням металевих грошей (золотих і срібних). Це досягалося лише в тому випадку, коли держава проводила активну *політику*, захищаючи національне виробництво і торгівлю, тобто здійснювала політику **протекціонізму** (від лат. protectio – заступництво, захист). Меркантилісти (Антуан де Монкретьєн) дали нову назву науці про способи збільшення суспільного багатства – **політична економія**. Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі. *Представники:* А. Монкретьєн, Т. Манн, У. Стаффорд, Ж.-Б. Кольбер, в Росії – А. Л. Ордин-Нащокін, І. І. Посошков, Петро I та ін.

Поступово з розвитком сільського господарства як провідної галузі економіки виникла наукова школа фізіократів.

Фізіократи (від грецького «фізіократія» – влада природи) (XVII – XVIII ст.). на відміну від меркантилістів перенесли акценти дослідження зі сфери обігу безпосередньо у сферу виробництва. А джерелом багатства вважали тільки працю у сільськогосподарському виробництві. Вони стверджували, що промисловість, транспорт і торгівля – безплідні сфери, а праця людей у цих сферах тільки покриває витрати на їхнє існування і не прибуткова для суспільства. *Представники:* Ф. Кене, П. Буагільбер, А. Тюрго, В. Мірабо, Д. Норе.

Але чи може природа сама по собі, без застосування капіталу і праці постійно примножувати суспільне багатство. Найбільш обґрунтовану відповідь на це питання дала класична школа.

Класична школа політичної економії (XVII – XVIII ст.). виникла з розвитком капіталізму. Її засновники У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей зосереджують увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку усіх сфер суспільного виробництва, прагнуть розкрити економічну природу багатства, капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції. Саме

вони започаткували трудову теорію вартості, а ринок розглядали як саморегулюючу систему.

Подальший розвиток економічної теорії відбувався за двома основними напрямками.

Марксизм (XIX – XX ст.), або політична економія праці. *Засновники* цього напрямку К. Маркс і Ф. Енгельс досліджують систему законів капіталістичного суспільства з позицій робітничого класу. Продовжуючи вивчення трудової теорії вартості, вони зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти. Однак положення марксизму про заперечення приватної власності і ринку, посилення експлуатації і зростання зубожіння трудящих, про єдиний фактор формування вартості, переваги суспільної власності, неминучість краху капіталізму не мали належної наукової обґрунтованості й не знайшли практичного підтвердження.

Маржиналізм (від франц. *marginal* – граничний, границя, межа) (XIX ст.) – теорія, яка пояснює економічні процеси і явища, виходячи з універсальної концепції використання граничних, крайніх ("max" чи "min") величин, які характеризують не внутрішню сутність самих явищ, а їхню зміну в зв'язку зі зміною інших явищ. Дослідження маржиналістів ґрунтуються на таких категоріях, як "гранична корисність", "гранична продуктивність", "граничні витрати" та ін. Маржиналізм використовує кількісний аналіз, економіко-математичні методи і моделі, в основі яких лежать суб'єктивно-психологічні оцінки економічних дій індивіда. *Представники* маржиналізму – К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас.

У сучасній західній економічній науці існують різні напрями, течії, школи, типологія яких відрізняється як за методами аналізу, так і за розумінням предмету й мети дослідження. Концептуально відрізняються і підходи до вирішення економічних проблем. Але цей поділ значною мірою умовний, тому всю сукупність сучасних течій і шкіл можна згрупувати у такі чотири основні напрями: **неокласицизм (монетаризм, неолібералізм), кейнсіанство, інституціоналізм, неокласичний синтез.**

Неокласицизм. Досліджує і розвиває ідеї класичної політекономії з урахуванням сучасних умов. Заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самотійно встановити рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією. *Засновники теорії* – А. Маршалл і А. Пігу, *послідовники* – Л. Мізес, Ф. Хайєк, М. Фрідмен, А. Лаффер, Дж. Гілдер, Ф. Кейган та ін.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: *монетаризм, неолібералізм, теорію суспільного вибору, теорію раціональних очікувань* та ін. Особливою популярністю користується концепція монетаризму, визнаним теоретиком якої є американський економіст Мілтон Фрідмен. *Прихильники монетаризму: Ф. Найт, Дж. Стиглер, Ф. Кейган, А. Голдмен.*

Монетаризм – теорія, яка пропонує відмову від активного втручання держави в економіку і приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури, розвитку виробництва і зміні обсягів валового національного продукту (ВНП). За правилом монетаризму приріст грошової маси (монетарної бази) має бути скоординований з темпами зростання товарної маси, динамікою цін і швидкістю обертання грошей.

Неолібералізм – ще один напрям в економічній науці і практиці управління господарською діяльністю. Його представники відстоюють пріоритетне значення свободи суб'єктів економічної діяльності. Приватне підприємництво само здатне вивести економіку з кризи, забезпечити її підйом і добробут населення. Держава повинна забезпечувати умови для конкуренції і відмовитись від зайвої регламентації ринку. Одним з основоположників та головним теоретиком неолібералізму вважається Фрідріх фон Хайек ("Згубна самовпевненість" і "Дорога до рабства" (1992)). У своїх роботах він відстоює принцип максимальної свободи людини.

Кейнсіанство – одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує об'єктивну необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики. Засновником теорії є видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс. Кейнсіанство виникло в 30-х роках ХХ ст. як відповідь на потреби подолання Великої депресії (1929-1933), яка поставила економічну систему капіталізму на межу повної катастрофи.

Ідеї Дж. М. Кейнса, викладені в його головній праці "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936 р.), широко застосовувались провідними країнами світу в практиці регулювання ринкової економіки, що дало їм змогу швидко подолати кризові явища, досягти стабільних темпів економічного зростання і динамічної рівноваги.

Прихильники і послідовники Кейнса (Дж. Робінсон, П. Сраффа, А. Хансен, Н. Калдор, Р. Лукас та ін.) виступають за активну участь держави у структурній перебудові економіки, визнають за необхідне впровадження

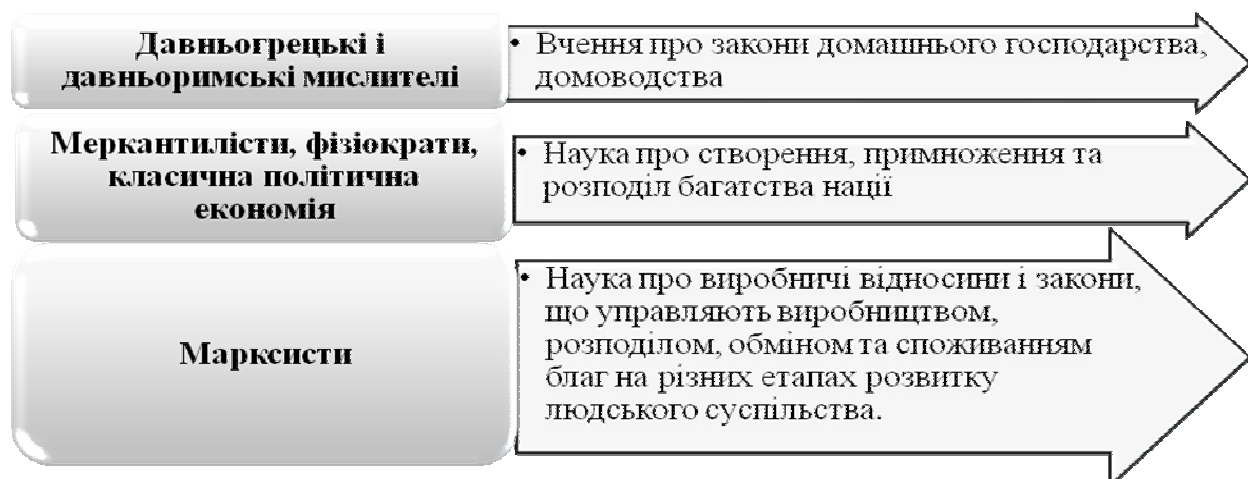
антикризового та антициклічного регулювання, перерозподіл доходів, збільшення соціальних виплат.

Інституціоналізм, або *інституціонально-соціологічний напрям*, представниками якого є Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Аж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль та ін., розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є "інститути", під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти та ін.

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої (Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон та ін.) обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямку економічної теорії.

1.1.2 Предмет та функції економічної теорії

Предмет економічної теорії надзвичайно складний і багатогранний, так само як складна, багатогранна і динамічна економічна життєдіяльність людини. Цим пояснюється неможливість короткого і всеохоплюючого визначення предмету, яке було б придатне для всіх етапів розвитку людського суспільства. Економічна теорія, вивчаючи реальні економічні процеси, сама перебуває у постійному пошуку і розвитку, предмет її дослідження змінюється й уточнюється. Еволюцію уявлень про предмет економічної теорії наведено на рис. 1.1.

Сучасні західні економісти визначають економічну теорію як науку про:

А. Маршалл

- сферу індивідуальних і суспільних дій людей, що найтіснішим чином пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту;

П. Самуельсон

- дії людей у процесі вибору обмежених ресурсів для виробництва різних товарів;

Е. Долан

- діяльність людей за умов рідкості ресурсів;

Дж. Робінзон

- вивчення поведінки людей як зв'язку між метою та обмеженістю засобів, що можуть мати альтернативні шляхи застосування;

К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю

- ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини

Рис. 1.1 – Еволюція визначення предмета економічної теорії

Як бачимо, формування предмета економічної теорії представники традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні західні економісти – з проблемами «рідкості», «обмеженості ресурсів та ефективності їх використання», «альтернативності вибору» тощо. Таке розмаїття визначень предмета економічної теорії не можна вважати недоліком чи слабкістю науки. Воно є природним явищем, оскільки відображає еволюцію вивчення такого складного і суперечливого соціального об'єкта, яким є економічна система. При цьому жодне з наведених визначень не може претендувати на повне, вичерпне розкриття сутності досліджуваного об'єкта. Кожна теорія відбиває певну сторону, грань, зріз проблеми, що досліджується, і, отже, робить певний внесок в економічну науку.

Економічна теорія – динамічна наука, яка постійно збагачується новими знаннями, предмет її дослідження розширюється і уточнюється. У сучасних умовах гуманізації, інтелектуалізації, соціалізації суспільного життя та глобалізації економічних процесів її предметна сфера еволюціонує в напрямку розширення та ускладнення проблематики, залучення до наукового

дослідження додаткових шарів соціально-економічних відносин, врахування багатомірності їх взаємодії і визначення людини як центру економічної системи.

Парадигма сучасної вітчизняної економічної теорії повинна мати ще й національно-історичну складову, яка передбачає врахування трансформаційної специфічності національної економіки, її інституціональних та відтворювальних особливостей, а також національного економічного менталітету народу, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей країни. Врахування національно-економічної компоненти є важливою умовою глибокого розуміння сучасних соціально-економічних процесів, які відбуваються в країні, наукового прогнозування тенденцій їх розвитку в перспективі.

Отже, розвиток економічної теорії відбувається на основі поєднання процесу плюралізації зі зростаючою тенденцією до інтеграції її різноманітних напрямів і шкіл, з превалюванням синтезованих і комплексних підходів до дослідження соціально-економічних процесів.

Не в протиставленні, а у взаємозбагаченні й науковому синтезі різних концепцій і полягає синергізм ефекту спільної праці вчених-економістів, який дає змогу глибше розкрити предмет економічної теорії в усій його багатогранності.

Узагальнюючи сказане, предмет економічної теорії можна визначити наступним чином:

Економічна теорія – це наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне використання обмежених ресурсів з метою задоволення безмежних суспільних потреб.

Термін **економія** ввели в обіг давньогрецькі мислителі Ксенофонт і Арістотель. У перекладі з грецької він буквально означає "мистецтво ведення домашнього господарства", «домоводство» («ойкос» – дім, домашнє господарство; «номос» – вчення, закон).

Термін «політична економія» вперше був застосований французьким меркантилістом Антуаном Монкретьєном у праці «Трактат політичної економії», написаній у 1615 р. З грецької «політикос» перекладається як державний, суспільний. Отже, цей термін у поєднанні з терміном «економія» означає науку про ведення господарства в державі, суспільстві.

В економічній науці термін «політична економія» домінував до кінця XIX ст. – часу виходу (1890 р.) праці відомого англійського економіста

А. Маршалла «Принципи економіки». *Економікс* – це неокласичний напрям в економічній науці, який має за мету синтезувати класичну політичну економію і маржиналізм.

В сучасних умовах в більшості країн світу (особливо англо-американських) політична економія функціонує під назвою «економікс», в ряді інших – як «економічна теорія» або як «політична економія». Кожна з них має свій аспект дослідження і викладення. Проте, по суті, вони є назвами однієї і тієї ж самої економічної науки, що постійно розвивається та досліджує економічні явища і процеси на різних етапах розвитку людського суспільства.

Еволюція термінів «економія», «політична економія», «економікс», «економічна теорія» об'єктивно зумовлена розвитком самої економічної науки і об'єкта її осягнення – економічної системи.

Об'єктом вивчення економічних наук є економіка в цілому. Якщо об'єкт вивчення є спільним, то предмет вивчення різний. Тому економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: *основи економічної теорії (політекономія)*; *мікроекономіка*, *мезоекономіка*, *макроекономіка*, *мегаекономіка* (рис. 1.2).

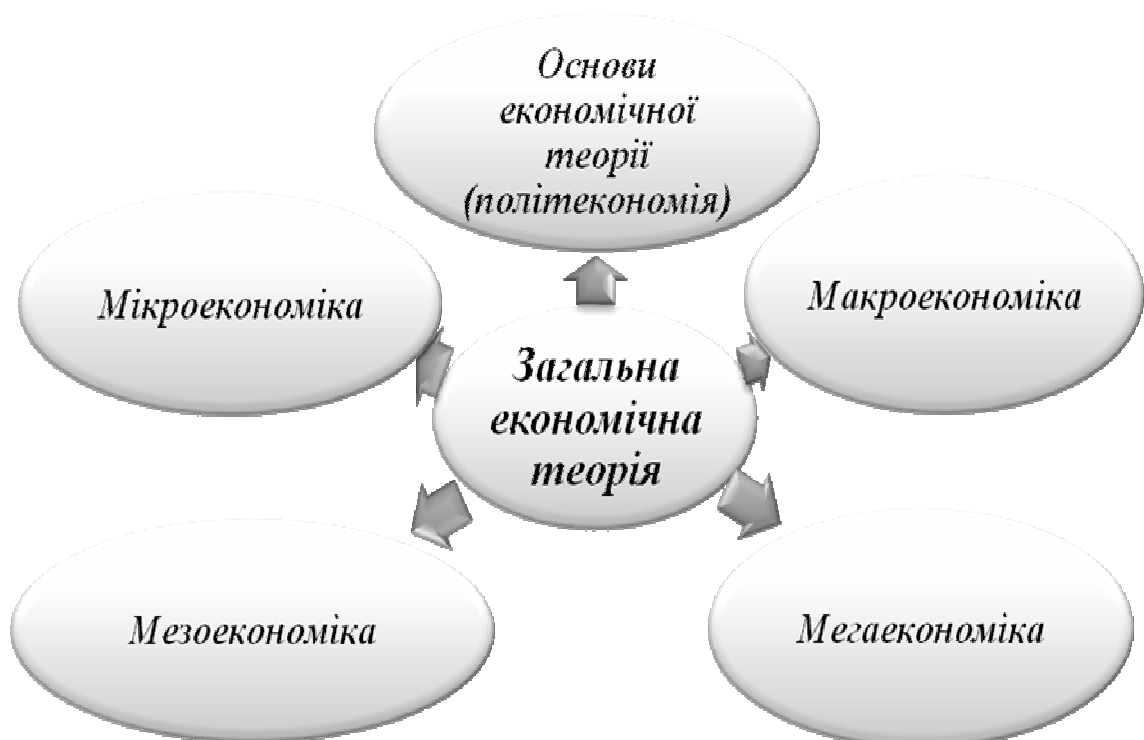

Рис. 1.2 – Структура загальної економічної теорії

Основи економічної теорії (політекономія) – це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає економічні процеси і поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарств, підприємств, фірм. Вона виходить з проблеми пошуку шляхів ефективного використання обмежених ресурсів окремих економічних суб'єктів та аналізує проблеми функціонування окремих ринків товарів та послуг, фактори формування ринкових цін, та ставить за мету знаходження факторів мінімізації витрат та максимізації прибутку фірм, працюючих в умовах різних типів ринкових структур.

Макроекономіка – це наука про розвиток економічної системи країни в цілому. Вона вивчає агреговану поведінку всіх суб'єктів національної економічної системи, вплив на її розвиток економічної політики держави, досліджує такі значимі для кожної людини проблеми, як інфляція і безробіття, економічне зростання та його вплив на добробут населення, оподаткування і формування ставки банківського відсотку, причини дефіциту бюджету, його наслідки та пошук способів його покриття, коливання валютних курсів та багато інших проблем.

В останнє десятиріччя швидко розвивається третій напрям економічної науки – **мезоекономіка** ("мезо" – означає проміжний, посередині). Її розвиток викликаний тим, що в сучасній економіці господарської самостійності набувають регіони, посилюється роль галузей і підгалузей народного господарства, широко розвиваються різні форми господарських об'єднань та мережевих структур. Тому мезоекономіка стала основою для розвитку галузевих і регіональних економік і вивчає закономірності розвитку окремих регіонів країни, окремі галузі й підсистеми національної економіки

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобальному планетарному рівні.

Кожна з цих складових економічної науки розвивається у нерозривному та органічному взаємозв'язку, що забезпечує зростання її ролі у розвитку суспільства. Зауважимо, що загальна економічна теорія не є механічною сумою її складових. Усі її частини перебувають у нерозривній єдності та органічному взаємозв'язку, що забезпечує цілісне сприйняття економіки як самодостатньої і динамічної системи, яка функціонує на національному і загальносвітовому рівнях.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на *позитивну й нормативну економічну теорію*.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежності, які зумовлюються реальною дійсністю. Тобто вона досліджує економічну дійсність і відповідає на запитання: *яка вона є?*

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку.

У процесі становлення і розвитку економічної теорії як науки були сформовані її основні функції (рис. 1.3): ***пізнавальна, методологічна, практична, прогностична, виховна***.

Пізнавальна функція реалізується через дослідження сутності економічних процесів і явищ. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд, сприяє науковому передбаченню економічного розвитку суспільства.

Рис. 1.3 – Функції економічної теорії

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає теоретико-методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності.

Практична функція економічної теорії зводиться до наукового обґрунтування економічної політики держави, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання.

Економічна політика – це цілісна система заходів держави, спрямованих на розвиток національної економіки в інтересах усіх соціальних груп суспільства. Вона має визначати оптимальні варіанти вирішення макроекономічних проблем.

Між економічною теорією і практикою існує тісний взаємозв'язок (рис. 1.4). Будь-яка теорія без зворотного зв'язку з практикою втрачає цінність і сенс. Практика формує замовлення на теоретичні дослідження, дає матеріал для наукового аналізу та остаточно оцінює життєздатність будь-якої теорії. Практика – критерій істинності економічних знань. Вона веде до знання, знання – до передбачення, передбачення – до раціональних дій, дія – до удосконалення практики. Такий цикл зв'язків постійно повторюється, щоразу піднімаючись на вищий рівень.

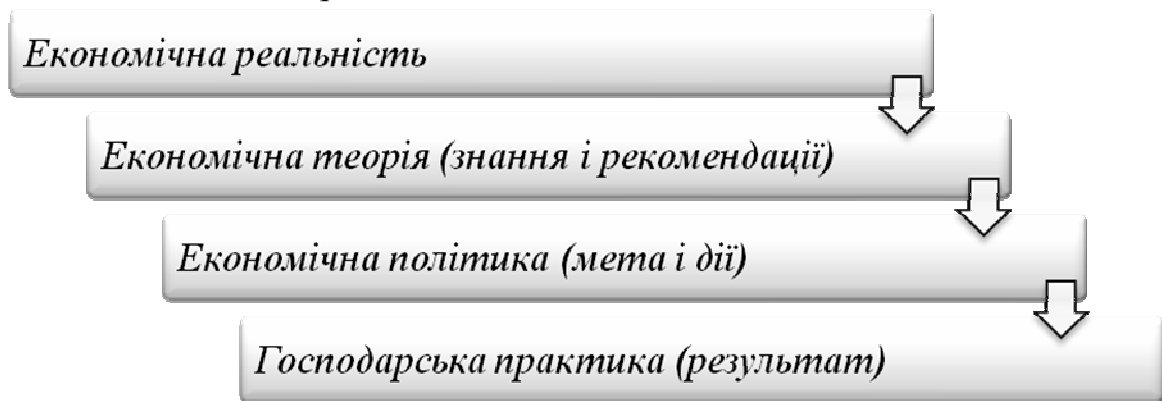

Рис. 1.4 – Взаємозв'язок економічної теорії і господарської практики

Прогностична функція економічної теорії виявляється у розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку в майбутньому. По суті, вона зводиться до розробки прогнозів довгострокових програм розвитку суспільного виробництва з урахуванням майбутніх ресурсів та можливих кінцевих результатів.

Виховна функція – полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного ринкового економічного мислення, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в умовах ринкової системи. Вона виховує у них усвідомлення того, що досягти професійних успіхів і вищого життєвого

рівня можна тільки оволодівши глибокими знаннями, в результаті наполегливої праці, прояву підприємливості та ініціативності, прийняття та обґрунтування рішень і здатності брати на себе відповідальність за свої господарські дії в умовах конкуренції.

Економічне мислення – це сукупність поглядів, уявлень та суджень людини про реальну економічну дійсність, які визначають її господарську поведінку.

Існує два види економічного мислення: ***буденне*** і ***наукове***.

Буденне мислення – поверхове, однобічне і безсистемне сприйняття людиною реальних економічних процесів, на підставі чого вона робить суб'єктивні, часом помилкові висновки і судження щодо економічних проблем.

Наукове мислення – всебічне і глибоке пізнання людиною економічної дійсності на основі використання наукових методів дослідження, що дозволяє розкрити сутність економічних процесів, об'єктивно оцінити їхню суспільну значущість і прогнозувати тенденції розвитку в майбутньому.

Етапи формування наукового економічного мислення:

- спостереження і відображення у свідомості людини реальної дійсності;
- обробка та осмислення одержаної економічної інформації і вироблення на цій основі наукових понять, категорій і законів економічного розвитку;
- реалізація, впровадження людиною одержаних економічних знань у своїй господарській діяльності.

1.1.3 Методи економічного аналізу. Економічні категорії, закони й принципи

Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її ***методу***.

Методи економічної теорії – це сукупність прийомів, способів і принципів, за допомогою яких досліджуються категорії і закони функціонування та розвитку економічних систем.

Економічна теорія застосовує як ***загальнонаукові***, так і ***специфічні*** для даної науки методи пізнання економічних явищ і процесів (рис. 1.5).

Діалектика – це загальний для всіх наук метод пізнання, у тому числі для економічної теорії. Він базується на використанні законів і принципів філософії, обґрунтованих видатним німецьким філософом Г. Гегелем. Сутність їх полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності, в безперервному розвитку, розумінні того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є єдність і боротьба протилежностей.

Рис. 1.5 – Основні методи економічної теорії

Наукова абстракція як метод пізнання полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших сталих сторін певного явища, звільнених (абстрагованих) від всього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення і формування законів.

Аналіз і синтез як методи дослідження застосовуються в єдності двох його складових. При *аналізі* об'єкт дослідження розкладається на складові частини, кожна з яких вивчається окремо; при *синтезі* відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Індукція і дедукція. Індукція – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. Дедукція – метод пізнання від загального до одиничного. Методи індукції і дедукції забезпечують діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального.

Історичний і логічний методи використовуються економічною теорією для дослідження економічних процесів у єдності. *Історичний метод* вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. *Логічний метод* досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

Економічне моделювання – це формалізований опис і кількісне вираження економічних процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відтворює реальну картину економічного життя. Економічні моделі (макро- і мікроекономічні; абстрактно-теоретичні і конкретно-економічні; статичні і динамічні; графічні, математичні, комп'ютерні) дають можливість наочно і глибше дослідити основні риси й закономірності розвитку реального об'єкта пізнання.

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження. Економічний експеримент дає змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових гіпотез і рекомендацій, щоб попередити помилки і провали в економічній політиці держави.

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони і принципи.

Економічні категорії – це абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів. Наприклад: товар, власність, капітал, прибуток, ринок, попит, заробітна плата, робоча сила та ін.

Економічні закони відбивають найсуттєвіші, стійкі, такі, що постійно повторюються, причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності економічних процесів і явищ. Закони виражають сутність економічних відносин.

Економічні закони у своїй сукупності створюють *систему економічних законів* (рис. 1.6), яка включає в себе *всезагальні, загальні, специфічні й стадійні закони*.

Рис. 1.6 – Система економічних законів

Економічні принципи – теоретичні узагальнення, що містять певні припущення, усереднення, які відображають загальні тенденції розвитку економічної системи. Як і економічні закони, вони також віддзеркалюють взаємозв'язок економічних явищ, але менш стійкі і мають менш обов'язковий характер. Під принципом будь-якої науки розуміють її найпростіші початкові положення, базові погляди, на основі яких будуються всі ґрунтовні категорії даної науки.

Пізнання та використання економічних законів має наступні форми:

- **наукова**, коли люди, пізнавши і розкривши сутність економічних законів, використовують їх свідомо, а отже, більш ефективно у своїй економічній діяльності;

- **емпірична**, коли люди, не знаючи сутності економічних законів, використовують їх несвідомо, інтуїтивно у своїй практичній діяльності.

Загальні властивості економічних законів і законів природи полягають в тому, що вони мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі і свідомості людей.

Відмінності економічних законів полягають в тому, що вони є законами господарської діяльності людей і поза нею не існують; мають історично

минулий характер; відкриттю та використанню їх людиною протидіють сили суспільства, що сходять з історичної арени.

Відмінності законів природи полягають в тому, що вони можуть діяти поза людським суспільством (наприклад, закон всесвітнього тяжіння); діють довічно і завжди; відкриття і використання відбувається відносно спокійно, не викликаючи суттєвих соціально-економічних суперечностей.

Рівні використання економічних законів:

1. Науково-теоретичний. На основі результатів наукового аналізу економічних процесів та явищ відкриваються і формулюються економічні закони, дається їх тлумачення і створюються концепції розвитку економіки.

2. Державно-управлінський. Державна влада, спираючись на закони економічної теорії і провідні концепції, розробляє відповідні правові закони та положення, визначає програми економічного розвитку та форми і засоби їх виконання.

3. Господарсько-практичний. Використання економічних законів у практиці господарювання економічних суб'єктів.

Економічна теорія є фундаментальною базою, теоретичним ядром усього комплексу економічних наук – *галузевих* (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва, торгівлі та інших); *міжгалузевих* (економічна теорія, демографія, теорія управління, економіка природокористування, та інші); *функціональних* (фінанси, кредит, прогнозування, маркетинг, менеджмент та інші); *історико-економічних* (історія, економічна історія, історія економічної думки); *соціально-політичних* (філософія, соціологія, психологія, право та інші); *інформаційно-аналітичних* (статистика, інформатика, аналіз господарської діяльності та інші).

Економічна теорія досліджує природу, глибинну сутність економічних явищ і процесів, базисні соціально-економічні відносини і господарську поведінку людей у певній економічній системі. Результатом цих досліджень є розкриття економічних понять, категорій та законів, які характеризують фундаментальні основи економічного буття. Спеціальні економічні науки, спираючись на базисні положення економічної теорії, розробляють систему методів і правил практичного використання економічних категорій та законів у тій чи іншій конкретній сфері господарської діяльності. З сукупностей економічних категорій і законів економічна теорія формує єдиний категоріально-понятійний апарат, своєрідну «економічну мову», яка інтегрує економічні науки і запобігає неоднозначному тлумаченню економічних категорій і понять у різних дисциплінах.

Виступаючи методологічною базою для різних економічних наук, економічна теорія водночас має в повному обсязі враховувати знання, набуті ними у процесі повсякденної господарської діяльності.

Тільки спираючись на знання конкретних економічних наук і поєднуючи їх зі знаннями (соціології, філософії, політології, права, історії тощо), економічна теорія спроможна об'єктивно висвітлити суть та закономірності розвитку економічних систем.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Економіка, економічні відносини, предмет економічної теорії, мікроекономіка, макроекономіка, позитивна економіка, нормативна економіка, економічна політика, меркантилізм, фізіократія, класична школа, маржиналізм, кейнсіанство, монетаризм, інституціоналізм, аналіз і синтез, наукова абстракція, індукція та дедукція, економічна модель, соціально-економічний експеримент, економічний закон.

Контрольні запитання

1. Яке місце займає економіка у функціонуванні сучасного суспільства?
2. Що вивчає економічна теорія?
3. Розкрийте роль економічної теорії в системі економічних наук.
4. Еволюційний розвиток економічної теорії.
5. Яка функціональна роль економічної теорії у розвитку людського суспільства?
6. Назвіть об'єкт, предмет і основні функції економічної теорії.
7. Назвіть та охарактеризуйте методи економічної теорії.
8. Які загальнонаукові методи використовує економічна теорія?
9. Дайте характеристику основних та спеціальних методів економічної теорії.
10. Дайте характеристику сутності економічних законів та категорій.

Тестові завдання

1. У межах якої економічної школи була обґрунтована необхідність державного регулювання економічної системи:
 - а) неокласичної;
 - б) кейнсіанської;

в) протекціонізму;

г) монетаризму?

2. Яку економічну школу характеризує твердження, що держава не повинна втручатися в економіку, а рівновага встановлюється природним чином:

а) класичну;

б) меркантилістів;

в) історичну;

г) протекціоністів?

3. Оберіть найбільш точне визначення економічної теорії:

а) наука про управління економікою;

б) наука про проблеми дефіциту і вибору;

в) суспільна наука, що вивчає мікро- і макроекономіку;

г) суспільна наука про проблеми найповнішого задоволення потреб в умовах обмеженості ресурсів.

4. Яке з цих положень не має відношення до визначення предмета економічної теорії:

а) ефективне використання ресурсів;

б) необмежені виробничі ресурси;

в) максимальне задоволення потреб;

г) духовні потреби?

5. Яке з визначень найповніше характеризує предмет загальної економічної теорії:

а) це наука про динаміку матеріальних і духовних потреб людини;

б) це наука про мотивацію поведінки людини;

в) це наука про виробництво і критерії розподілу вироблених благ;

г) це наука про найбільш загальні закони розвитку людського суспільства в умовах обмеженості ресурсів?

6. Економічний закон – це:

а) узагальнені поняття, що теоретично відображають реальні економічні стосунки;

б) причинно-наслідковий зв'язок між явищами економічного життя;

в) виділення загальних закономірностей з окремих випадків і подій;

г) пояснення, класифікація окремих подій, фактів за допомогою загальних понять.

7. Яка функція економічної теорії полягає у виявленні недоліків попередніх форм господарювання з метою уникнення помилок при розробці нових способів практичних перетворень в економіці:

а) методологічна;

б) теоретико-пізнавальна;

в) матеріально-практична;

г) критична?

8. Яка функція економічної теорії відповідає за формування масової економічної свідомості:

а) теоретико-пізнавальна;

б) прогностична;

в) духовно-практична;

г) методологічна?

9. Шлях пізнання від загального до окремого характеризує метод:

а) синтезу;

б) аналізу;

в) дедукції;

г) індукції.

10. Визначте, де позитивні судження:

а) ціни на хліб повинні бути низькими;

б) бідні не повинні сплачувати податки;

в) необхідно усунути дефіцит державного бюджету;

г) усунення дефіциту держбюджету призведе до зменшення процентних ставок.

Завдання

1. Прокоментуйте наступне твердження: «Економічна теорія була би не потрібною, якщо би всі люди були спроможні отримувати бажане у необмеженій кількості».

2. У наступному переліку вказані погляди економістів різних шкіл на предмет економічної теорії. Назвіть, яка школа якої концепції дотримується:

а) діяльність, пов'язана із зовнішньою торгівлею та припливом грошей у країну;

б) вивчення сфери виробництва, в якій створюється багатство;

в) капіталістичний спосіб виробництва й відповідні йому відносини виробництва та обміну;

г) пошук найбільш ефективних способів розподілу обмежених ресурсів і раціонального господарювання.

3. Розташуйте в історичній послідовності їх виникнення наступні економічні школи: кейнсіанство, неокласичний напрям, фізіократи, класична школа, маржиналізм, меркантилізм.

4. У політичній економії визначають два напрями: А – політична економія багатства і Б – політична економія праці. Вкажіть, кого з названих нижче

мислителів можна віднести до групи А: А. Сміт, У. Петті, А. де Монкретьєн, Д. Рікардо, К. Маркс, Ф. Кене, Ф. Енгельс, В. Ленін.

5. Виділіть характерні ознаки економічних законів і законів природи:

- а) носять об'єктивний характер та не залежать від волі людей;
- б) мають значну тривалість існування;
- в) мають обмежений час існування;
- г) зникають у міру зміни природних і соціальних умов існування людського суспільства.

6. Назвіть елементи синтезу та аналізу в методі економічної теорії:

- а) розчленування досліджуваного явища на складові частини;
- б) перехід мислення від конкретного до абстрактного;
- в) з'єднання споріднених між собою елементів, відтворення з частин цілого;
- г) перехід від абстрактного до конкретного.

7. У індійській притчі говориться: «Будда спитав учня: «Хто там іде по дорозі?» – «Гарна молода жінка», – відповів учень. – «Точніше!» – вимагав Будда. «Молода жінка». – «Точніше» – «Жінка». – «Точніше!» – «Людина». – «Точніше!» – «Скелет». При якій відповіді учня втрачається, на Ваш погляд, пізнавальна цінність абстракції? Чому?

8. Американський філософ Альфред Норт Уайтхед характеризує «економічну людину» наступним чином: «Її краса в тому, що вона завжди і у всьому передбачена... Де б не виникав якийсь брак чого-небудь, економічна людина в першу чергу дізнається, чого саме недостатньо та як задовольнити споживача... Але як тільки ми маємо справу з соціальною системою, яка схильна до значних змін, то цю найпростішу картину людських відносин треба буде розглядати вже зовсім по-іншому». Чому ми все ж таки використовуємо абстрактну модель «економічної людини»?

Інтернет завдання

1. За допомогою глобальної сіті “Internet” знайдіть та прокоментуйте приклади економічних експериментів, які мали місце у світовій історії.

1.2 ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

1.2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства

1.2.2 Економічна система: поняття та основні типи

1.2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства

Навчальний тренінг

1.2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства

Потреби як визначальний чинник цілеспрямованої поведінки економічних суб'єктів є однією з фундаментальних категорій економічної науки.

Потреба – це нужда в чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому; внутрішній збуджувач активності.

У найзагальнішому вигляді виділяють:

- **біологічні потреби**, зумовлені існуванням та розвитком людини як біологічної істоти (їжа, одяг, житло тощо);
- **соціальні потреби**, зумовлені соціальною (суспільною) природою людини (спілкування, суспільне визнання, самореалізація тощо);
- **духовні потреби** (творчість, самовдосконалення, самовираження тощо).

За критерієм нагальності потреб та ієрархічності взаємозв'язків між ними вирізняють моделі Ф. Герцберга, А. Маслоу, К. Алдерфера (рис. 1.7).

Незважаючи на певні відмінності, всі три моделі виокремлюють потреби порівняно нижчого порядку (первинні) та потреби вищого порядку (вторинні).

Згідно з наведеною ієрархією потреб вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найнагальніші. Задоволення первинних потреб породжує бажання задовольнити наступні за вагомістю (вторинні) потреби, які стають рушійною силою свідомої діяльності.

Засоби задоволення людських потреб називаються **благами**.

Розрізняють наступні блага:

- **неуречевлені** (сонячне світло, здоров'я, спілкування, знання) й **уречевлені** (дари природи, а також продукти праці: їжа, одяг, житло тощо);
- **неекономічні** (необмежені, їхні обсяги перевищують наявні людські потреби) та **економічні** (обмежені, обсяги яких менші за існуючі потреби).

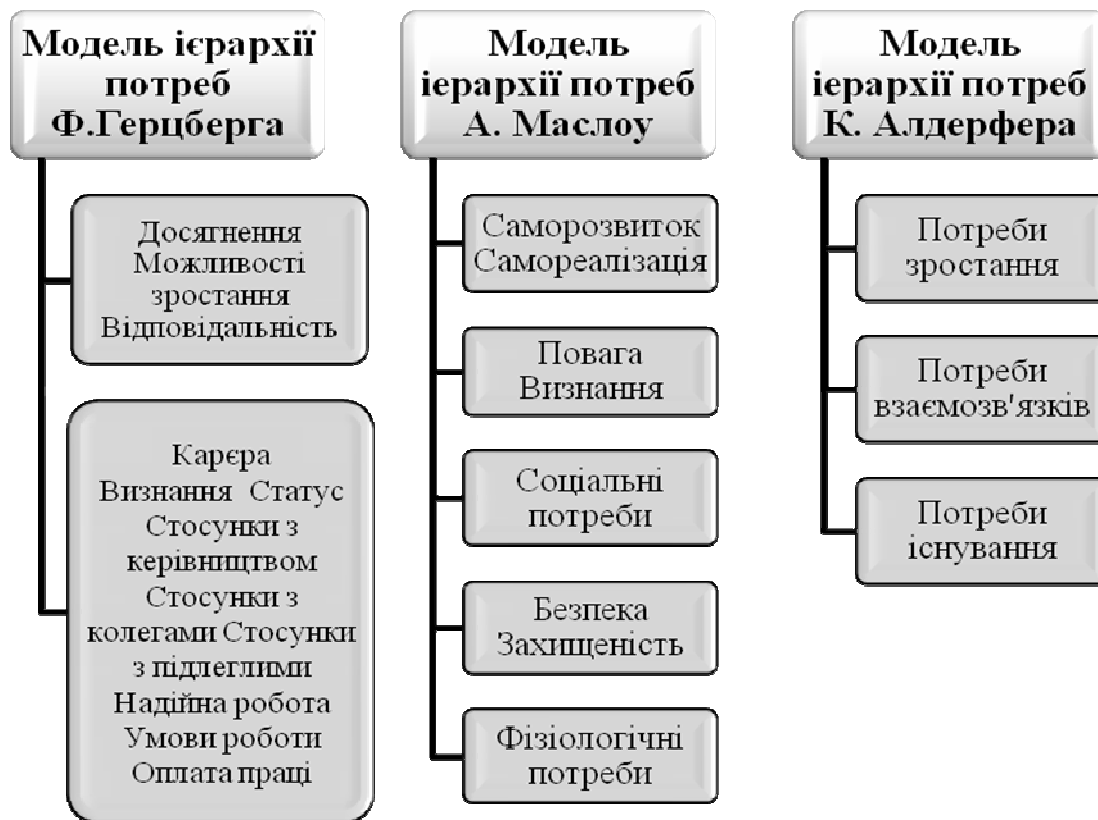

Рис. 1.7 – Моделі ієрархії людських потреб

Економічні потреби – це потреби в економічних благах.

Задоволення економічних потреб виступає внутрішнім спонукальним мотивом виробництва, розподілу, обміну та споживання у рамках певної системи соціально-економічних відносин.

З одного боку, безперервний економічний та духовний прогрес суспільства неминуче зумовлює як кількісне, так і якісне зростання потреб. З іншого боку, виникнення нових потреб супроводжується постійним урізноманітненням, примноженням, збагаченням та ускладненням їхньої структури. Прагнення задовольнити зростаючі потреби є спонукальним мотивом удосконалення економічної діяльності, нарощування виробництва економічних благ та поліпшення їхніх якісних характеристик.

Носіями економічних благ виступають найрізноманітніші товари та послуги. В їхній сукупності розрізняють:

- ***споживчі блага*** (товари та послуги, призначені для безпосереднього задоволення людських потреб) і ***виробничі блага*** (товари та послуги, призначені для виробництва споживчих благ);

- ***матеріальні блага*** (товари та послуги сфери матеріального виробництва) і ***нематеріальні блага*** (створюються у сфері нематеріального виробництва);

• **теперішні блага** (перебувають у безпосередньому користуванні економічних суб'єктів) і **майбутні блага** (товари та послуги, якими економічні суб'єкти зможуть скористатися у майбутньому) тощо.

Всебічне комплексне вивчення системи економічних потреб зумовлює необхідність їхньої класифікації.

Класифікація економічних потреб

1. За характером виникнення:

- *первинні* (базові), пов'язані з самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло тощо;
- *вторинні*, виникнення та зміна яких зумовлені розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, інформація та ін.

2. За засобами задоволення:

- *матеріальні* (потреби в матеріальних благах);
- *нематеріальні* (духовні потреби).

3. За нагальністю задоволення:

- *першочергові* (предмети першої необхідності);
- *другорядні* (предмети розкоші).

4. За можливостями задоволення:

- *насичені, вгамовані* (мають чітку межу і можливість повного задоволення);
- *ненасичені, невгамовні* (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення).

5. За участю у відтворювальному процесі:

- *виробничі* (потреби у засобах виробництва);
- *невиробничі* (потреби у споживчих благах).

6. За суб'єктами вияву:

- *особисті* (виникають і розвиваються у процесі життєдіяльності індивіда);
- *колективні, групові* (потреби групи людей, колективу);
- *суспільні* (потреби функціонування та розвитку суспільства в цілому).

7. За кількісною визначеністю та мірою реалізації:

- *абсолютні* (перспективні потреби, які мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку);
- *дійсні* (формується залежно від досягнутого рівня виробництва і є суспільною нормою для певного періоду);
- *платоспроможні* (визначаються платоспроможним попитом);
- *фактичні* (задовольняються наявними товарами та послугами).

Система економічних потреб є складною і постійно розвивається. Структура потреб, їхній обсяг, способи та рівень задоволення безперервно змінюються: модифікуються, ускладнюються, вдосконалюються в процесі історичного розвитку людської цивілізації.

Найважливішою ознакою потреб є їхній динамічний, мінливий характер. Зростання та розвиток потреб завжди випереджає можливості виробництва і не збігається з рівнем фактичного споживання, що знайшло відображення в економічному законі зростання потреб.

Всезагальний економічний закон зростання потреб відображає внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між виробництвом та споживанням, потребами та існуючими можливостями їхнього задоволення. ***Відповідно до цього закону безперервний розвиток потреб є рушійною силою економічного та духовного прогресу людства, що, у свою чергу, стимулює появу дедалі нових і нових потреб.***

Прагнення задовольнити на кожний момент часу зростаючі потреби, однак, наштовхується на відносну обмеженість ресурсів. Вирішення протиріччя між невгамовністю та безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів породжує ***проблему вибору*** й визначає мету економічної діяльності.

Вибір складається з відповідей на наступні питання:

1. Які блага, якої якості і в якій кількості виробляти?
2. Які ресурси та технології використовувати для виробництва благ?
3. Кому дістануться вироблені блага і в якій кількості?

Виявлення шляхів найкращого застосування обмежених ресурсів з метою максимально можливого задоволення безмежних потреб пов'язане з постійною оцінкою та відбором альтернативних варіантів підвищення ефективності економіки.

Виробнича функція вказує на існування альтернативних можливостей, за яких різне поєднання факторів виробництва або їхня взаємозаміна забезпечують максимальний обсяг випуску продукції.

Економічними називаються обмежені ресурси, альтернативне використання яких дозволяє одержувати різні за ефективністю показники.

Графічно обмеженість ресурсів аналізується за допомогою ***кривої виробничих можливостей*** (КВМ) (рис. 1.8). КВМ – це безліч крапок, що представляють різні комбінації одночасного виробництва двох альтернативних товарів при повному використанні обмежених ресурсів. Якщо по осях координат розташувати обсяги виробництва товарів А та В,

то КВМ буде являти собою опуклу криву з негативним нахилом, що і відповідає закону зростання альтернативних витрат.

Закон зростання альтернативних (вмінених) витрат наголошує: кожна додаткова одиниця виробництва одного товару веде до все меншого виробництва іншого товару. Крапка С на лінії КВМ відбиває ситуації при повному використанні ресурсів. При неповному використанні ресурсів точка D виробництва товарів А і В буде знаходитись нижче КВМ, а недосяжний рівень спільного виробництва при дефіциті ресурсів буде ілюструватися точкою Е вище КВМ.

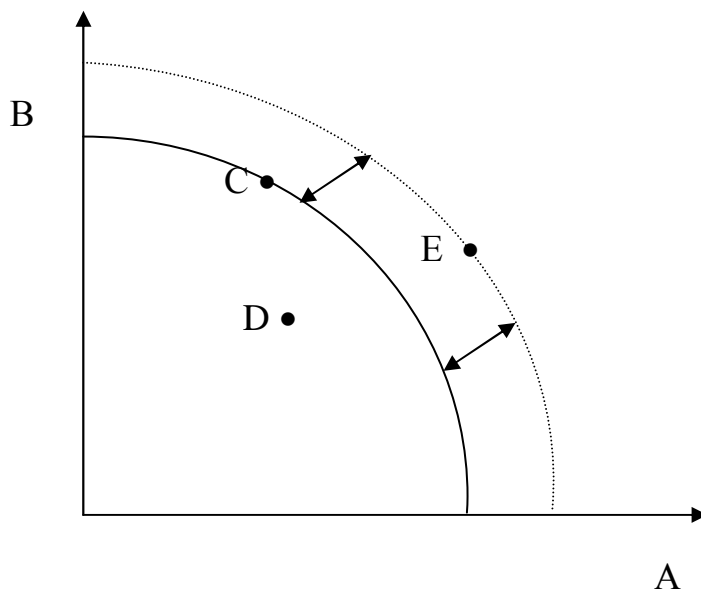

Рис. 1.8 – Крива виробничих можливостей

Зрушення КВМ праворуч означає економічне зростання за наступних ресурсних передумов:

- 1) збільшення обсягів національних ресурсів;
- 2) більш ефективного використання наявних національних ресурсів;
- 3) імпорт ресурсів.

Розуміння потреб споживачів та вміння задовольнити ці потреби одночасно з вирішенням завдань раціонального використання обмежених ресурсів стає вирішальною передумовою успіху підприємницької діяльності. Сучасний бізнес неможливий без оволодіння чіткою інформацією стосовно якісних параметрів, обсягу та динаміки потреб, їхнього прогнозування, а також активного впливу на формування обсягів та структури споживання.

У реальній дійсності потреби набувають конкретної форми інтересів.

Інтерес (від лат. interesse – мати важливе значення) – форма прояву потреби, усвідомлене прагнення людини до її задоволення.

Економічні інтереси є сутнісною характеристикою рушійних сил формування та розвитку економічних суб'єктів.

Економічні інтереси – усвідомлене прагнення економічних суб'єктів задовольнити певні потреби, що є об'єктивним спонукальним мотивом їхньої господарської діяльності.

Суб'єкти економічних інтересів – окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, держава, суспільство в цілому.

Об'єкти економічних інтересів – економічні блага (товари, послуги, інформація тощо).

Економічні інтереси є формою прояву економічних потреб, відображають певний рівень та динаміку задоволення економічних потреб, спонукають економічних суб'єктів до діяльності за для їхнього задоволення.

Рушійні сили економічного розвитку – взаємодія потреб та інтересів економічних суб'єктів. Потреби у свідомості людини перетворюються на інтерес або мотив спонукальної цільової дії. Спонукування економічних суб'єктів до певних дій породжує конкретний результат у вигляді задоволення, часткового задоволення або незадоволення потреби, утворюючи, таким чином, логічний ланцюжок активної діяльності (рис. 1.9).

Рис. 1.9 – Потреби та інтереси як джерело активності економічних суб'єктів

Отже, суперечлива взаємодія виробництва та споживання, інтересів і потреб є рушійною силою соціально-економічного розвитку.

1.2.2 Економічна система: поняття та основні типи

Соціально-економічний розвиток людського суспільства – це його поступовий рух від менш розвинених суспільних форм до розвиненішим.

Історію соціально-економічного розвитку можна представити у вигляді окремих періодів. Існують різні підходи до періодизації, залежно від того, який критерій узятий в її основу. Найбільшого поширення набули формаційний і цивілізаційний підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства в сукупності з виробничими відносинами складають певний спосіб виробництва, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства складають соціально-економічну формацію. Формаційний підхід виходить з того, що вирішальна роль в суспільному розвитку належить процесу виробництва, відносинам власності (саме власність визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва), а його головною рушійною силою є суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами і - загострення класової боротьби в суспільстві.

Формаційний підхід передбачає, що розвиток людського суспільства відбувається як послідовну зміну одну способу виробництва іншим: **первіснообщинний; рабовласницький; феодалський; капіталістичний; комуністичний.**

Цивілізаційний підхід розглядає еволюцію як зміну цивілізацій.

Цивілізація – історично конкретний стан суспільства, яке характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою людей.

Цивілізаційний підхід долає класово формаційні детермінанти періодизації суспільного розвитку. Важливою межею цивілізації є її гуманістична спрямованість. Людина виступає не тільки головним суб'єктом виробництва і цивілізації в цілому, але і їх безпосередньою метою, цільовою функцією.

Американський економіст У. Ростоу висунув теорію "стадій зростання", в якій виділив п'ять стадій економічного розвитку:

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

Основою цієї теорії є технократичний підхід до періодизації історії людства, визнання пріоритетності розвитку техніки.

Американський учений Л. Г. Морган виділяв три етапи в розвитку людської історії:

- епоха дикості (мисливське господарство);
- епоха варварства (скотарство);
- епоха цивілізації.

Епоха цивілізації, у свою чергу, класифікується поетапно в горизонтальному і вертикальному аспектах.

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодія неоднорідних за своїм змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, які розвивалися в історичний певні періоди часу.

По горизонталі виділяють наступні цивілізації:

Старогрецька, Давньоримська, Візантійська, Азіатська, Англійська, Північно-германська, Інків і т.п.

Вертикальний аспект відбиває розвиток цивілізації в широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступову ходу від одного ступеня зрілості до іншого – вищого. Йому властива логіка усесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

По вертикалі виділяють наступні цивілізації:

- аграрна цивілізація;
- індустріальна цивілізація;
- постіндустріальна цивілізація.

Сучасна зарубіжна економічна наука (Дж. Гелбрейт, А. Арон та інші), використовуючи критерій "ступінь індустріального розвитку суспільства", виділяє три стадії індустріальної цивілізації: доіндустріальне суспільство; індустріальне суспільство; постіндустріальне суспільство.

Доіндустріальне суспільство (аграрна цивілізація) заснована на натуральному господарстві і ручній праці, тут відсутнє масове виробництво і домінує сільське господарство, головні позиції в суспільстві займають власники землі. Воно існувало до кінця XVII ст., тобто до періоду розгортання промислової революції. Ця модель все ще характерна для деяких країн африканського континенту.

Індустріальна цивілізація (суспільство) формується в ситуації домінування сфер важкої промисловості і машинобудування в економіці країни. заснована на крупному машинному виробництві, що веде вид діяльності – промисловість, що веде роль грає крупне механізоване промислове виробництво, влада в суспільстві належить власникам капіталу.

Цю модель економічно розвинені країни світу пройшли ще в початку ХХ ст., але вона є домінуючою для України і більшості пострадянських країн.

У *постіндустріальній цивілізації* (інформаційне суспільство) основна роль належить наукоємним, високотехнологічним виробництвам, науці, інформації, сфері послуг, основні позиції займають власники інформації. Тут домінують принципово новий вигляд техніки і технологій, інформатика, комп'ютеризація, автоматизація і роботизація всіх сфер економіки і управління. Постіндустріальна цивілізація характерна для економічно розвинених країн і охоплює лише 16% населення світу. Її характерними рисами виступають: інтенсивний тип відтворення, високий рівень наукоємного виробництва, ресурсозберігаючий тип технічного прогресу, збільшення питомої ваги сфери нематеріального виробництва, збільшення ролі висококваліфікованої праці, перш за все ролі науковців, зростання величини інвестицій в людський капітал, збільшення ролі соціального чинника в розвитку економіки.

Інші сучасні дослідження розвитку суспільства визначають наступні сім цивілізацій:

1. Неолітична – 7-4 тисячоліття до н.е.
2. Східнорабовласницька – 3-1 тисячоліття до н.е.
3. Антична — VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.
4. Ранньофеодальна – VII-XIII ст.
5. Передіндустріальна – XIV-XVIII ст.
6. Індустріальна – 60-і роки XVII ст. – 50-і роки ХХ ст.
7. Постіндустріальна – починаючи з 60-х років ХХ ст.

Перехід від одного ступеня зрілості цивілізації до іншої відбувається завдяки глибинним якісним змінам в продуктивних силах суспільства, зростанню продуктивності праці, підвищенню культури людини.

Система як загальнонаукове поняття – це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Економічна система має відповідати на три запитання:

1. *Що і в яких обсягах виробляти?*
2. *Як (за допомогою яких ресурсів) виробляти?*
3. *Для кого (хто буде власником і споживачем виробленої продукції) виробляти?*

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Економічна система складається з трьох основних ланок: *продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання* (рис. 1.10).

Рис. 1.10 – Основні ланки економічної системи

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу *виробництва, розподілу, обміну і споживання* матеріальних та нематеріальних благ.

Система економічних відносин складається з : *техніко-економічних та виробничих відносин* (у які входять *організаційно-економічні і соціально-економічні відносини*) (рис. 1.11).

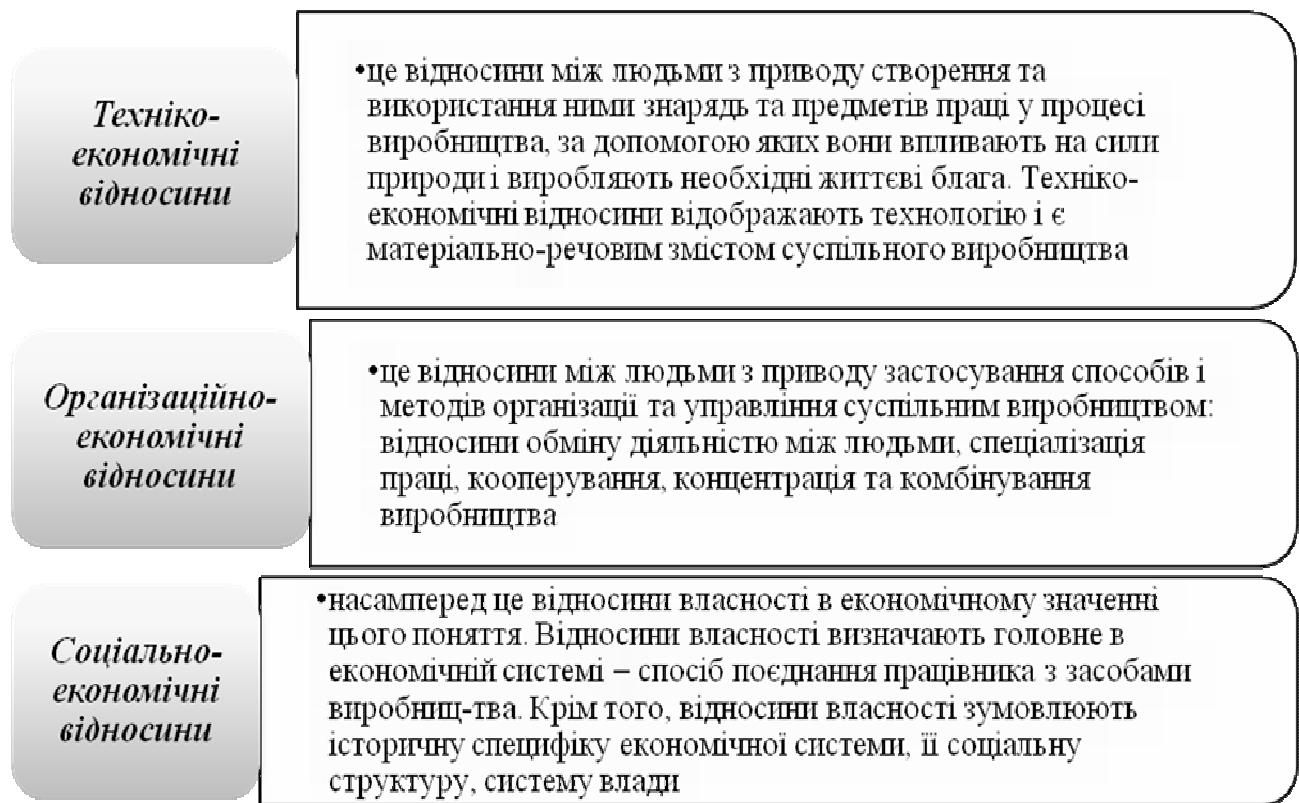

Рис. 1.11 – Система економічних відносин

Таким чином, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системоутворюючу функцію.

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Основними інструментами регулювання економічних процесів є:

- механізм ринкового саморегулювання (ринковий механізм) – заснований на взаємодії попиту і пропозиції, діє стихійно, спонтанно;
- механізм державної регулювання – сукупність цілеспрямованих заходів державного впливу на економічні процеси.

Типи економічних систем. Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку, їх можна класифікувати за відповідними критеріями. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками:

- за формою власності на засоби виробництва;
- за способом управління господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: *традиційну, командну, ринкову, змішану* (рис. 1.12).

Рис. 1.12 – Типи економічних систем

Традиційна економічна система панувала в минулому, і зараз деякі її риси властиві слаборозвинутим країнам. Вона характеризується багатоукладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення. На соціально-економічні процеси значний вплив справляють освячені століттями традиції та звичаї, релігійні та культурні цінності, кастовий і соціальний поділ населення. У сучасних умовах країни з традиційною економікою потерпають від засилля іноземного капіталу і надмірно активного перерозподілу національного доходу державою.

Командна економічна система базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення, їй притаманні висока затратність виробництва, несприйнятливості до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо. Усе це ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім і розпаду.

Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи та Азії.

Ринкова економічна система характеризується різноманітністю форм власності при домінуванні приватної власності, пануванням товарно-грошових відносин, свободою підприємництва, конкурентним механізмом господарювання, вільним ціноутворенням, що ґрунтується на взаємодії попиту і пропозиції, особистою свободою, домінуванням індивідуального інтересу. Вона передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору виду підприємницької

діяльності, однаковий доступ до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення, створення доходів тощо) регулюються ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Втручання держави в економічні процеси мінімальне і виважене. Усі економічні рішення приймаються ринковими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини ХХ ст. та поступово трансформувалась в змішану економічну систему.

Змішана економічна система, яка характеризує сучасний розвиток економічно розвинених країн світу, еволюціонувала з ринкової економіки. Вона виникає внаслідок нездатності ринкової системи в чистому вигляді вирішувати ряд соціально-економічних та екологічних проблем. Змішана економічна система поєднує в собі ринковий механізм та державні методи регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного, і характеризується такими рисами:

- високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої ринкової інфраструктури суспільства;

- різноманіттю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних);

- орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення тощо.

Слід розрізняти два типи стану економічних систем:

- стійкий (урівноважене) стан, коли функціонують зв'язки і елементи, які складають зміст системи;

- перехідний стан, коли старі економічні форми відмирають і з'являються нові, складові основу економічної системи, що зароджується.

Перехідна економіка – це особливий стан економічної системи на етапі її становлення (від еволюції до зрілого урівноваженого стану) і реформування (від еволюції до нової економічної системи, до нового урівноваженого стану).

При цьому про перехідну економіку можна говорити, спираючись на різні класифікації економічних систем, тому що перехідна економіка – це проміжний стан економіки, період перетворення, трансформації, наприклад, традиційної економічної системи в ринкову (функціональний підхід до

класифікації економічних систем); індустріального суспільства в постіндустріальне (критерій класифікації – ступінь індустріально-економічного розвитку); феодального способу виробництва в капіталістичний (формаційний підхід).

1.2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства

Соціально-економічною основою функціонування економічної системи є відносини власності. Виражаючи глибинні зв'язки і взаємозалежності, власність розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства. Власність як комплекс відносин, багатомірне та багаторівневе явище. Структурна складність відносин власності виявляється у багатоаспектності процесу її історичного розвитку. Розрізняють соціальні, політичні, морально-психологічні та навіть ідеологічні аспекти власності. Однак найважливішим є економічне і юридичне розуміння власності.

Як соціально-економічна категорія власність – це система об'єктивно обумовлених, історично мінливих відносин між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ з приводу володіння, розпорядження та користування засобами виробництва та його результатами.

Як юридично-правова категорія власність відображає майнові відносини, свідомі зв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності.

Привласнення – процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси є ***привласнення засобів виробництва та його результатів.***

Відчуження – це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності.

Відносини власності утворюють певну систему, що містить у собі три види відносин:

- відносини з приводу привласнення об'єктів власності;
- відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності;
- відносини з приводу господарського використання об'єктів власності.

Відносини привласнення – це економічна форма взаємовідношень між людьми, які втілюються в право володіння. Присвоєння власності однією особою є у той же час відчуження у другій особі.

Господарське використання здійснює як власник майна так і друга особа на певних умовах. Власник може сам використовувати свій об'єкт власності в господарських цілях. У такому випадку він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): **як власник** і як **господарюючий суб'єкт**. Нині, коли виробництво надзвичайно ускладнилось і набуло значного суспільного характеру, головною особою господарського життя стає не власник, а суб'єкт, який використовує для виробництва чужу власність на правах оренди, лізингу, концесії, кредиту. Таким чином, з'являються два суб'єкти: суб'єкт-власник і господарюючий суб'єкт, які розподіляють повноваження та функції.

Економічна реалізація власності є відображенням корисності чи прибутковості об'єкта власності для суб'єкта власності і означає здатність приносити доход її власнику. Різні форми використання власності приносять різні доходи: **прибуток, рента, процент та ін.** Доход від власності є стимулом, який рухає процес нагромадження капіталів.

Відносини власності виявляються через **суб'єкти та об'єкти** власності.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнити чи відчужити:

- засоби виробництва в усіх галузях народного господарства;
- нерухомість (будинки і споруди, відокремлені водні об'єкти, багаторічні насадження тощо);
- природні ресурси (земля, її надра, ліси, води тощо);
- предмети особистого споживання та домашнього вжитку;
- гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них;
- інтелектуальна власність;
- культурні та історичні цінності;
- робоча сила.

Суб'єкти власності – це персоніфіковані носії відносин власності:

- окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;
- юридичні особи – організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм;
- держава в особі органів державного управління;
- декілька держав або всі держави планети.

Власність має і **правовий аспект**, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через **право власності**.

Право власності – це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Право власності визначається ще з часів римського права *трьома основними правочинностями* – *володіння, користування і розпорядження*. Це так звана *тріада власності*.

Володіння. Початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того чи іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Саме по собі володіння не означає повної власності. Володарем об'єкта може бути як власник, так і не власник (наприклад, орендар)

Користування. Виражає економічні відносини власності з приводу виробничого чи особистого використання корисних властивостей її об'єктів відповідно до функціонального призначення останніх

Розпорядження. Вища і всеохоплююча категорія прав власності, яка передбачає, що розпорядник об'єкта є його повним власником, отже, має право самостійно вирішувати долю певного об'єкта (використовувати, продавати, обмінювати, здавати в оренду, дарувати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам ринкової системи.

Між власністю як економічною і як юридичною категоріями існує тісний взаємозв'язок.

Власність як **економічна категорія** виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все засобів виробництва та його результатів.

Власність як **юридична категорія** відображає законодавче закріплення цих економічних відносин через систему юридичних законів і норм.

Форми власності зароджувалися у процесі тривалої еволюції суспільства і змінювали одна другу: *первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична*. Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певна власність, яка відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва та основного суб'єкта, який концентрує права власності.

Існує два основних типи власності: **приватна і суспільна**.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Різновиди приватної власності: *індивідуально-трудова, сімейна, індивідуальна з використанням найманої праці, партнерська і корпоративна*.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу. Якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї, така власність має вигляд сімейної трудової власності (наприклад, фермерське сімейне господарство). Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність є об'єднанням капіталів або майна кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення спільної підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність – це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій. Об'єктом власності акціонерного товариства, крім капіталу, створеного за рахунок продажу акцій, є також інше майно, придбане в результаті господарської діяльності. *Особливість корпоративної власності полягає в тому, що вона поєднує риси приватної і суспільної власності.* З одного боку, власники акцій є приватними власниками тієї частки капіталу, яка відповідає номінальній чи ринковій ціні їхніх акцій, а також доходу від них. Разом з тим, пересічні акціонери через розпорошеність пакета акцій не мають реального права на участь у розпорядженні капіталом акціонерного товариства. Реальне право на розпорядження й управління капіталом товариства мають лише ті, хто володіє контрольним пакетом акцій.

Якщо розглядати реалізацію корпоративної власності через відносини володіння, розпорядження й управління, то носіями відносин **володіння** є відокремлені власники акцій, які одержують на них доходи (дивіденди). Відносини ж **розпорядження й управління реалізуються** не розрізнено (тобто кожним власником акцій), а **власниками контрольного пакета акцій**, які розпоряджаються й управляють капіталом акціонерного товариства як єдиною власністю.

Таким чином, акціонерний капітал поєднує **приватну власність і колективну форму її використання**, оптимально враховуючи особисті й колективні інтереси акціонерів. У цьому сенсі акціонерна власність виходить за рамки класичної приватної власності. Вона виступає у формі **асоційованої (інтегрованої) власності**, яка поєднує в собі риси приватної і суспільної власності.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники. Суспільна власність існує у двох

формах: **державній** (загальнодержавна та муніципальна (комунальна); **колективній** (власність колективу підприємства, кооперативна), **власність громадських організацій, власність релігійних та культурових організацій**).

Загальнодержавна власність – це спільна власність усіх громадян країни, яка не поділяється на частки і не персоніфікується між окремими учасниками економічного процесу.

Муніципальна (комунальна) власність – це власність, яка перебуває в розпорядженні регіональних державних органів (області, міста, району тощо).

Кооперативна власність – це об'єднана власність членів окремого кооперативу, створена на добровільних засадах для здійснення спільної діяльності. Власність кооперативу формується в результаті об'єднання майна, грошових внесків його членів і доходів, одержаних від їхньої спільної трудової діяльності. Кожен член кооперативу має однакові права на управління та дохід, який розподіляється відповідно до внесеного паю і трудового вкладу членів кооперативу.

Власність трудового колективу – спільна власність, передана державою чи іншим суб'єктом у розпорядження колективу підприємства (на умовах викупу чи оренди), яка використовується відповідно до чинного законодавства. Колективна власність може існувати в різних видах залежно від джерела викупу. Якщо підприємство викуплене за рахунок накопиченого прибутку, то створюється неподільна власність колективу підприємства. Якщо підприємство було викуплене за рахунок особистих доходів його працівників, то утворюється пайова власність.

Змішана власність поєднує різні форми власності – приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, в тому числі й власність іноземних суб'єктів.

Комбіновані форми власності. Створюється в результаті об'єднання підприємств різних форм власності за умови збереження кожною із них своєї базової якості: концерни, трести, холдинги, фінансово-промислові групи та інші об'єднання.

В Україні склались і законодавчо закріплені такі форми власності:

- **приватна;**
- **колективна;**
- **державна.**

Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

В Україні перебудова форм власності відбувається на основі роздержавлення і приватизації. Роздержавлення і приватизація – не однозначні, хоча і тісно пов'язані між собою поняття.

Роздержавлення економіки – процес скасування державного монополізму, формування багатокладної змішаної економіки, її децентралізації, - це зменшення функцій та зниження ролі держави в управлінні економічними об'єктами при одночасній приватизації частини державної власності, передачу ряду повноважень державних органів підприємствам; розвиток приватного підприємництва, заміна вертикальних зв'язків горизонтальними, ринкове саморегулювання.

Приватизація – форма перетворення власності, що представляє собою процес відчуження загальнодержавної та муніципальної власності на користь недержавних юридичних та фізичних осіб.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Економічні потреби, класифікація потреб (об'єктивні, суб'єктивні, абсолютні, дійсні, платоспроможні та ін.), структура потреб, ієрархія потреб, закон зростання потреб, економічні ресурси, обмеженість (рідкість) ресурсів, крива виробничих можливостей, економічні інтереси, класифікація інтересів, соціально-економічна формація, цивілізація, економічна система, продуктивні сили, виробничі відносини, господарський механізм, типи економічних систем (традиційна, ринкова, командна, змішана економіка), власність, типи та види власності, плюралізм форм власності (трудова, нетрудова, суспільна, приватна, корпоративна, державна, муніципальна, колективна, кооперативна, інтелектуальна), структура відносин власності, суб'єкти та об'єкти власності, право власності, приватизація, роздержавлення.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття економічних потреб як основи людської діяльності. Дайте визначення закону зростання потреб. Що таке ієрархія потреб?
2. Як Ви розумієте обмеженість ресурсів і безмежність потреб. Визначте основні напрямки впливу потреб на виробництво.
3. Дайте характеристику виробничим можливостям суспільства. Що таке крива виробничих можливостей?

4. Як Ви розумієте економічні інтереси та їх взаємодію?
5. Поясніть суть і структуру економічної системи.
6. Які Ви знаєте системи організації господарського життя? Назвіть головні відмінності ринкової економіки від адміністративно-командної. Охарактеризуйте основні моделі ринкової економіки. Що ви розумієте під "змішаною" економікою?
7. Охарактеризуйте основні типи, форми і види власності в економічній системі. Яку структуру мають відносини власності?
8. У чому полягає сутність історичної еволюції відносин власності? Розкрийте зміст та економічні переваги корпоративної форми власності.
9. Покажіть роль і місце державної власності в соціально-орієнтованій ринковій економіці.
10. Як на Вашу думку відбувається процес зміни форм власності в реальній економіці?

Тестові завдання

1. Обмеженість ресурсів означає, що:
 - а) у суспільстві вони є в такій кількості, якої недостатньо для виробництва необхідних товарів і послуг;
 - б) з їх допомогою неможливе одночасне і повне задоволення всіх наявних потреб;
 - в) ресурсів вистачає тільки на виробництво предметів споживання;
 - г) всі відповіді правильні.
2. Припустимо, що всі ресурси в економічній системі використовуються таким чином, що нарощувати виробництво одного продукту можна, тільки скорочуючи виробництво іншого. Економіст назве таку ситуацію:
 - а) ефективною;
 - б) неефективною;
 - в) адміністративно-командною системою;
 - г) економічною кризою.
3. Якщо економіка рухається по опуклій кривій виробничих можливостей праворуч і вниз, то це означає, що:
 - а) альтернативні витрати знижуються;
 - б) альтернативні витрати збільшуються;
 - в) альтернативні витрати постійні;
 - г) немає правильної відповіді.

4. Крива виробничих можливостей показує:

- а) точні кількості 2 товарів, які суспільство має намір виробляти;
- б) кращу з можливих комбінацій 2 товарів;
- в) альтернативну комбінацію товарів за наявності певної кількості ресурсів;
- г) час, коли вступає в дію закон спадної продуктивності чинників виробництва.

5. Для студентів альтернативну цінність навчання в університеті відображає:

- а) розмір стипендії;
- б) максимальний заробіток, який можна отримати, кинувши навчання;
- в) витрати батьків на утримання студентів;
- г) всі відповіді правильні.

6. Економічні відносини проявляються через:

- а) певні ролі, які виконують економічні суб'єкти;
- б) лінію поведінки суб'єктів;
- в) економічні інтереси людей;
- г) мотиви людей.

7. Який з наведених прикладів характеризує економічну систему?

- а) система громадських організацій і партій;
- б) форма власності на засоби виробництва і рівень продуктивних сил суспільства;
- в) сукупність соціально-культурних інститутів;
- г) механізм координації господарських зв'язків.

8. Якщо економічна влада централізована, основним економічним суб'єктом виступає держава, ринок не виконує функцію регулятора економіки, а в поведінці економічних суб'єктів загальний інтерес домінує над особистим, то це:

- а) ринкова економіка (чистий капіталізм);
- б) змішана економіка;
- в) традиційна економіка;
- г) командна економіка.

9. Панування машин і механізмів у виробництві є ознакою:

- а) постіндустріальної цивілізації;
- б) аграрної цивілізації;
- в) індустріальної цивілізації;
- г) інформаційної цивілізації.

10. Власність в економічному сенсі – це:

- а) концентрація людської праці, яка представлена в речі;
- б) приналежність речі людині;
- в) система стосунків між людьми з приводу привласнення речей;

г) економічні стосунки між людьми (стосунки з приводу привласнення і відчуження економічних благ), які відображені в речі.

11. Права власності – це:

- а) право застосування корисних властивостей блага для себе;
- б) право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання блага;
- в) право володіти результатами від використання блага;
- г) всі відповіді правильні.

12. Якщо яке-небудь майно взяте в оренду, то орендар:

- а) є потенційним власником;
- б) розпоряджається споживчою вартістю майна;
- в) є повним власником;
- г) розпоряджається цінністю цього майна (може продати його або подарувати).

13. Виділіть негативні прояви приватної власності для економіки в цілому:

- а) майнова диференціація власників;
- б) жорстка залежність добробуту власника від результатів виробничої діяльності;
- в) сприяння розвитку заповзятості;
- г) посилення конкурентної боротьби.

14. Існування державної власності обумовлене:

- а) наявністю капіталомістких і нерентабельних галузей;
- б) необхідністю вирішення загальнонаціональних і соціальних завдань, підтримка рівня життя населення;
- в) прагнення збільшити державні доходи;
- г) всі відповіді правильні.

15. Повернення до державної власності приватизованих об'єктів є:

- а) приватизацією;
- б) націоналізацією;
- в) денационалізацією;
- г) реприватизацією.

Завдання

1. Безмежні потреби людей визначають рідкість ресурсів. Згодні Ви чи ні з цим положенням? Відповідь аргументуйте.

2. Накресліть таблицю, в якій по трьом стовбцям розмежуйте матеріальні, духовні та соціальні потреби:

- а) одяг;
- б) ремонт автомобіля;

- в) участь у міському суботнику;
- г) консультація юриста;
- д) житло;
- е) потреба фірми в автотранспорті;
- ж) благодійність;
- з) видалення апендикса;
- і) відвідування філармонійних концертів;
- к) відвідування лекції по архітектурі міста.

3. Чи можна по малюнку кривої виробничих можливостей відповісти на наступні питання:

1) чи можливо здійснити комбінації випуску продукції, якщо всі вони розташовані із зовнішнього боку кривої виробничих можливостей?

2) чи можливий вибір, якщо різні комбінації випуску знаходяться всередині цієї кривої?

4. Деякий час промисловість певної країни не діяла через кризу в економіці. Як це вплинуло на положення кривої виробничих можливостей цієї країни? Поясніть цю ситуацію. Які процеси відбуваються в економіці, які фактори недовикористовуються в першу чергу?

5. У якійсь гіпотетичній країні виготовляються тільки два товари: велосипеди і пральні машини. Всі наявні ресурси використовуються повністю. Варіанти виробничих комбінацій наведені в таблиці.

1) накресліть криву виробничих можливостей.

2) знайдіть на графіку крапку М (80 велосипедів і 30 пральних машин). Про що свідчить ця крапка?

3) відшукайте на графіку крапку N (30 велосипедів і 20 пральних машин). Про що свідчить ця крапка?

4) за даними таблиці 1 знайдіть альтернативні витрати. Що показує їх динаміка?

Таблиця 1

Варіанти вибору	Велосипеди (шт.)	Пральні машини (шт.)	Альтернативні витрати
A	100	0	
B	90	10	
C	75	20	
D	55	30	
E	0	40	

6. Чи існують спільні економічні проблеми для суспільств: з централізованим плануванням, традиційним суспільством, та суспільством з ринковою економікою? Чи згодні Ви з подібним формулюванням питання?

7. Сучасний світ характеризується наявністю різних економічних систем, в основі класифікації яких лежать різні підходи. Назвіть їх на основі наведених нижче критеріїв:

- а) вивчення суспільства як історії зміни п'яти способів виробництва, що виступають у вигляді сукупності продуктивних сил і виробничих відносин;
- б) вивчення світової історії як єдиного планетарного цілого з поступовою зміною цивілізацій;
- в) виділення трьох систем: командної, ринкової, змішаної;
- г) виділення трьох систем: індустріальної, постіндустріальної, неоіндустріальної.

8. У тіньовій економіці принципово неможливо законне закріплення прав власності. До яких відмінностей чи схожостей тіньового бізнесу й легального це призводить і чому?

9. Вкажіть, які з нижченаведених процесів можна віднести до націоналізації, денационалізації, приватизації, деприватизації:

- а) повернення з санкції держави власності колишнім власникам;
- б) розпродаж і безоплатне розподіл акцій;
- в) повернення собі колишніми власниками власності;
- г) продаж державного житла квартиронаймачам;
- д) наказ про повсюдну передачу землі у власність державі;
- е) відмова від державної монополії з метою розвитку конкуренції.

Інтернет завдання

1. За допомогою щорічного Звіту про роботу Фонду державного майна України, який розташований на сайті Фонду державного майна України (режим доступу: <http://www.spfu.gov.ua/>) знайдіть та проаналізуйте інформацію щодо кількості об'єктів, які змінили державну форму власності за групами. Яка форма власності, на Вашу думку, є найбільш ефективною в Україні?

1.3 ВИРОБНИЦТВО, ЙОГО ФАКТОРИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ

1.3.1 Сутність і структура суспільного виробництва

1.3.2 Фактори виробництва та їх взаємодія

1.3.3 Економічна ефективність суспільного виробництва, її показники

1.3.4 Проблеми економіки природокористування

Навчальний тренінг

1.3.1 Сутність і структура суспільного виробництва

Суспільне виробництво є вихідною і вирішальною сферою життєдіяльності людини. Це основа життя і джерело прогресивного руху людського суспільства, розвитку всієї людської цивілізації.

Суспільне виробництво – це сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

Будь-якому виробництву, незалежно від його соціальної форми, притаманні певні загальні ознаки:

- виробництво завжди виступає як суспільне виробництво.
- в процесі виробництва між людьми виникають виробничі відносини, соціально-економічний зміст яких визначається формою власності на засоби виробництва.
- суспільне виробництво має безперервний характер, тобто воно постійно повторюється, відновлюється.
- суспільне виробництво є важливою складовою тієї чи іншої соціально-економічної системи.

У політекономії відрізняють виробництво у вузькому і широкому значенні. Вузьке значення ставиться для безпосереднього створення благ.

Широке значення складається з чотирьох основних фаз:

- безпосередньо ***виробництво*** (вузьке значення терміну);
- ***розподіл***;
- ***обмін***;
- ***споживання***.

Виробництво як безперервний процес, який постійно повторюється, має назву ***відтворення***.

Найважливішими елементами процесу виробництва у будь-якому суспільстві є ***робоча сила, предмети праці і засоби праці***.

Робоча сила – це сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує в процесі праці.

Праця – свідомо доцільна діяльність людини, яка спрямована на створення тих чи інших благ з метою задоволення потреб.

Треба відрізнити виробництво і працю.

Праця – цілеспрямована діяльність людей щодо створення необхідних благ за допомогою інших чинників. Але особливий вплив на виготовлення блага має природа, що найбільш помітно у сільському господарстві,

наприклад, вегетація рослин. Таким чином, спільна взаємодія людської праці й природних чинників створюють безпосередній виробничий процес.

Ключовими категоріями, які характеризують зміст праці, є такі:

– *продуктивність (продуктивна сила)* як результативність діяльності конкретного працівника з точки зору виробництва продукту;

– *інтенсивність праці* як характеристика напруги, зусиль при діяльності;

– *якість праці* як рівень професійної майстерності робітника;

– *складність праці* як риса рівня кваліфікації на підставі досвіду, освіти, навичок;

– *важкість праці* як рівень впливу роботи на стан здоров'я людини;

– *озброєність праці* як рівень її осначеності.

Предмети праці – всі речовини природи, на які спрямована праця людини і які становлять матеріальну основу майбутнього продукту.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Сукупність предметів і засобів праці складають **засоби виробництва**, які є одним з елементів продуктивних сил.

Суспільне виробництво – поділяється на **матеріальне та нематеріальне виробництво** (рис. 1.13 (а)). Суспільне виробництво має відповідну структуру (рис. 1.13 (б)).

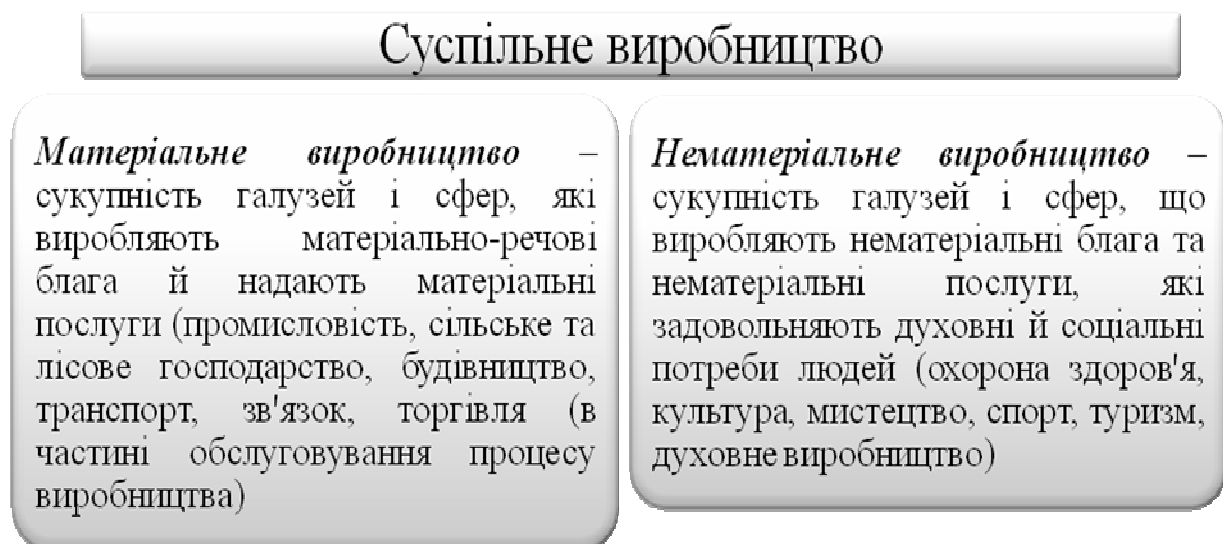

Рис. 1.13 (а) – Структура виробництва

Рис. 1.13 (б) – Структура виробництва

1.3.2 Фактори виробництва та їх взаємодія

Для здійснення процесу виробництва необхідні певні умови – **фактори виробництва**.

Фактори виробництва – це всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ.

Ресурси виробництва – сукупність природних, капітальних і людських сил, які потенційно можуть бути використані в процесі виробництва.

Отже, **фактори виробництва** – це «працюючі ресурси».

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить: **працю, капітал, землю, технології (науку, інформацію), підприємницькі здібності, екологію**.

Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на виробництво економічних благ і надання послуг.

Капітал – це економічний ресурс, що визначається як сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, що використовуються для виробництва товарів та послуг.

Земля як фактор виробництва включає в себе землю, лісові й водні ресурси, родовища корисних копалин та інші природні багатства, що використовуються у виробничому процесі.

Технологія – особливий процес поєднання усіх факторів з метою досягнення конкретного кінцевого результату.

Наука – це специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення.

Інформація – система збирання, обробки та систематизації різноманітних знань людини з метою використання їх у різних сферах життєдіяльності й насамперед в економічній сфері.

Підприємницькі здібності – особливий, специфічний фактор виробництва, що характеризує діяльність людини стосовно поєднання та ефективного використання всіх інших факторів виробництва з метою створення благ та послуг.

Екологічний фактор виробництва – система спеціалізованих видів трудової діяльності та витрат, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів, охорону навколишнього середовища, а також на його відтворення.

Співвідношення між будь-яким набором факторів виробництва і максимально можливим обсягом продукції, що виробляється за допомогою цього набору факторів, характеризує *виробничу функцію*.

Виробнича функція – це технологічне співвідношення, що відображає залежність між сукупними витратами факторів виробництва і максимальним обсягом випуску продукції.

Виробнича функція з двома факторами виробництва (працею і капіталом) описується такою формулою:

$$Q = f(L, K), \quad (1.1)$$

де Q – обсяг випуску продукції;

L – затрати праці;

K – затрати капіталу;

f – функція.

Якщо врахувати весь набір факторів виробництва (працю, капітал, матеріали та інші фактори), то виробнича функція матиме такий вигляд:

$$Q = f(L, K, C, \dots, X_n). \quad (1.2)$$

де C – витрати матеріалів;

X_n – витрати інших ресурсів.

Виробнича функція вказує на існування альтернативних можливостей, за яких різне поєднання факторів виробництва або їхня взаємозаміна забезпечують такий самий максимальний обсяг випуску продукції (рис. 1.14).

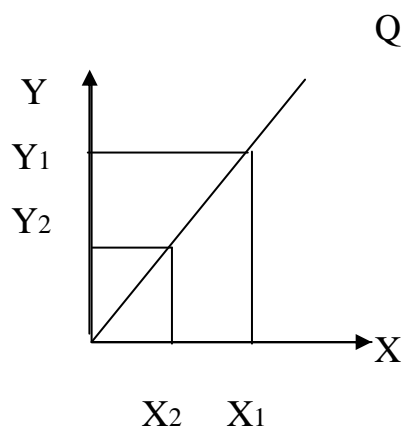

Рис. 1.14 – Графік варіантів використання факторів виробництва

Результати функціонування економіки країн оцінюють двома способами: *економічним зростанням та ефективністю суспільного виробництва*. Ці поняття близькі та взаємопов'язані одне з одним, проте не тотожні.

Економічне зростання – це розвиток національної економіки протягом певного періоду часу, що вимірюється абсолютним приростом обсягів реального валового внутрішнього продукту (ВВП).

Ефективність виробництва – категорія, яка характеризує віддачу, результативність виробництва. Вона свідчить не лише про приріст обсягів виробництва, а й про те, якою ціною, якими витратами ресурсів досягається цей приріст, тобто свідчить про якість економічного зростання.

1.3.3 Економічна ефективність суспільного виробництва, її показники

В економічній теорії та практиці розрізняють *економічну і соціальну ефективність виробництва*.

Соціальна ефективність – це ступінь відповідності результатів виробництва соціальним потребам суспільства, інтересам окремої людини.

Показники соціальної ефективності виробництва: розмір ВВП та НД на душу населення; частка фонду споживання в НД, рівень життя населення, якість життя населення або індекс розвитку людини «ІРЛ».

Рівень життя – це рівень забезпеченості людей матеріальними і духовними благами, необхідними для їхнього нормального існування.

Економічна ефективність – це досягнення виробництвом найвищих результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці або зниження сукупних витрат на одиницю продукції.

Показники економічної ефективності: продуктивність праці, трудомісткість, матеріаловіддача, матеріаломісткість, фондівіддача, фондомісткість, капіталомісткість.

Ефективність виробництва – це співвідношення результатів і витрат. Як правило, ефективність є відносним показником з чисельником у вигляді кінцевої цифри та зі знаменником у вигляді даної, початкової величини.

Наприклад, **продуктивність (ефективність) праці** є підсумок відношення обсягу продукції до середньоспискової чисельності робітників або витрат робочого часу:

$$Pr = P / Kc; Pr = P : Ч, \quad (1.3)$$

де Pr – продуктивність праці,

P – обсяг продукції,

Kc – середньоспискова кількість робітників (праця),

$Ч$ – час роботи, що відпрацьований.

Ефективність основних фондів вимірюється за допомогою показників **фондовіддачі (ФВ)**, яка характеризує ефективність використання засобів праці та **фондомісткості (ФМ)**, що показує вартість витрат виробничих фондів на одиницю виробленої продукції:

$$ФВ = P : Ф; ФМ = Ф : P, \quad (1.4)$$

де P – випуск продукції,

$Ф$ – вартість основних виробничих фондів (капіталу).

Ефективність використання сировини й матеріалів вимірюють за допомогою показника **матеріаловіддачі (МВ)** та **матеріаломісткості (ММ):**

$$МВ = P : M, ММ = M : P, \quad (1.5)$$

де P – вартість випущеної продукції,

M – вартість матеріалів (оборотні фонди).

Капіталомісткість продукції (KQ):

$$KQ = K : \Delta Q, \quad (1.6)$$

де KQ – капіталомісткість продукції;

K – обсяг капіталовкладень,

ΔQ – приріст обсягу виробленої продукції.

Трудомісткість – це показник, який відображає кількість затраченої живої праці на виробництво одиниці продукції.

Існують інші часткові показники економічної ефективності, наприклад, використання інвестицій, власних активів та ін.

Узагальнений показник продуктивності можливо надати за формулою:

$$E_n = НД : В_n. \quad (1.7)$$

де E_n – ефективність національної економіки,

$НД$ – національний дохід країни,

$В_n$ – загальнонаціональні витрати.

Між економічною та соціальною ефективністю виробництва існує тісний взаємозв'язок. Економічна ефективність є матеріальною основою вирішення соціальних проблем і навпаки.

1.3.4 Проблеми економіки природокористування

Сучасний процес раціонального природокористування варто розглядати як більш широке поняття, ніж матеріальне виробництво, оскільки воно, разом з виробничим споживанням і відтворенням природних ресурсів, охоплює ще й діяльність по охороні навколишнього середовища від деградації й забруднення.

Раціональне природокористування – це система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, зростанням матеріальних і духовних потреб населення.

Під природокористуванням розуміють сукупність всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу й заходів щодо його збереження, виділяючи в цьому процесі три аспекти: 1) видобуток і переробку природних ресурсів, їхнє поновлення або відтворення; 2) використання й охорону природних умов середовища перебування; 3) збереження, відтворення (поновлення) екологічної рівноваги природних систем, що є основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства.

Якщо з такими процесами як «видобуток», «використання», «переробка» природних ресурсів людство знайомо давно, то з «відтворенням» воно зіштовхнулося зовсім недавно. Розглядаючи його через призму раціонального природокористування, бачимо, що воно стає все більш економічним процесом, що включає, по-перше, поновлення природи як

джерела предметів і коштів праці (рекультивация ґрунту, лісівництво й т.д.), по-друге, поновлення природи, як просторового базису (ландшафту територій, порушеного в результаті будівництва й т.п.), по-третє, поновлення середовища існування людини (очищення атмосфери, водоймищ, поновлення лісів і ін.). Відтворення ж невідтворюваних ресурсів повинно відбуватися у вигляді приросту розвіданих запасів, а також розважливого їх використання за рахунок кращого відпрацьовування, заміни одних видів сировини іншими.

Необхідно не боротися з наслідками забруднення навколишнього середовища, а потрібна нова ідеологія природокористування. Концептуальні положення стратегії екологічного відродження країни та її регіонів повинні містити такі засади: забезпечення раціонального, комплексного використання природно-ресурсного потенціалу регіону; відтворення, охорона, збереження навколишнього природного середовища та ресурсного потенціалу регіону; вирішення конфлікту інтересів в сфері природокористування регіону на основі реалізації пріоритетності моделі компромісів; взаємозв'язок і гармонізація між розвитком економічної, соціальної та екологічної підсистем регіону; екологізація всіх сфер життєдіяльності; розвиток національного екологічного партнерства; формування національної екологічної мережі; удосконалення регіонального механізму управління використанням, відтворенням та охороною природно-ресурсного потенціалу; зміна ідеології природокористування та екологічної свідомості людини на користь еколого-збалансованому розвитку; впровадження екологічної освіти і культури в життя населення для переходу на шлях сталого розвитку регіонів та держави у цілому.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Виробництво, розподіл, обмін, споживання, теорія факторів виробництва, засоби виробництва, предмети і засоби праці, робоча сила, техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні відносини, структура продуктивних сил суспільства, структура виробничих відносин, сукупний суспільний продукт, кінцевий продукт, валовий національний продукт, валовий внутрішній продукт, необхідний продукт, додатковий продукт, фактори ефективності виробництва, система показників ефективності виробництва (продуктивність праці, фондівіддача, матеріаломісткість, рентабельність та ін.), соціальна ефективність виробництва, виробнича функція, природокористування.

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність виробництва. Що ви розумієте під виробництвом і суспільним продуктом?
2. Розкрийте взаємозв'язок між працею та виробництвом. Що є процесом праці? Якщо процес праці здійснюється в певній суспільній формі, то чим він виступає в цьому випадку? У чому полягає двоїстість процесу виробництва?
3. Як відбувалась еволюція суспільного виробництва?
4. Назвіть фактори виробництва й охарактеризуйте їх.
5. Що входить до складу продуктивних сил суспільства? Що таке виробничі відносини суспільства? Чим відрізняються виробничі відносини від економічних?
6. Дайте визначення сукупного суспільного продукту, розкрийте його структуру та назвіть показники вимірювання.
7. Розшифруйте поняття та поясніть сутність ефективності виробництва, назвіть види та основні показники ефективності виробництва.
8. Що розуміється під соціальною ефективністю виробництва? Чому важливо враховувати соціальну ефективність виробництва?
9. Як впливає НТР на зміну місця і ролі людини в процесі виробництва?
10. Обґрунтуйте необхідність раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища.

Тестові завдання

1. Що не входить до складу засобів виробництва:
 - а) робоча сила;
 - б) предмети праці;
 - в) засоби праці;
 - г) знаряддя праці?
2. З переліку визначень вкажіть те, яке характеризує робочу силу:
 - а) те, на що направлена праця;
 - б) те, чим людина впливає на предмет праці;
 - в) доцільна діяльність людини;
 - г) здібність людини до праці.
3. Три основних фактори виробництва – це праця, земля, капітал. Яка з нижче перерахованих груп включає в себе всі три складові:
 - а) повітря, вчені, автомобілі;
 - б) підприємці, гроші, рента;
 - в) робітники, верстати, будівлі;

г) нафта, газопровід, ювелірні вироби?

4. Що не відноситься до соціально-економічних виробничих стосунків:

а) феодальні;

б) стосунки на базі капіталістичного виробництва;

в) організація виробництва;

г) ринковий тип виробничих стосунків?

5. У чому полягає двоїстість процесу виробництва:

а) у взаємозалежності і взаємному впливі чинників виробництва на процес праці;

б) у безпосередньому використанні чинників виробництва;

в) у процесі виробництва створюються певні блага і формується їх вартість;

г) у характері з'єднання чинників виробництва?

6. Частина суспільного продукту, яка використовується для накопичення і розширення виробництва, – це:

а) матеріальні витрати;

б) чистий продукт;

в) необхідний продукт;

г) додатковий продукт.

7. Якою є економічна мета, якщо суспільство прагне мінімізувати витрати і максимізувати віддачу від обмежених виробничих ресурсів:

а) досягнення повної зайнятості;

б) підтримка економічного зростання;

в) підвищення економічної безпеки;

г) підвищення економічної ефективності?

8. Який показник характеризує ефективність використання робочої сили:

а) фондомісткість;

б) рентабельність;

в) продуктивність праці;

г) трудомісткість?

9. Який з перерахованих заходів зможе виявитися найбільш корисним, якщо потрібно збільшити продуктивність праці:

а) перешкоджати впровадженню технологій, які заощаджують ручну працю;

б) посилити контроль за забрудненням навколишнього середовища;

в) збільшити капітальні вкладення;

г) зменшити витрати на освіту?

10. Чим зумовлена необхідність зміни технічної будови виробництва:

а) посиленням суспільного розподілу праці;

б) зростанням вимог до кваліфікації та компетенції людини;

- в) досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил у суспільстві;
- г) науково-технічною революцією?

Завдання

1. Накреслити таблицю, в якій по стовбцям розмежуйте засоби та предмети праці:

- а) інструменти, механізми, машини, автомати;
- б) корисні копалини, дані природою;
- в) труби, посудини, бочки, цистерни;
- г) будівлі, дороги, канали;
- д) сировина, що надходить в подальшу обробку

2. За 8 годин виробляється 16 виробів загальною вартістю 80 гривень. Як зміниться величина вартості одного виробу і всіх виробів, якщо:

- продуктивність праці зросте в 2 рази;
- інтенсивність праці збільшиться в 1,5 разів?

3. Вартість основних виробничих фондів – 100 тис. грн.

Чисельність тих, що працюють – 600 чоловік.

Обсяг чистої продукції – 1200 тис. грн.

Визначте рівень продуктивності праці, фондівіддачу і фондомісткість.

4. В результаті застосування нового обладнання кількість працівників, зайнятих виготовленням даного товару, скоротилася у 1,5 рази, а продуктивність їх праці зросла у 3 рази. Визначте, як змінився фізичний обсяг продукції.

5. Професор Петров – найбільш високооплачуваний викладач в університеті. Погодинна оплата його праці в 2 рази вище, ніж у колег. Крім цього, він швидко набирає тексти своїх статей на комп'ютері, друкуючи зі швидкістю 300 знаків за хвилину. Чи варто йому наймати секретаря, якщо кращий секретар, якого він може найняти, друкує не більше 200 знаків в хвилину?

Інтернет завдання

1. За допомогою сайтів Міжнародного Валютного Фонду (режим доступу: <http://www.imf.org/>) та Всесвітнього банку (режим доступу: <http://www.worldbank.org/>) знайдіть та проаналізуйте рівень ВВП за купівельною спроможністю різних країн світу. У якій країні, на Вашу думку, соціальна ефективність виробництва вища? Чому?

1.4 ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЇХНЯ ЕВОЛЮЦІЯ

1.4.1 *Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи*

1.4.2 *Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості*

1.4.3 *Закон вартості та його функції*

1.4.4 *Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу*

Навчальний тренінг

1.4.1 Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи

Форма суспільного виробництва – це певний спосіб організації господарської діяльності.

Людство пройшло довгий історичний шлях розвитку і знало дві основні форми організації суспільного виробництва: *натуральну* і *товарну*.

Натуральне господарство – такий тип організації виробництва, при якому люди виробляють продукти для задоволення своїх власних потреб, тобто продукти праці не набувають товарної форми і призначені для власного та внутрішнього господарського споживання безпосередніми виробниками.

Основні риси натурального господарства:

- *замкнутість економічної діяльності.* Кожна господарська одиниця відокремлена від інших, спирається на власні виробничі та природні ресурси, забезпечує себе всім необхідним для життя, тобто є самодостатньою;

- *ґрунтується на ручній праці,* примітивних засобах виробництва та найпростішій організації праці. Законом його розвитку, як правило, є просте відтворення;

- *відсутність обміну.* Продукція розподіляється між учасниками господарства і безпосередньо надходить до їхнього особистого й виробничого споживання без зворотних зв'язків;

- *панівна форма* суспільного виробництва в усіх докапіталістичних формаціях.

З часом натуральне господарство стало нездатним забезпечити задоволення зростаючих потреб споживачів, зростає необхідність у подальшому розвитку засобів виробництва, новій організації процесу праці й обігу. Поряд з натуральним господарством формується товарне господарство, яке орієнтується виключно на ринок, виробництво продуктів для задоволення інших людей.

Першою умовою виникнення товарного виробництва є **суспільний поділ праці (СПП)**. Історично першими загальними видами суспільного поділу праці були: 1) відокремлення скотарства від землеробства (приблизно 7-9 тис. років тому); 2) вирізнення працівників, що займаються ремісництвом; 3) виникнення класу купців як суб'єктів економічних відносин або купівлі та продажу (приблизно 2-3 тис. років тому).

У наш час існує розвинута система поділу праці: 1) *загальний* – у середині суспільства за галузевою ознакою (промисловість, сільське господарство, транспорт та ін.); 2) *особливий (частковий)* – усередині якоїсь галузі; 3) *одиничний* – усередині підприємств з виокремленням конкретних спеціальностей на робочих місцях; 4) *міжнародний* – поділ праці між країнами. Типи СПП постійно розвиваються під впливом економічного, науково-технічного прогресу, інноваційного процесів.

Другою умовою виникнення товарного виробництва є **економічна відособленість** товаровиробників на основі приватної власності на засоби виробництва та його результати.

Обмін продуктами як риса натурального господарства зумовлювався необхідністю задоволення матеріальних (фізіологічних) потреб людей і мав місце лише в середині певних господарських форм при первісному суспільстві (на стадії дикості і варварства).

Обмін товарами виходить за вузькі межі окремих організаційних форм господарювання, стає умовою для існування міжгосподарських товарних зв'язків, характерною рисою товарного виробництва. За допомогою товарного (ринкового) обміну в результаті встановлюються товарні (ринкові) відносини між виробниками і споживачами товарів.

Товарне виробництво – це така форма організації суспільного виробництва, за якої продукти виробляються не для споживання їх виробниками, а спеціально для обміну, для продажу на ринку.

Основні риси товарного господарства:

- товарне виробництво є не замкнутою, а відкритою економічною формою господарства.

- між виробниками існують господарські зв'язки, опосередковані через обмін продуктами їхньої праці (товарами). При цьому виробники є економічно вільними у виборі товарів і партнерів.

- товарне виробництво функціонує і розвивається на засадах таких економічних законів: закону вартості, закону попиту і пропозиції, закону конкуренції, законів грошового обігу та інших.

Розрізняють два типи товарного виробництва: *просте і розвинуте*.

Просте товарне виробництво – це дрібне виробництво індивідуальних самостійних ремісників і селян, що працюють на ринок. Притаманне докапіталістичним суспільствам. Воно є:

- первинною формою товарного виробництва;
- базується на індивідуальній (особистій) праці власника засобів виробництва;
- засноване на нескладній (примітивній) техніці;
- являє собою дрібний тип господарювання, яке здійснюють ремісники, фермери, особисті селянські (підсобні) господарства, тому завжди має підпорядкований, залишковий характер.

Розвинута форма товарного виробництва – це вищий і ефективніший ступінь товарної організації господарства, заснований на великій приватній власності, найманій праці й машинній індустрії. Притаманна капіталістичному суспільству. Товарне виробництво є основою виникнення і розвитку *ринкової економіки*.

1.4.2 Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості

Основоположною категорією товарного виробництва є «товар». Однак історично та логічно цій категорії передувала категорія «благо».

Благо – *все те, що здатне задовольняти людські потреби та відповідати її інтересам, цілям та прагненням.*

Блага (продукти) як результат людської праці в умовах товарного виробництва (обміну) існують у формі товарів і послуг. Блага поділяються на *економічні* та *неекономічні*.

Неекономічні блага надаються людині природою, тобто без прикладання її праці, у необмеженій кількості (наприклад, повітря, морська вода, сонячне тепло та ін.).

Економічні блага – це блага економічної (трудової) діяльності людини, які існують в обмеженій кількості. Економічне благо в умовах товарного виробництва набуває форми *товару*.

Товар – *це економічне благо, що задовольняє певну потребу людини і використовується для обміну (купівлі-продажу на ринку).*

Товар – це продукт праці, який має дві властивості :

- задовольняти будь-яку потребу;
- мати здатність обмінюватися на інші товари.

Перша властивість має назву *споживчої вартості*, тобто корисність речі робить її споживчою вартістю за такими формами:

– *індивідуальна* споживча вартість є корисністю для одного виробника продукту;

– *суспільна* споживча вартість є визнанням корисності іншими потенційними споживачами.

Своєрідним конкурентом категорії «споживча вартість» є слово «цінність», яке відображає суб'єктивно-об'єктивний характер корисності для людини.

Друга властивість є *вартістю*, але на поверхні явищ вартість має форму *мінової вартості*.

Мінова вартість – це пропорція обміну одного товару на інший, яка постійно змінюється у часі та просторі. Два якісно різних блага, що обмінюються, мають тільки один загальний знаменник – те, що вони є продуктом праці.

Відрізняють індивідуальну і суспільно необхідну працю.

Індивідуальна праця притаманна окремому виробнику, який витрачає індивідуальний робочий час.

Суспільно необхідна праця зі суспільно необхідним робочим часом визначається типовими (середніми, нормальними) умовами в даному суспільстві.

Саме суспільно необхідна праця, яка необхідна для виготовлення товару, це його *вартість*.

Одночасне поєднання в одному товарі двох властивостей пояснюється двоїстим характером праці.

Конкретна праця створює споживчу вартість і являє собою доцільну сукупність професійних, кваліфікованих операцій з використанням особливих засобів виробництва і отриманням якісно особливого результату – товару.

Абстрактна праця – це сукупність фізичних і інтелектуальних зусиль людини безвідносно до доцільності й якісної особливості продукту. Тому саме абстрактна праця створює вартість і може вимірюватися робочим часом, зокрема, суспільно необхідним.

Єдиний процес праці здатний аналізуватися з позиції складності.

Проста праця не потребує кваліфікації та під силу кожному працездатному.

Складна праця – це кваліфікована діяльність з обов'язковою попередньою підготовкою.

На величину вартості впливають **продуктивна сила** та **інтенсивність праці**. **Продуктивна сила** описує конкретні особливості трудового процесу, зменшує вартість одиниці продукції, але не змінює загальної вартості усієї товарної маси. **Інтенсивність** описує загальні витрати зусиль, тому впливає на сумарну вартість без зміни вартості одиниці продукції.

Конкретна праця є приватною у зв'язку з відображенням індивідуального трудового внеску окремого виробника. Абстрактна праця є суспільною у зв'язку з вирівнюванням витрат трудових зусиль робітника. Таким чином, суперечність між конкретною та абстрактною працею виявляється в протистоянні приватної і суспільної праці при ринковому визнанні корисності товару.

Однак у сучасній *неокласичній економічній теорії* існують деякі інші підходи до характеристики товару та його властивостей. Зокрема введені в науковий обіг такі поняття, як «корисність», «цінність» та «рідкість» товару.

Корисність у неокласиків, на відміну від споживчої вартості, поняття чисто суб'єктивне, індивідуальне для кожної людини. Вона показує ступінь задоволення або приємності, які отримує конкретна людина від споживання того чи іншого товару або послуги.

Один і той самий товар з однаковою споживчою вартістю може мати зовсім різний ступінь корисності для окремих споживачів. Але незалежно від різної корисності для різних людей, ці товари не втрачають своєї об'єктивної основи – споживчої вартості. Неокласики оцінку ступеня корисності блага індивідом подають як **цінність**. Отже, цінність є водночас функцією витрат праці і функцією корисності.

Поєднання вартості й цінності та їхнє суспільне визнання відбивається в **ціні**. Ціну можна вважати формою грошового вираження вартості й цінності товару.

З позицій неокласичних поглядів, цінність благ залежить також від їхньої **рідкості**, тобто від жагучості потреб та запасу (кількості) благ, які здатні ці потреби задовольняти. **Рідкість** – характеристика економічних благ, що відображає обмеженість ресурсів для задоволення безмежних потреб суспільства. Більшу цінність мають ті блага, що обмежені, рідкісні порівняно з потребами в них.

В економічній науці існує кілька теорій вартості, в тому числі: *факторів (витрат) виробництва, попиту і пропозиції, трудової вартості, граничної корисності* та інших. **Гранична корисність** – це додаткова корисність, яку отримує споживач від додаткової одиниці товару чи послуги.

Об'єктивний аналіз дає підстави для висновку, що вартість виступає результатом поєднання в товарі двох чинників – витрат праці і його корисності. Вона водночас є категорією виробництва і категорією обміну. Ринкова вартість (ціна), за якою реалізуються товари, ніби синтезує виробничі й ринкові системовизначальні фактори, за допомогою яких вона формується.

1.4.3 Закон вартості та його функції

Товарне виробництво розвивається під впливом певної сукупності економічних законів, серед яких основним є **закон вартості**.

Закон вартості – це закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.

Закон вартості відповідає як теорії трудової вартості, так і теорії граничної корисності. Якщо вартість товару повинна детермінувати два фактори – витрати праці та ступінь цінності його для споживача, то еквівалентність обміну, відповідно до закону вартості, припускає еквівалентність обох факторів.

У ринковій економіці **закон вартості виконує такі функції:**

1. Регулює пропорції суспільного виробництва, оскільки на його основі відбувається стихійний розподіл (через ринок) капіталів і робочої сили між окремими галузями виробництва.

2. Стимулює розвиток продуктивних сил, спонукаючи товаровиробника вводити нову техніку і вдосконалювати методи організації виробництва, *стихійно регулює суспільне виробництво.*

3. Обумовлює диференціацію товаровиробників, тобто збагачення одних і банкрутство інших.

Розробку теорії трудової вартості було почато представниками класичної політичної економії У. Петті, А. Смітом, Д. Рікардо. Свій подальший розвиток вона отримала у працях К. Маркса. Світовій економічній науці відомі і інші теорії вартості: ті, що в центр уваги ставили витрати, і ті, що перемістили його на кінцеві результати виробництва. До «витратних» концепцій належать теорія витрат виробництва Дж. Мілля, Дж. Мак-Куллоха, та теорія трьох факторів виробництва Ж.Б. Сея і Ф. Бастія. В останній третині ХІХ ст. набув поширення принципово новий підхід до аналізу вартості – з позицій теорії граничної корисності (У. Джевонс, К. Менгер, Ф. Візер,

Л. Вальрас та ін.). На їх думку вартість (цінність) визначається мірою корисності товару для споживача.

У ХХ ст. відбулась подальша еволюція теорії вартості. По-перше, в країнах ринкової економіки розробці теорії вартості перестали надавати вирішальної ролі, і більше уваги стали надавати ціні. По-друге, з появою теорій недосконалої конкуренції стало зрозуміло, що в умовах олігополії та монополії ціна товару може значно відрізнятись від його вартості. По-третє, виникає функціональна теорія вартості, яка висунула на перше місце внесок кожного елементу відтворювального процесу (живої і втіленої в засобах виробництва праці, природних ресурсів) у виробництво і добробут людини.

Таким чином, у класичному вигляді закон вартості діяв лише в умовах капіталістичної ринкової економіки вільної конкуренції. В сучасних умовах мова йде не лише про органічний синтез теорій трудової вартості і граничної корисності, але і про поняття альтернативної вартості. Слід також зазначити, що в умовах формування інформаційної економіки, де інформаційний сектор за темпами зростання набагато випереджає традиційні галузі економіки, виникає інформаційна концепція вартості, яка розглядає її джерелом інтелектуальний потенціал суспільства.

1.4.4 Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу

Аналіз розвитку форм вартості показує, що гроші – це категорія товарного виробництва і товарного обігу.

Гроші – особливий товар, який виконує роль загального еквівалента, виступає посередником в обміні товарів і виражає економічні відносини між людьми з приводу виробництва та обміну товарів.

У розвинутому товарному господарстві гроші як загальний еквівалент виконували п'ять функцій: *міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу і світових грошей.*

Функція міри вартості полягає в тому, що гроші є загальним втіленням і мірилом вартості найрізноманітніших товарів, надаючи їй форму ціни.

Ціна – це грошове вираження вартості товару. Функція грошей як міри вартості реалізується через масштаб цін. **Масштаб цін** – це певна вагова кількість дорогоцінного металу, яка законодавчо встановлюється для виміру товарних цін. За сучасних умов першу функцію грошей виконує споживчий кошик, який має реальну вартість.

Функцію *засобу обігу* гроші виконують реально як посередник між продавцем і покупцем. Виконання даної функції забезпечується за допомогою готівкових (металевих і паперових) і безготівкових грошей (з використанням розрахункових і поточних рахунків). Функцію *засобу платежу* гроші виконують реально при розриві в часі купівлі й продажу товару. Йдеться про кредитування, авансування, попередню оплату, сплату податків та ін. Саме з даною функцією виникла потреба в існуванні *кредитних грошей* як боргових зобов'язань у вигляді облігацій, боргових розписок, векселів, банкнот і деяких інших цінних паперів.

Функцію *засобу нагромадження* гроші виконують, якщо за обміном товару на гроші не відбудеться обмін грошей на товар і гроші залишать сферу обігу та утворюють скарб у вигляді запасів золота та інших дорогоцінних металів. За сучасних умов поруч із золотом функцію нагромадження виконують срібло, метали платинової групи (іридій, паладій, платина), дорогоцінне каміння, інші матеріальні й нематеріальні активи, насамперед, вільно конвертована валюта.

Функція *світових грошей* полягає в обслуговуванні грошима міждержавних економічних відносин, пов'язаних з розрахунками за зовнішньоторговельні операції, надання кредитів та іншими угодами. Спочатку цю функцію виконувало тільки золото. У цій функції гроші виступають у трьох значеннях: як загальний платіжний засіб; як загальний купівельний засіб; як загальне втілення суспільного багатства нації.

Грошовий обіг – це рух грошей у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів і нетоварні платежі в господарстві.

Готівкові гроші (символічні або декретні гроші) – засоби обігу у формі банкнот і розмінних монет, монополне право на випуск яких законодавчо закріплене за державою.

Безготівкові гроші (кредитні або депозитні) – засоби обігу, які є борговими зобов'язаннями депозитних інститутів. Вартість депозитних грошей визначається їхньою купівельною спроможністю.

Обіг грошей здійснюється на основі властивих йому законів. Одним з найважливіших є закон, який визначає кількість грошей, необхідних для обігу.

Закон грошового обігу передбачає, що протягом певного періоду в обігу має бути певна, об'єктивно зумовлена грошова маса. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обороту грошей. Згідно з класичним підходом кількість грошей, необхідних

для обігу, може бути визначена за такою формулою:

$$M = \frac{CЦ - K + П - ВП}{O}, \quad (1.8)$$

де M – кількість грошей в обігу;

$CЦ$ – сума цін товарів, реалізованих протягом року;

K – сума цін товарів, проданих у кредит;

$П$ – платежі за кредити минулого року;

$ВП$ – платежі, які взаємно погашаються;

Q – швидкість обороту однієї грошової одиниці за рік.

Більшість сучасних західних економістів для визначення кількості грошей, необхідної для обігу, базується на неокласичній теорії рівняння грошової і товарної мас, запропонованої американським економістом І. Фішером:

$$M \cdot V = P \cdot Q, \quad (1.9)$$

де M – маса грошей в обігу;

V – середня швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін на товари та послуги;

Q – кількість товарів та послуг, представлених на ринку.

З цього рівняння можна визначити кількість грошей, необхідних для обігу:

$$M = \frac{P \cdot Q}{V}$$

Потреба в грошах не обмежується лише товарними угодами. Вона доповнюється попитом на гроші, зумовленим заощадженнями готівкових грошей населенням, придбанням комерційних та державних цінних паперів тощо. Якщо позначити цей попит на гроші показником $L(r)$, то формула кількості грошей набуде такого вигляду:

$$M = \frac{P \cdot Q}{V} + L(r) \quad (1.10)$$

Різноманітність грошових засобів, які функціонують у сучасній економіці, потребує виміру *грошової маси* (рис. 1.15).

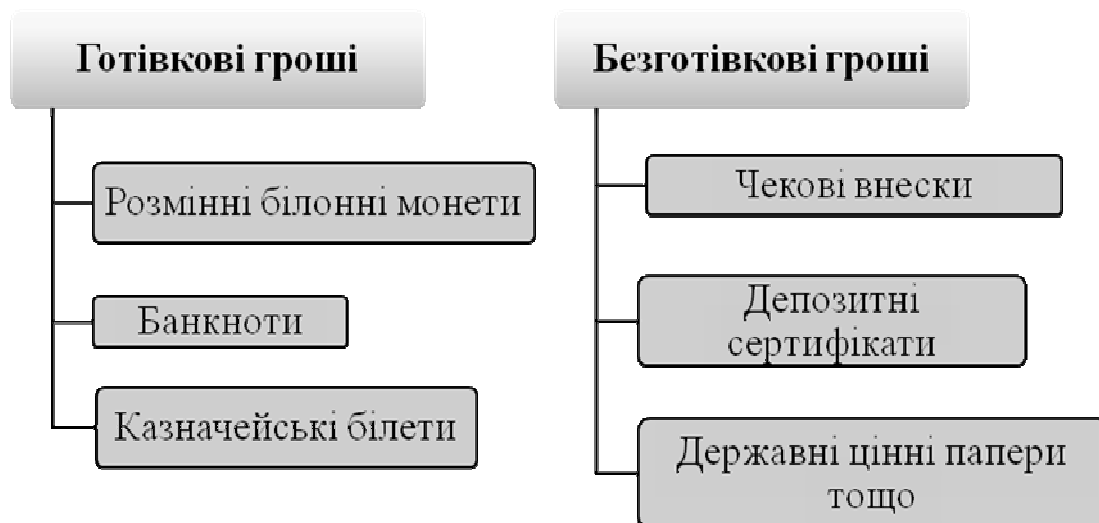

Рис. 1.15 – Структура грошової маси

Грошова маса – це сукупність усіх грошових засобів у готівковій і безготівковій формах, які забезпечують реалізацію товарів, послуг і всі нетоварні платежі у народному господарстві.

Білонна монета – розмінна монета, що виготовляється з недорогоцінних металів або їх сплавів, номінальна вартість якої перевищує вартість вміщеного в неї металу та витрат на її чеканку.

Оскільки грошова маса неоднорідна за своєю структурою, для її характеристики застосовуються різні підходи і показники.

Насамперед грошову масу можна поділити на дві частини – **активні гроші**, які мають високу ліквідність і постійно використовуються в готівковому й безготівковому обігу, і **пасивні гроші** (або «квaziгроші»), які потенційно можуть бути використані як гроші за певних умов (наприклад, вексель, довгострокові депозити).

Разом з тим в структуру грошової маси включаються і такі компоненти, які не можна безпосередньо використовувати як купівельний або платіжний засіб (грошові кошти на строкових рахунках, ощадних внесках в комерційних банках, інших кредитно-фінансових установах, депозитних сертифікатах, акціях інвестиційних фондів і т.д.). Перелічені компоненти грошового обігу отримали загальну назву «квaziгроші» – майже гроші.

Якісний склад грошових агрегатів неоднозначний у різних країнах, що обумовлено як традиційними теоретичними уявленнями, що склалися про гроші, співвідношення готівково-грошового та безготівкового компонентів у сукупному грошовому обігу, грошей та фінансових активів, так і специфікою грошово-кредитної системи та методами її регулювання центральним банком. Згідно з визначенням Національного банку України, грошові агрегати – це

зобов'язання депозитних корпорацій перед іншими секторами економіки, крім сектору загального державного управління та інших депозитних корпорацій.

Залежно від зниження ступеня ліквідності фінансові активи групують у різні грошові агрегати: M0, M1, M2 та M3. В Україні вони включають:

Грошовий агрегат M0 = готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями.

Грошовий агрегат M1 = грошовий агрегат M0 та переказні депозити в національній валюті (M1 – M0).

Грошовий агрегат M2 = грошовий агрегат M1 та переказні депозити в іноземній валюті й інші депозити (M2 – M1).

Грошовий агрегат M3 (грошова маса) = грошовий агрегат M2 та цінні папери, крім акцій (M3 – M2).

Готівкові кошти – банкноти і монети, що випущені Національним банком України і мають фіксовану номінальну вартість. Готівкові кошти в іноземній валюті є зобов'язанням центральних банків іноземних держав.

Депозити – вимоги до Національного банку України, інших депозитних корпорацій, які підтверджені документом про вкладення. Депозити включають переказні та інші депозити.

Переказні депозити – фінансові активи, що за першою вимогою можуть бути обміняні на готівкові кошти за номіналом та безпосередньо використані для здійснення платежу.

Інші депозити – не переказні депозити, що в короткий термін можуть бути обміняні на готівкові кошти чи переказні кошти, а саме кошти на вимогу, які безпосередньо не використовуються для здійснення платежу, строкові кошти та ощадні депозити.

Цінні папери, крім акцій – фінансові інструменти, що обертаються на ринку та є підтвердженням про зобов'язання бути погашеними готівковими коштами, фінансовим інструментом чи іншим економічно цінним об'єктом. Це облигації, казначейські зобов'язання, векселі, ощадні (депозитні) сертифікати корпорацій тощо.

Кредити – фінансові активи, які створюються в разі надання кредитором коштів безпосередньо позичальнику та засвідчуються документами, що не обертаються. Це надані позики та аванси, крім кредиторської і дебіторської заборгованості.

Фінансові корпорації – корпорації, які спеціалізуються на фінансових послугах чи допоміжній фінансовій діяльності: Національний банк України, інші депозитні корпорації (банки, що створені і діють на території України),

інші фінансові корпорації (страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, інвестиційні фонди, кредитні установи, фінансові компанії тощо). До підсектору інших депозитних корпорацій (банків) належать фінансові корпорації, основною функцією яких є фінансове посередництво та які емітують зобов'язання у формі депозитів чи інших інструментів залучення фінансових ресурсів, що включаються до грошових агрегатів.

Нефінансові корпорації – корпорації, основним видом діяльності яких є виробництво товарів чи надання нефінансових послуг і які розподіляються на підсектори: державні нефінансові корпорації, приватні нефінансові корпорації, нефінансові корпорації під іноземним контролем.

Фінансовий актив (financial asset) – 1) грошові кошти та їх еквіваленти; 2) контракт, що надає право отримати грошові кошти або інший фінансовий актив від іншого підприємства; 3) контракт, що надає право обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно вигідних умовах; 4) інструмент власного капіталу іншого підприємства.

Фінансові активи створюються шляхом здійснення фінансових операцій за рахунок власного капіталу та залучених коштів.

Складовими грошових агрегатів є фінансові активи у формі готівкових коштів у національній валюті, переказних депозитів, інших депозитів, коштів за цінними паперами, крім акцій, що емітовані депозитними корпораціями та належать на правах власності іншим фінансовим корпораціям, нефінансовим корпораціям, домашнім господарствам та некомерційним організаціям, що обслуговують домашні господарства.

Фінансові активи класифікуються за такими категоріями активів і пасивів:

- 1) монетарне золото і спеціальні права запозичення (СПЗ) (актив центрального банку);
- 2) готівкові кошти і депозити;
- 3) цінні папери, крім акцій;
- 4) кредити;
- 5) акції та інші форми участі в капіталі;
- 6) страхові технічні резерви;
- 7) похідні фінансові інструменти;
- 8) інша дебіторська/кредиторська заборгованість.

Монетарне золото – золото, що зберігається в Національному банку України і є частиною офіційних резервних активів (міжнародних резервів).

Золото, що не включається до офіційних резервних активів, класифікується як нефінансові активи.

СПЗ – міжнародні резервні активи, які створюються Міжнародним валютним фондом (МВФ) і розподіляються серед його членів у доповнення наявних офіційних резервних активів. Авуари в СПЗ є безумовними правами на отримання іноземної валюти чи інших резервних активів у країн-членів МВФ.

Монетарне золото і СПЗ є фінансовими активами, для яких немає відповідних зобов'язань з боку пасивів.

Гроші є самими ліквідними активами. Під ліквідністю розуміється легкоререалізованість, легкооборотність, швидкий обіг в грошову форму без втрати вартості. До високоліквідних видів майна відносяться золото, коштовності, нафту, витвори мистецтва. Меншою ліквідністю володіють будівлі, устаткування, інша нерухомість.

Якщо в обігу буде більше, ніж необхідно, паперових грошей, то їх реальна цінність знизиться унаслідок зростання цін рівно в стільки, в скільки їх більше, ніж необхідно. Знецінення грошей унаслідок переповнювання каналів грошового обігу називається **інфляцією**.

Наслідком інфляції є негативні соціально-економічні негативні тенденції: зростання безробіття; гальмування підприємницької діяльності; наростання соціальних конфліктів; занепад економіки і т. п.

Структура грошової маси відображає структуру і рівень розвитку економіки країни: чим менша частка готівки у загальній грошовій масі, тим ефективнішою та найбільш розвиненою вважається ця національна грошова система.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Натуральне господарство, товарне виробництво, економічні та неекономічні блага, товар, властивості товару (вартість, споживча вартість, мінова вартість), теорія витрат виробництва, функціональна й еволюційна концепції, проста, випадкова або одинична, проста або розгорнута, загальна форми вартості, бартерний обмін, закон вартості, конкретна та абстрактна праця, функції грошей, паперові гроші, золотий паритет, емісія грошей, грошова маса, грошові агрегати, грошовий ринок, кредитні гроші, вексель, банкнота, теорії грошей (раціоналістична, державна, еволюційного

походження), валютний курс, система золотого стандарту, закон грошового обігу, інфляція.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється товарне виробництво від натурального? Які умови і причини існування товарного виробництва? Чи можлива заміна товарної форми господарства на яку-небудь іншу?
2. Розкрийте сутність економічних та неекономічних благ. Чим відрізняється економічне благо від неекономічного?
3. Дайте визначення товару. Якими властивостями він володіє?
4. У чому полягає двоїста природа праці? Дайте визначення конкретної й абстрактній праці. Що таке проста і складна праця?
5. Як утворюється вартість товару? Визначте і дайте характеристику дії закону вартості. Як впливають на величину вартості товару продуктивність та інтенсивність праці? Що таке суспільно необхідний робочий час?
6. Перелічить і опишіть теорії вартості. Як розвиток товарного виробництва й обміну призвів до виникнення грошей?
7. Охарактеризуйте етапи еволюції грошей.
8. Що таке гроші, розкрийте їх сутність? Перелічить функції та назвіть форми існування грошей.
9. З яких елементів складається грошова маса? Охарактеризуйте грошову систему та її основні елементи.
10. Розкрийте суть закону товарно-грошового обігу, які функції він виконує?

Тестові завдання

1. Товарне господарство спирається на:
 - а) внутрішнє споживання продукції;
 - б) безкоштовне привласнення;
 - в) розвинутий поділ праці;
 - г) відірваність суб'єктів.
2. Яке з нижче перерахованих тверджень невірно характеризує натуральне господарство:
 - а) в умовах натурального господарства все, що потрібно людині для життя, вона виробляє сама;
 - б) в умовах натурального господарства вироблений продукт не підлягає обміну;

в) в умовах натурального господарства виникає тісна залежність виробників один від одного;

г) натуральне господарство відрізняється дуже низькою результативністю?

3. У період кризи економіки підприємство організувало внутрішнє виробництво всіх допоміжних продуктів для своєї діяльності і продовжувало функціонувати. Чи можна стверджувати, що на підприємстві виникло натуральне господарство:

а) можна, так як все необхідне для діяльності виробляється всередині господарства;

б) можна, так як всередині підприємства немає товарообміну і перерваний зовнішній товарообмін;

в) не можна, оскільки продукція підприємства залишається товаром для ринку;

г) неможливо однозначно відповісти на це запитання?

4. Товар – це:

а) річ, яка має споживчу вартість або корисність;

б) річ, що є продуктом людської праці;

в) річ, що обмінюється на іншу річ або гроші;

г) благо, що не є продуктом праці, але корисне людині.

5. Витрати суспільно необхідної праці визначають величину:

а) вартості;

б) мінової вартості;

в) споживної вартості;

г) конкретної вартості.

6. Теорія, що обмежує значення грошей статистичним впливом на ціни, має назву:

а) еволюційна;

б) кількісна;

в) номіналістична;

г) раціоналістична.

7. Гроші – це:

а) особливий товар, який має властивості вартості та споживної вартості;

б) капітал;

в) особливий товар, який виконує роль загального еквівалента;

г) паперові знаки золота.

8. Що відноситься до сутності грошей:

а) особливий товар;

б) втілення багатства;

в) загальний еквівалент;

г) суспільне втілення вартості.

9. На сьогодні функцію світових грошей виконують:

а) золоті злитки;

б) електронні гроші;

в) резервні валюти;

г) всі відповіді неправильні.

10. До функцій грошей не відноситься:

а) міра вартості;

б) засіб накопичення;

в) засіб платежу;

г) засіб розподілу.

11. Функція грошей при розриві в часі актів купівлі й продажу має назву:

а) засіб нагромадження;

б) засіб обігу;

в) засіб платежу;

г) міра вартості.

12. Які з перерахованих благ володіють меншою ліквідністю:

а) золото;

б) нерухомість;

в) коштовності;

г) гроші.

13. Які з перерахованих благ володіють абсолютною ліквідністю:

а) акції;

б) облігації;

в) гроші;

г) товари першої необхідності.

14. Якщо номінальна вартість грошей не зміниться, а ціни на товари і послуги зростуть в 2 рази, то купівельна спроможність грошей:

а) зросте в 2 рази;

б) впаде в 2 рази;

в) впаде в 4 рази;

г) не зміниться.

15. Відмінність між грошима і «квазігрошима» полягає в тому, що:

а) гроші на відміну від «майже грошей» можна витратити безпосередньо;

б) «майже гроші» включають депозити на банківських рахунках, тоді як гроші не включають їх;

в) гроші обертаються швидше «майже грошей»;

г) «майже гроші» – це нерозмінні паперові гроші на відміну від грошей.

Завдання

1. Накресліть таблицю, в якій по стовбцям розмежуйте нижчеперелічені твердження. Які твердження на Ваш погляд характеризують ознаки натурального господарства, а які – товарного?

1) у замкнутій економічній одиниці має місце виробництво кінцевого продукту та його споживання;

2) виробництво засновано як на індивідуальній праці власника, так і на використанні їм робочої сили;

3) трудовий процес заснований на традиціях, звичаях, примусово встановлених господарських зв'язках у межах окремої спільноти;

4) виготовлена продукція належить власнику та призначена для вільної реалізації на ринку;

5) процес виробництва здійснюється з використанням низькопродуктивних знарядь праці, які не дають додаткового продукту;

6) економічна еволюція відбувається дуже повільно, окремі перетворення та вдосконалення можуть здійснюватися століттями;

7) швидкий економічний прогрес суспільства є наслідком швидких темпів зростання продуктивності праці та динамічного поширення асортименту продукції.

2. Суспільна потреба в товарі забезпечується трьома групами виробників. Перша група виготовляє 10 тис. виробів, витрачаючи на кожне 2 години праці, друга – відповідно 60 тис. і 3 години, третя – 30 тис. і 4 години. Розрахуйте величину вартості товару.

3. Як зміниться мінова вартість товарів $18 \text{ олівців} = 50 \text{ зошитів}$, якщо $18 = \text{constant}$?

а) вартість олівців зросте в 2 рази?

б) вартість олівців впаде в 2 рази, а вартість зошитів зросте в 2 рази?

в) вартість зошитів впаде в 2 рази?

г) вартість олівців зросте в 2 рази, а вартість зошитів впаде в 2 рази?

4. У наведених нижче висловлюваннях відомих економістів простежуються суб'єктивні або об'єктивні підходи до визначення сутності грошей. Назвіть їх:

а) представник монетаризму М. Фрідмен пише, що «гроші – це експериментальна теоретична конструкція, яку потрібно було винайти подібно поняттям «довжина», «температура» або «сила» в фізиці;

б) К. Маркс вважає гроші є особливим товаром, який в процесі історичного розвитку виділився із загальної товарної маси і став загальним еквівалентом;

в) П. Самуельсон вважає, що «гроші – це штучна соціальна умовність. Це парадокс: гроші визнають, бо вони визнані».

5. У яких системах обігу металевих грошей могли здійснюватися наступні дії:

а) власник цінної колекційної марки обміняв її на злиток золота;

б) купець, що перебуває за межами Росії, в 20-і роки обміняв у банку царські банкноти на долари США;

в) чоловік, на прохання нареченої, обміняв всі свої паперові гроші на золоті червінці?

6. Металева і паперова готівка складає 215 од.

Внески на рахунках ощадних кас – 800 од.

Чекові внески – 1615 од.

Дрібні термінові внески – 2382 од.

Крупні термінові внески – 620 од.

Сформулюйте грошові агрегати M_1 ; M_2 ; M_3 .

7. Сума цін на товари, що знаходяться в обігу, складає 300 тис. гр. од.; сума цін на товари, що продані в кредит, – 200 тис. гр. од.; сума цін на товари, термін сплати за якими наступив, – 10 тис. гр. од., а платежі, що взаємопогашаються – 15 тис. гр. од. Одна грошова одиниця здійснює в середньому 25 обертів за рік. Знайдіть кількість грошей, необхідних для обігу. Що відбудеться в економіці, якщо в обіг буде випущено 15 тис. гр. од.?

8. У вас є 500 тисяч гривень готівкою, а Ваш друг має дім за містом, що оцінюється у 500 тисяч гривень. Чиє майно володіє більшою ліквідністю? Чи завжди більш ліквідний спосіб зберігання майна більш раціональний?

9. Однакова чи гранична корисність суми у 100000 гривень для викладача з твердим окладом платні та для молодого мільйонера з комерційних структур?

10. Грошова маса $M = 2$ млрд. гр. од. Грошова одиниця робить у середньому 4 обороти, тобто $V = 4$. Умовний фізичний обсяг $Q = 500$ млн. одиниць. Визначите середню ціну P , а також її зміну при зростанні M на 20% і зниженні Q на 10%.

Інтернет завдання

1. За допомогою сайту Національного Банку України (режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>) знайдіть інформацію щодо номінальної вартості банкнот, розмінних монет та обігових монет, які знаходяться в обігу в економіці України. Які функції виконує українська гривня?

Розділ 2 МІКРОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

2.1 РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

2.1.1 Риси, функції, структура та інфраструктура ринку

2.1.2 Основні суб'єкти ринкової економіки

2.1.3 Держава як суб'єкт ринкового господарства

Навчальний тренінг

2.1.1 Риси, функції, структура та інфраструктура ринку

Ринок – система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів.

Ринок – невід'ємний атрибут товарного господарства. Він забезпечує рух товарів і грошей ($T-G-T'$ та $G-T-G'$). Через ринок здійснюється переважна більшість економічних процесів. Це специфічна форма економічних взаємовідносин, що пов'язує між собою різних господарюючих суб'єктів.

Умови виникнення ринкового господарства:

- суспільний поділ праці, що ґрунтується на спеціалізації;
- економічна відокремленість суб'єктів господарювання;
- вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання.

Ринок є результатом природно-історичного процесу розвитку товарного виробництва, обумовлений суспільним розподілом праці і відособленням суб'єктів господарювання.

Затверджені в суспільстві ринкові відносини чинять великий вплив на всі сторони господарського життя, виконуючи ряд істотних функцій.

Найважливіші функції ринку:

1. Функція регулювання – ринок регулює всі економічні процеси – виробництво, обмін, розподіл та споживання.

2. Функція стимулювання – ринок спонукає виробників до зниження витрат, підвищення якості та споживчих властивостей товарів.

3. Розподільча функція – доходи виробників і споживачів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами.

4. Функція санації – ринок через конкуренцію очищає економічне середовище від неконкурентоспроможних господарств і підтримує найефективніші.

5. Алокаційна функція – ринок забезпечує виробництво оптимальної комбінації товарів та послуг за допомогою найефективнішої комбінації ресурсів.

6. Інформативна функція – ринок через ціни інформує виробника, торговця, споживача про те, що вигідно виробляти й купувати.

7. Функція інтеграції – ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.

Всі ці функції в ідеалі виконуються автоматично через механізм цін і конкуренції, виключаючи яке-небудь централізоване регулювання і державне втручання.

У формуванні ринку виділяють наступні етапи:

- **класичний вільний ринок** (до середини ХІХ ст.), в якому держава не втручалася в економіку, лише стежила за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни;

- **регульований ринок** (середина ХІХ – 50-ті роки ХХ ст.) характеризувався втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища;

- **соціально орієнтований ринок**, у якому, крім механізмів регулювання, держава бере на себе виконання функції соціального захисту населення.

Умови функціонування ринку:

- свобода вибору;
- конкуренція;
- рівноважне ціноутворення.

Основні риси сучасної ринкової економіки:

- автономність дій учасників ринку;
- економічна свобода;
- конкуренція;
- мобільність ресурсів;
- інформованість господарюючих суб'єктів;
- соціалізація та глобалізація економічних зв'язків;
- глобалізація економічних зв'язків.

Об'єктами ринкового господарства є товари і послуги, чинники виробництва (праця, земля, засоби виробництва), гроші, цінні папери, субсидії, соціальні виплати і тому подібне.

Ринок як розвинена система відносин товарного обміну є системою окремих взаємопов'язаних елементів і має певну структуру. Структура ринку – це внутрішня будова окремих елементів ринку. Структуру ринку класифікують за різними критеріями, найважливішими з яких є наступні:

1) за економічним призначенням виділяють:

- ринок робочої сили;
- фінансовий ринок (ринок позичкових капіталів);
- ринок засобів виробництва;
- споживчий ринок;
- ринок послуг;
- ринок технологій;
- ринок духовних благ.

2) за об'єктами обміну:

а) ринок ресурсів, який набуває форм:

- ринку праці;
- ринку капіталу;
- ринку землі та нерухомості;

б) товарний ринок, який набуває форм:

- ринку споживчих товарів;
- ринку послуг;
- ринку науково-технічних розробок та інформації;

в) фінансовий ринок, що набуває форм:

- грошового ринку;
- ринку цінних паперів;
- валютного ринку.

3) за географічним положенням розрізняють:

- місцевий;
- регіональний;
- національний;
- світовий.

4) залежно від умов, в яких діють господарюючі суб'єкти:

- вільний ринок (багато продавців, багато покупців, товари однорідні, вхід та вихід на ринок вільний, інформація доступна);
- монополізований (олігополія, монополія: один продавець або їх

обмежена кількість, багато покупців, доступ на ринок та до інформації обмежений);

– монополістична конкуренція (відносно велика кількість продавців, диференціація товару, вільні вхід на ринок та вихід);

– регульований (державна законодавче обмежує економічну свободу окремих господарюючих суб'єктів, формуючи та захищаючи конкурентне середовище).

5) за галузями розрізняють: автомобільний, зерновий і тому подібне.

6) за характером продаж: оптовий та роздрібний.

7) стосовно відповідності чинному законодавству:

– легальний (дозволений законом і відкритий для оподаткування);

– тіньовий (не зареєстрований, ухиляння від сплати податків).

Сучасний ринок неможливий без розвиненої інфраструктури, тобто допоміжних галузей і організацій. Інфраструктура – це основа, фундамент економічної системи та її підсистем, її внутрішня структура, яка забезпечує її цілісність. Ринкова інфраструктура має свої підсистеми.

➤ **Організаційно-технічна:** товарні біржі, оптові ринки, аукціони, торговельно-промислові палати, сервісні центри, опціони, ярмарки, транспортні комунікації, ріелтерські фірми, земельні аукціони.

➤ **Фінансово-кредитна:** банки, фондові біржі, валютні біржі, фінансові небанківські інститути, страхові компанії, інвестиційні, пенсійні та інші фонди, ощадні каси, ломбарди і т. ін.

➤ **Державно-регулятивна** (законодавче регулювання ринкових відносин): біржі праці (служби зайнятості), ліцензування, оподаткування, митна система, державні фонди для сприяння діловій активності тощо.

➤ **Науково-дослідне та інформаційне забезпечення:** науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем, консалтингові компанії, інформаційні центри та агентства, рекламні агентства, спеціальні навчальні заклади, юридичні контори, рекламні агентства і т. ін.

Завдяки інфраструктурі здійснюється рух товарів і послуг від продавця до покупця. Інфраструктура ринку – це сукупність установ, державних і комерційних фірм, що забезпечують успішне функціонування ринкових відносин. Функції інфраструктури ринку:

- правове та економічне консультування підприємств, захист їхніх інтересів у державних та інших структурах;

- страховий захист підприємницької діяльності;

- забезпечення фінансової підтримки і кредитування підприємств;

- підвищення оперативності роботи суб'єктів ринку;
- створення умов для ділових контактів підприємців;
- сприяння матеріально-технічному забезпеченню, реалізації товарів та послуг;
- регулювання руху робочої сили;
- здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування.

2.1.2 Основні суб'єкти ринкової економіки

Основними дійовими особами або суб'єктами ринку є: домашні господарства, фірми і держава.

Домашні господарства (сім'ї) – це економічна одиниця у складі одного або декількох осіб, яка:

- забезпечує виробництво і відтворення людського капіталу (піклується про здоров'я, виховання, освіту своїх членів);
- самостійно ухвалює рішення;
- є власником якого-небудь чинника виробництва і може здати в оренду або продати своє майно, капітал, робочу силу;
- прагне до максимального задоволення своїх потреб.

Фірма – це економічна одиниця, яка:

- використовує чинники виробництва для виготовлення продукції з метою її продажу;
- прагне до максимізації прибутку;
- самостійно ухвалює рішення.

Держава представлена урядовими установами, що здійснюють юридичну і політичну владу для забезпечення контролю над господарськими суб'єктами і над ринком для досягнення суспільних цілей. Держава:

- пред'являє попит на економічні ресурси для здійснення економічної діяльності в державному секторі економіки;
- пред'являє попит на засоби виробництва для виробництва суспільних і інших благ;
- пропонує гроші і пред'являє попит на гроші;
- пропонує суспільні блага без безпосередньої сплати за них, що полегшує продуктивність підприємницького сектора і зменшує витрати на споживання домогосподарств;
- здійснює урядове регулювання ринкової економіки.

Суб'єкти ринку вступають у економічні відносини з приводу володіння, використання, купівлі і продажу об'єктів ринку.

Отже сучасна ринкова економіка є складним організмом, який складається з різноманітних виробничих, комерційних, фінансових і інформаційних структур, які взаємодіють між собою на основі розгалуженої системи правових норм і об'єднані єдиним поняттям – ринок.

В сучасній науковій літературі, в політичних і законодавчих документах поняття «ринкове господарство» нерідко ототожнюють з такими поняттями, як «ринок», «ринкова економіка», «ринкова організація виробництва». Ці поняття в цілому можна використовувати як тотожні для економічних систем, господарська діяльність яких ґрунтується на конкуренції.

Таким чином, ринкова економіка – це сфера прояву і відтворення відносин товарного виробництва, а ринок є складовою, компонентом ринкового господарства та механізмом, за допомогою якого товарно-грошові відносини перманентно виявляються у господарському житті. Формуючи конкурентне середовище, ринок є ефективним організатором товарного виробництва.

2.1.3 Держава як суб'єкт ринкового господарства

Сучасні погляди на роль держави в ринковій економіці базуються на визнанні доцільності поєднання ринкових стимулів економічного розвитку і активної ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів.

Економічними функціями держави є головні напрями державного впливу на економіку, сукупність яких розкриває зміст її економічної ролі.

Держава виконує такі виключні функції:

1. Створення законодавчо-правових засад функціонування економіки.
2. Подолання неспроможностей (провалів) ринку – певного обмеження регулюючої ролі ринку, що є причиною виникнення ситуацій, коли ринковий механізм координації поведінки економічних суб'єктів не забезпечує максимізації суспільної корисності (монополізм, недосконалість інформації, циклічна форма відновлювального процесу).

3. Необхідність виробляти товари суспільного споживання (національна оборона, державне управління, охорона правопорядку, національна система комунікацій єдина енергетична система, фундаментальна наука). Суспільні блага не зорієнтовані на ринковий попит, тому задоволення їх є функцією

держави, яка фінансує їх виробництво за рахунок видатків із державного бюджету.

4. Подолання зовнішніх ефектів (позитивні та негативні екстерналії), тобто екологічних і техногенних катастроф, які потребують суттєвих коштів і адміністративних заходів.

5. Здійснення соціальних програм (боротьба з бідністю, функції соціального забезпечення та соціального захисту).

6. Забезпечення соціально-політичної стабільності і державного суверенітету.

7. Представництво в міжнародних організаціях.

Зовнішні ефекти (екстерналії) – витрати і вигоди, пов'язані з виробництвом і споживанням будь-якого блага тими суб'єктами, які не є учасниками певної ринкової угоди.

Зовнішні ефекти набувають форми *позитивних* і *негативних*.

Позитивні ефекти виникають у випадку, коли виробництво або споживання будь-якого блага приносить **некомпенсовані вигоди** третім особам.

Негативні ефекти виникають у випадку, коли виробництво або споживання будь-якого блага зумовлює **некомпенсовані витрати** третіх осіб.

Наслідком *позитивних екстерналій* є перевищення суспільної корисності благ над індивідуальною корисністю. Це перевищення не компенсується ринком. Тому ринок спрямовує на виробництво цього блага *недостатньо ресурсів*.

Наслідком *негативних екстерналій* є скорочення фактичних витрат підприємця, що зумовлює розширення пропозиції цих благ понад рівноважний рівень і зниження ціни порівняно з оптимальним рівнем. Тому ринок спрямовує ресурси на виробництво благ із негативним ефектом понад їх оптимальний обсяг.

Англійський економіст Артур Пігу в результаті дослідження природи екстерналій запропонував введення державою податку для усунення екстернальних ефектів.

Сучасна **ринкова економіка** – це економіка змішаного типу, яка поєднує гнучкість ринкового механізму, цілеспрямованість корпоративного регулювання та загальносуспільну орієнтованість державного впливу на економіку. Державне регулювання економіки не заміщує, а доповнює та захищає ринковий механізм. Поєднання зазначених механізмів координації сприяє ефективній реалізації соціально-економічних цілей суспільства,

макроекономічному зростанню, забезпеченню соціальної справедливості. На практиці не існують чисте ринкове саморегулювання і абсолютне державне втручання. Головна проблема – оптимальний перерозподіл сфер впливу між державними і недержавними суб'єктами.

Державний вплив поділяється на 2 рівні:

- діяльність загальнодержавних органів;
- діяльність органів місцевого самоврядування.

Розподіл функцій між центральними і місцевими суб'єктами спирається на державно-адміністративний поділ країни (у федераціях США, Німеччина, Росія – органи влади управління штатів, земель, областей мають широкі повноваження; в унітарних державах (Україна) – діють на місцях органи місцевого самоврядування і представники центральної влади).

Співвідношення ринкового, корпоративного та державного механізмів координації в різних країнах неоднакове. Є країни, де діє система економічного лібералізму, в якій домінують ринкові та корпоративні регулятори, а роль держави зведена до мінімуму (США, Канада, Велика Британія, Австралія та ін.), і країни економічного дирижизму, яким притаманний значний вплив держави на соціально-економічний розвиток суспільства (Швеція, Австрія, Німеччина та ін.).

Економічна роль держави в умовах сучасної ринкової (змішаної) системи охоплює такі основні напрями її діяльності:

- загальна координація соціально-економічного розвитку на базі розробки та здійснення довгострокової стратегії – структурної, науково-технічної, інноваційної;
- діяльність, спрямована на розвиток людського капіталу, підвищення рівня та якості життя населення, захист інтересів виробників та споживачів благ;
- макроекономічне регулювання;
- створення та удосконалення загальних інституціональних умов для господарювання економічних суб'єктів;
- регулювання виробничого та рекреаційного навантаження на природу, стимулювання економії природних ресурсів;
- захист інтересів країни та зміцнення її позицій у світовому господарстві, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків;
- участь у розв'язанні глобальних проблем;
- розвиток соціального партнерства, погодження соціальних дій з інститутами громадського суспільства та бізнесом.

Діяльність держави в економічній сфері має дві головні складові. Перша – це діяльність держави як власника засобів виробництва.

Державний сектор економіки утворюють сукупність підприємств, організацій, установ, що перебувають у державній власності й управляються державними органами або призначеними ними юридичними особами. Державна власність зосереджена насамперед у стратегічних галузях економіки, де приватні інвестиції не можуть забезпечити реалізацію довгострокових проєктів: аерокосмічна промисловість, атомна енергетика, інші капіталомісткі та наукомісткі виробництва, фундаментальна наука. До державного сектору (у різних формах і масштабах) належать також галузі інфраструктури: залізничний транспорт, пошта, телекомунікації. Держава здійснює й виробництво суспільних благ – таких як освіта, оборона, охорона здоров'я та ін.

Другою складовою діяльності держави в економічній сфері є **регулювання економіки** – сукупність заходів державного впливу на об'єкти і процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їх інтересів і дій для реалізації суспільних цілей.

Основні напрями державного регулювання економіки виявляються в його функціях (рис. 2.1).

Рис. 2.1 – Функції державного регулювання економіки

Нині склалося кілька моделей державного регулювання економіки:

- *американська* – державне регулювання зводиться до використання правових та опосередкованих методів, насамперед податково-бюджетних з метою створення сприятливих умов для розвитку конкуренції та підприємництва;

- *японська* – система взаємодії державних органів та корпорацій, спрямована на досягнення стратегічних цілей в економіці;

- *шведська* – активне втручання держави у процес розподілу та перерозподілу доходів з метою створення сильної системи соціального захисту населення;

- *німецька* – система управління національною економікою з активним використанням ринкових регуляторів та створення на державному рівні ефективної системи соціального захисту громадян. Для Західної Європи взагалі характерне поєднання великої частки державних витрат у ВВП з наявністю значного державного сектору.

Державне регулювання економіки має кілька основних форм.

1. Бюджетно-податкове регулювання, пов'язане з функціонуванням державних фінансів, формуванням державного бюджету та державними витратами (стимулювання окремих напрямів підприємництва, розвиток науково-технічного прогресу, вирівнювання економічного розвитку регіонів, галузей, соціальних груп).

2. Кредитно-грошове регулювання, спрямоване на забезпечення економіки повноцінною і стабільною національною валютою, підтримання рівноваги на грошовому ринку.

3. Регулювання цін та заробітної плати з метою стримування інфляції, регулювання цін на компенсаційній основі (за рахунок засобів державного бюджету, коли сторона, що зазнає збитків, отримує дотації з бюджету).

4. Адміністративно-економічне регулювання, яке передбачає створення умов для функціонування ринкової системи та реалізації соціальних цілей суспільства. Держава встановлює на базі законотворчої діяльності правові засади економічної поведінки суб'єктів господарювання, сприяє формуванню правового середовища підприємницької діяльності.

Державне регулювання здійснюється за допомогою методів, серед яких:

- економічні та адміністративні;
- імперативні та індикативні;
- прямі і непрямі (опосередковані).

Економічні методи державного регулювання пов'язані зі створенням державою фінансових або матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їх поведінку. До інструментів економічних методів належать *ставки податків, облікова ставка, митні тарифи, норми амортизації* тощо.

Адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади, засобів заборони, дозволу або примусу. До них належать і *правові методи*, за допомогою яких держава регламентує діяльність суб'єктів господарювання. Інструментами адміністративних методів державного регулювання є укази, декрети, розпорядження, ліцензування, квотування, встановлення фіксованих цін, валютних курсів, економічних, харчових, фармацевтичних, соціальних, екологічних стандартів і нормативів, контроль за додержанням законів та правил, а також санкції за їх порушенням.

Імперативні методи державного регулювання – це владні, адміністративні методи. На відміну від них, **індикативні методи** мають орієнтований, рекомендаційний характер (наприклад, індикативні ціни). Як правило, це економічні методи.

За допомогою **прямих методів** держава безпосередньо втручається в економічні процеси. До них можна віднести адміністративні методи (крім *правових методів*, які є непрямими методами державного регулювання економіки), а також такі інструменти, як держконтракт і держзамовлення, субсидії, субвенції, дотації, прямі витрати уряду. **Непрямі методи** – це сукупність опосередкованих засобів державного впливу на економіку.

Державне регулювання економіки відбувається згідно з **економічною політикою держави** – системою практичних заходів, що здійснюються державою, урядом у сфері управління економікою з надання економічним процесам спрямованості відповідно до мети, завдань та інтересів країни на коротко-, середньо- і довгостроковий періоди. Головне завдання економічної політики держави, це досягнення параметрів, які визначені нормативною політекономією.

Найважливішими засобами формування і реалізації стратегії соціально-економічного розвитку є прогнозування, макроекономічне планування та державне програмування.

Прогнозування, тобто довгостроковий розрахунок діяльності.

Програмування, тобто створення докладних стратегічних заходів щодо виконання конкретних завдань.

Планування як сума тактичних дій, щодо виконання програм і прогнозів.

Директивний план, тобто закон, який не підлягає змінам. *Індикативний план*, тобто рекомендації по виконанню конкретних завдань (індикативні ціни на експортну продукцію – це вилка з мінімальними та максимальними величинами, валютний коридор з мінімальними й максимальними цифрами коливань).

Економічна політика держави може бути макроекономічною (національною), регіональною (спрямованою на розвиток окремих територій країни), галузевою, зовнішньоекономічною та ін.

За своїм спрямуванням економічна політика держави може бути антициклічною, конкурентною (антимонопольною), структурною, інвестиційною, науково-технічною, інноваційною, амортизаційною та ін. Держава здійснює також фіскальну (бюджетно-податкову), монетарну (кредитно-грошову) та цінову політику.

Макроекономічна політика може мати властивості стабілізаційної політики та політики економічного зростання.

Стабілізаційна політика – це діяльність держави, спрямована на відновлення реальних обсягів виробництва за умов наближення до повної зайнятості (або природного рівня безробіття), тобто до рівня потенційного ВВП, та забезпечення помірної інфляції. Стабілізаційну політику можна назвати антициклічною, стабілізаційною, антиінфляційною. Економічна стабілізація включає також фінансову стабілізацію, яка виявляється через стан державного бюджету та платіжного балансу, а також через параметри грошового ринку.

Політика економічного зростання передбачає: а) стимулювання сукупної пропозиції шляхом збільшення потенційного ВВП на базі залучення в економічний обіг більшої кількості ресурсів, науково-технічного та технологічного прогресу; б) утримання темпів зростання сукупного попиту на рівні темпів зростання сукупної пропозиції і потенційного ВВП, оскільки від цього залежить рівень інфляції.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Ринок, базові елементи ринку, об'єкти ринкових відносин, суб'єкти ринкових відносин (фірми, домогосподарства, держава), умови функціонування ринку (свобода вибору, конкуренція, вільне ціноутворення), функції ринку, класифікація ринків, взаємозв'язок елементів ринкової

системи, моделі ринків, кон'юнктура ринку, структура ринку, інфраструктура ринку, «провали» ринку, державне регулювання ринку.

Контрольні запитання

1. Чи є різниця між поняттями: "ринкова економіка" і "товарна економіка"?
2. Розкрийте суть, функції й умови формування ринку.
3. Якими є загальні елементи ринкового господарства і механізм дії останнього?
4. Назвіть суб'єкти ринкового господарства.
5. Дайте класифікацію ринків, охарактеризуйте структуру й моделі ринку. Чому сучасний ринок вважається полісистемним утворенням з надзвичайно багатою структурою?
6. Які Ви знаєте ринкові форми і способи ринкової поведінки економічних суб'єктів?
7. Що Ви розумієте під інфраструктурою ринку?
8. При яких обставинах необхідне державне регулювання ринкової економіки?
9. Яку роль відіграє конкуренція у розвитку сучасного ринкового господарства?
10. Чому в сучасному ринковому господарстві існують тіньові відносини та зв'язки?

Тестові завдання

1. Що таке ринок?
 - а) сукупність покупців і продавців товарів та послуг;
 - б) місце, де відбувається обмін товарів;
 - в) організаційно-економічні форми обміну товарів і послуг;
 - д) всі відповіді правильні.
2. Що не належить до принципів ринкової економіки?
 - а) лібералізація цін;
 - б) відносини партнерства;
 - в) державне регулювання ринкових відносин;
 - г) централізований розподіл матеріальних і фінансових ресурсів.
3. Що не є функцією ринку?
 - а) обмін товарів і послуг;
 - б) інформація про необхідні суспільству товари і послуги;
 - в) стимулювання підвищення ефективності виробництва;
 - г) планове регулювання потоків товарів, послуг і прибутку.

4. Що належить до одного з видів ринку?

- а) ринок водних ресурсів;
- б) ринок засобів виробництва;
- в) ринок лісових угідь;
- г) немає правильної відповіді.

5. Характеристиками вільного ринкового господарства виступають:

- а) необмежена кількість учасників конкуренції;
- б) вільний доступ до ринкової інформації;
- в) обмежена роль уряду в економіці;
- г) все зазначене.

6. Які економічні передумови необхідні для виникнення ринкової форми господарювання?

- а) висока ефективність виробництва;
- б) суспільний розподіл праці;
- в) приватна власність;
- г) немає правильної відповіді.

7. Ринкова структура з малою кількістю продавців і безліччю покупців є:

- а) поліполією;
- б) олігополією;
- в) монополією;
- г) дуополією.

8. Чим торгують на товарній біржі:

- а) великими партіями будь-яких товарів;
- б) стандартними контрактами;
- в) товарами масового виробничого та особистого споживання;
- г) всі відповіді правильні?

9. Яке з тверджень невірне? Ф'ючерс – це:

- а) договір про поставку товару до певної дати;
- б) договір про оплату товару до певного терміну за ціною в момент укладення договору;
- в) договір про постачання і оплати товару за ціною в момент виконання договору;
- г) договір про постачання і оплати товару до певної дати за ціною в момент укладання угоди.

10. До функцій держави в ринковій економіці не відноситься:

- а) законотворча діяльність;
- б) підтримка конкурентного середовища;
- в) встановлення цін на продукцію приватного сектора;
- г) антициклічне регулювання економіки.

Завдання

1. Розгляньте класифікації ринків, дві основні ринкові підсистеми, суб'єктів ринку, та на основі цих знань накресліть схему взаємодії елементів ринкової системи.

2. Ретельно розгляньте основні ринкові структури. Накресліть таблицю, у якій дайте характеристику ринків за ступенем обмеження конкуренції.

3. Накресліть таблицю, у якій по стовбцям розмежуйте – що з нижченаведеного може розглядатися як ринкова діяльність, а що – як неринкова діяльність:

а) приготування їжі у домашніх умовах;

б) рекламна об'ява в газеті;

в) закупки державою воєнної техніки;

г) надання державою допомоги з безробіття;

д) «блошиний ринок»;

є) вирощування овочів на присадибній ділянці для власного споживання;

ж) вирощування полуниці на присадибній ділянці для продажу.

4. Накресліть таблицю, у якій по стовбцям розмежуйте характерні ознаки товарного виробництва нерозвиненого ринку, вільного, регульованого і деформованого ринків:

а) наявність найманої праці;

б) повсюдне використання особистої праці товаровиробника;

в) наявність суспільного поділу праці;

г) приватна власність на засоби виробництва;

д) майже повна відсутність втручання держави в господарське життя;

е) наявність декількох моделей державного регулювання;

ж) постійне регулювання національної економіки;

з) декларована відсутність найманої праці.

5. На біржі укладена термінова угода з премією на покупку 100 акцій по 2000 грошових одиниць за штуку, з яких премія становить 100 грошових одиниць.

У момент виконання угоди: а) курс акцій впав до 1850 грошових одиниць за акцію; б) курс акцій піднявся до 2100 грошових одиниць. Опишіть поведінку покупця в ситуаціях а) і б).

6. 1 жовтня на фондовій біржі укладена угода з продажу 30 тис. акцій за ціною 90 ф. ст. за акцію на термін до 31 жовтня. За жовтень курс акцій знизився до 80 ф. ст. Хто, і яку суму виграв (продавець або покупець) в ситуації, що склалася? Визначите цю ж ситуацію, якщо за жовтень місяць курс акцій підвищився до 100 ф. ст.

7. Накреслити таблицю, у якій по трьох стовбцях розмежуйте – що з переліченого нижче входить до складу домашніх господарств, бізнесу, уряду:
- а) поточний рахунок фізичних осіб у банку, що витрачається на особисте споживання;
 - б) утримувач акцій;
 - в) індивідуальне фермерське господарство;
 - г) чиновник міністерства;
 - д) біржа металів;
 - є) професорсько-викладацький склад державного вищого навчального закладу;
 - ж) бюджет сім'ї;
 - з) поточний рахунок підприємства у банку;
 - і) орендатор землі;
 - к) випускник вищого навчального закладу, який шукає роботу.

8. «Інститут власності полягає у визнанні за кожною людиною права на розпорядження предметами, які ця людина створила власною працею або отримала, чи у подарунок, чи за справедливою згодою без використання сили або обману, від людей, що створили цю річ». «Сучасна капіталістична господарська будова – це жахливий космос, у який кожна окрема людина вплетена з моменту свого народження, та кордони якого залишаються для неї раз і назавжди даними та незмінними. Індивід у тій мірі, у якій він входить у складне переплетіння ринкових відносин, вимушений підкорятися нормам капіталістичної господарської поведінки...».

Розгляньте представлені фрагменти та сформулюйте відповіді на наступні запитання:

- 1) який зміст категорії приватної власності у ринковій економіці?
- 2) чи є інститут приватної власності основним атрибутом ринкового господарства?
- 3) яким чином приватна власність детермінує економічну відокремленість товаровиробників в умовах ринку?

Інтернет завдання

На офіційному сайті Антимонопольного комітету України (режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/>) знайдіть та проаналізуйте основні повноваження Антимонопольного комітету України. Яку роль грає антимонопольний комітет у підтриманні ринкового конкурентного середовища?

2.2 МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ

2.2.1 Сутність попиту і фактори, що його визначають

2.2.2 Споживчий вибір. Бюджетна лінія. Крива байдужості

2.2.3 Пропозиція: зміст і фактори, що на неї впливають

2.2.4 Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага

2.2.5 Еластичність попиту і пропозиції

Навчальний тренінг

2.2.1 Сутність попиту і фактори, що його визначають

Розуміння механізму самоорганізації, саморозвитку і саморегулювання економічної системи ґрунтується насамперед на розумінні взаємодії конкуренції, ціни, попиту й пропозиції (рис. 2.2).

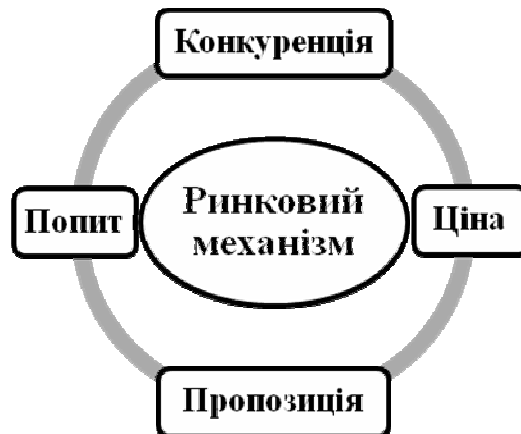

Рис. 2.2 – Елементи ринкового механізму

Попит (D) – це не тільки готовність, але і платоспроможна можливість споживача заплатити за товар певну ціну.

Ціною попиту називають максимальну ціну, яку споживач готовий запропонувати за певну кількість товару (**Pd**).

Кількість товару, яку згодні купити домогосподарство, населення, група людей за даною ціною – це об'єм або **величина попиту (Qd)**. На попит впливають цінові і безліч нецінових чинників. Залежність об'єму попиту від визначальних чинників є **функцією попиту**, яка виглядає таким чином:

$$Q_d = f(P_d, X, Y, I, P_z \dots), \quad (2.1)$$

де X – кількість споживачів;

Y – переваги споживачів;

I – доходи населення;

P_z – ціни на сполученні блага і так далі.

Для того, щоб досліджувати дану функцію необхідно розглянути залежність величини попиту від одного чинника, за інших рівних умов, тобто коли решта чинників залишиться постійними. Одним з основних чинників є ціна, тому цінова **функція попиту** прийме наступний вигляд:

$$Q_d = f(P_d), \quad (2.2)$$

Лінійна функція попиту має наступне рівняння:

$$Q_d = a - bP, \quad (2.3)$$

де a і b – прості числа;

P – ціна.

Крива попиту представлена у вигляді прямої лінії на рис. 2.3,а.

Зміна ціни товару впливає тільки на зміну величини попиту. При цьому точка (Q_1, P_1) переміщується в (Q_2, P_2) при скороченні ціни, об'єм попиту збільшується (рис. 2.3,а). На зміну самого попиту впливають нецінові чинники, що призводить до зрушення лінії попиту: при збільшенні - в положення D_2 (праворуч вгору), при скороченні попиту – в D_1 (ліворуч вниз) (рис. 2.3,б).

Нецінові чинники, що визначають динаміку попиту:

- 1) чисельність і склад населення;
- 2) величина доходів населення;
- 3) ціни на зв'язані блага (взаємозамінні і взаємодоповнювані);
- 4) привабливість товару, його реклама, гарантії і післяпродажне обслуговування, мода і переваги споживача та інші;
- 5) очікування споживачів майбутнього коливання цін.

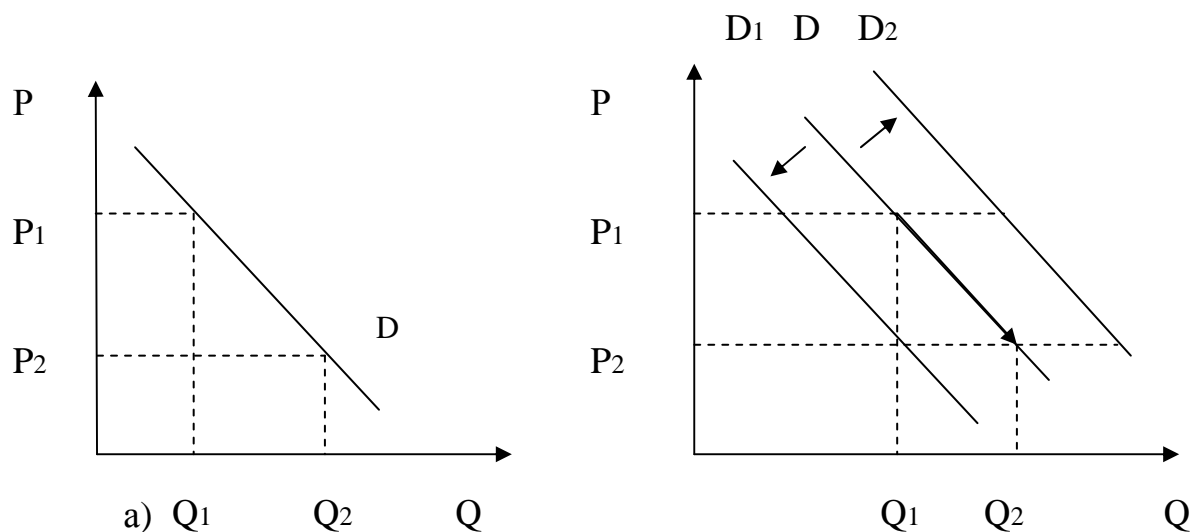

Рис. 2.3 – Графік попиту (а). Зміна попиту і його величини під впливом нецінових факторів (б)

Графічна інтерпретація даної залежності може бути різною. Але, як правило, для звичайних товарів нормальної якості, якщо ціна росте, споживач, відмовляючись від товару знижує об'єм попиту. Тому залежність величини попиту від ціни – зворотня. Таку залежність називають **законом попиту**. Діє даний закон внаслідок двох ефектів: ефекту доходу й ефекту заміщення.

Ефект доходу вказує на те, що зниження ціни продукту збільшує купівельну спроможність грошового доходу споживача, тому він має змогу купити більшу кількість даного продукту, ніж раніше.

Ефект заміщення виражається в тому, що при нижчій ціні у людини з'являється стимул придбати дешевий товар замість аналогічних товарів, які тепер відносно дорожчі. Споживачі схильні замінювати дорогі продукти дешевшими. Ефект доходу і заміщення поєднуються і призводять до того, що у споживача виникає здатність і бажання купувати більшу кількість продукту за нижчою ціною.

Англійський економіст Р. Гіффен (1837-1910 рр.) в середині ХІХ століття в Ірландії, досліджуючи попит на картоплю, виявив, що з підвищенням ціни картоплі, яка вважалася основним продуктом споживання, бідні версти населення відмовлялися від споживання інших благ, збільшуючи споживання картоплі. Гіффен виділив групу товарів, попит на який росте при підвищенні ціни, яка була названа **товарами Гіффена**. Ці товари є виключенням із загального закону попиту.

Крім того, існує ряд ситуацій, коли наприклад, споживачі приймають ціну товару як показник якості, вважаючи, що висока ціна говорить про високу якість товару, і навпаки. По суті, при збільшенні ціни зростає не величина попиту, а споживач збільшує сам попит, зрушуючи лінію попиту вгору. Такі ситуації служать помилковим прикладом спростування закону попиту. До них можна віднести:

Ефект приєднання до більшості – ситуація, коли окремі споживачі купують те, що купують усі.

Ефект сноба – ситуація, коли при покупці споживчих товарів домінує прагнення виділитися з натовпу.

Ефект Веблена (1857-1929 рр.) – це престижне або демонстративне споживання, метою якого є, на думку покупця, створення іміджу, що свідчить про високий соціальний статус.

2.2.2 Споживчий вибір. Бюджетна лінія. Крива байдужості

Споживчий вибір. В основі формування ринкового попиту лежать рішення окремих споживачів конкретних благ. *Економічні рішення* при виборі благ для придбання диктуються бажанням покупця досягнути найбільшої корисності, або віддачі, при можливостях, які вони мають.

Корисність – це спроможність блага задовольняти потреби споживача. Для поглибленого аналізу виділяють *сукупну* і *граничну корисність*.

Сукупна корисність (TU) – це сума задоволення від споживання благ. Для точного аналізу поведінки споживача необхідно формально описати залежність рівня корисності від набору благ, що споживаються. Така залежність представляє собою функцію корисності.

Функція корисності – це співвідношення між обсягами споживаних благ і рівнем корисності, який досягається при цьому споживачем:

$$TU = f(X, Y) \quad (2.4)$$

У мікроекономіці склалися два підходи до пояснення поведінки споживача: *кардиналістський* або *кількісний* та *ординалістський* або *порядковий*.

Кардиналістська версія поведінки споживача ґрунтується на теорії граничної корисності і виходить з припущення, що корисність може мати кількісний вимір. Одиниця, яка є масштабом виміру корисності – ютіль.

Гранична корисність – це додаткова корисність, яку одержує споживач від споживання додаткової одиниці блага. В міру нарощування споживання гранична корисність кожної наступної одиниці блага зменшується доки не досягне нуля в точці повного насичення потреби. Ця залежність становить суть **закону спадної граничної корисності (першого закону Госсена)**.

Закон спадної граничної корисності – в кожному проміжку часу, коли смаки споживачів незмінні, гранична корисність кожної наступної частини (одиниці) продукту знижується. В той же час з нарощуванням споживання будь-якого блага загальна сума корисності зростає (рис. 2.4).

Таким чином, із збільшенням загальної корисності, гранична корисність скорочується, а коли загальна корисність максимальна, гранична корисність дорівнює нулю. Подальше збільшення споживання блага даватиме негативний результат і може викликати загальне скорочення корисності.

Максимізація сукупної корисності становить мету споживача, є основним мотивом його поведінки.

Рівновага споживача – це досягнення максимальної сукупної корисності. Вона досягається за умови дотримання принципу рівності зважених граничних корисностей:

$$MU_x / P_x = MU_y / P_y = \dots = MU_n / P_n \quad (2.5)$$

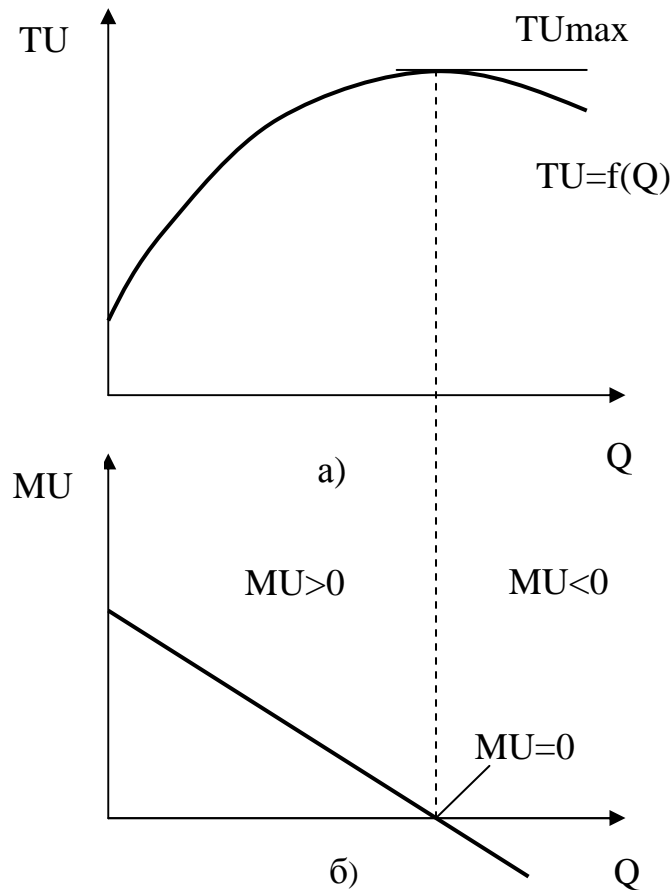

Рис. 2.4 – Графіки сукупної (а) та граничної корисності блага (б)

Споживач при заданих цінах і бюджеті максимізує свою функцію корисності, якщо відношення граничної корисності блага до його ціни однакове по всіх благах і дорівнює граничній корисності грошей. Цей висновок називають **другим законом Госсена**. Коли споживач розподіляє свій бюджет у відповідності із другим законом Госсена, тоді структура його покупок стає оптимальною (оптимум споживача). Такий стан називають рівновагою споживача, оскільки будь-яка зміна у структурі покупок знижує рівень його задоволення.

Ординалістська версія поведінки споживача, яка ґрунтується на аналітичному апараті **кривих байдужості**, відкидає необхідність кількісного вимірювання корисності і передбачає лише порядкове ранжування споживачем множини споживчих наборів. Ординалістську функцію

корисності представляє **крива байдужості**, яка відображає множину наборів благ, що мають однаковий рівень корисності. Форма кривих байдужості визначається уподобаннями споживача і залежить від ступеня замінності благ у споживанні. Набір кривих байдужості для одного споживача утворює **карту байдужості**.

Карта байдужості – сукупність кривих байдужості, кожна з яких представляє інший рівень корисності (рис. 2.5).

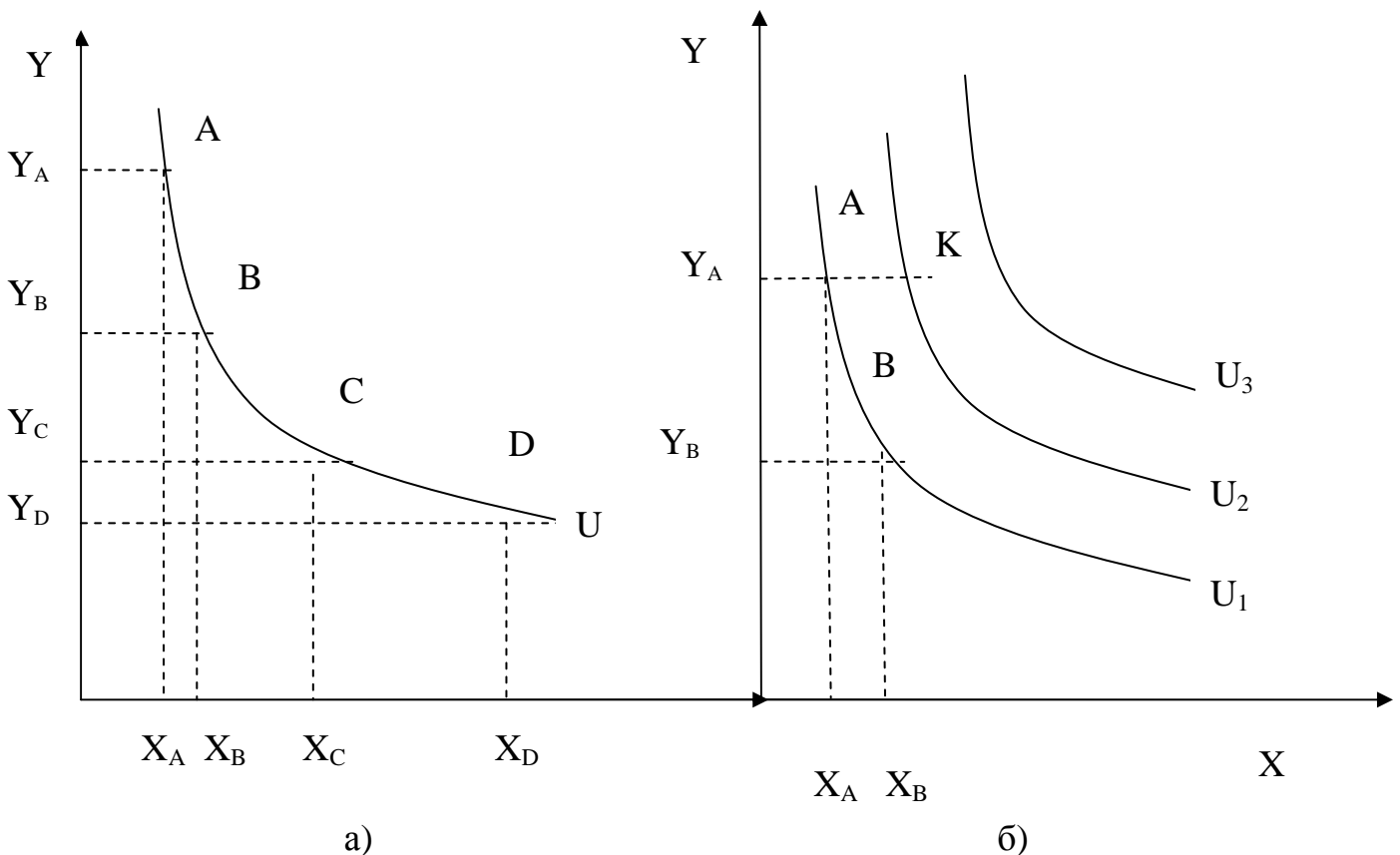

Рис. 2.5 – Крива байдужості (а) та карта байдужості (б)

Функція кривої байдужості має вигляд:

$$U = f(Q_x, Q_y) \quad (2.6)$$

Властивості кривих байдужості:

– крива байдужості, що знаходиться далі від початку координат, вище і правіше, представляє найбільш переважний варіант, розглядаючи товарні набори А і В (рис. 2.5);

– криві байдужості мають негативний нахил;

– криві байдужості ніколи не перетинаються;

– через будь-яку крапку на площині можна провести криву байдужості;

– криві байдужості опуклі відносно початку координат.

Із застосуванням аналітичного інструменту кривих байдужості поняття граничної корисності в теорії поведінки споживача замінюється категорією граничної норми заміщення одного блага іншим, закон спадної граничної корисності – законом спадної граничної норми заміщення благ. **Гранична норма заміщення** (marginal rate of substitution – MRS) визначає кількість одного блага, від якої повинен відмовитись споживач, щоб одержати додаткову одиницю іншого блага (не змінюючи рівень задоволення потреб) (рис. 2.6):

$$MRS_{xy} = -\Delta Y / \Delta X = -MU_x / MU_y. \quad (2.7)$$

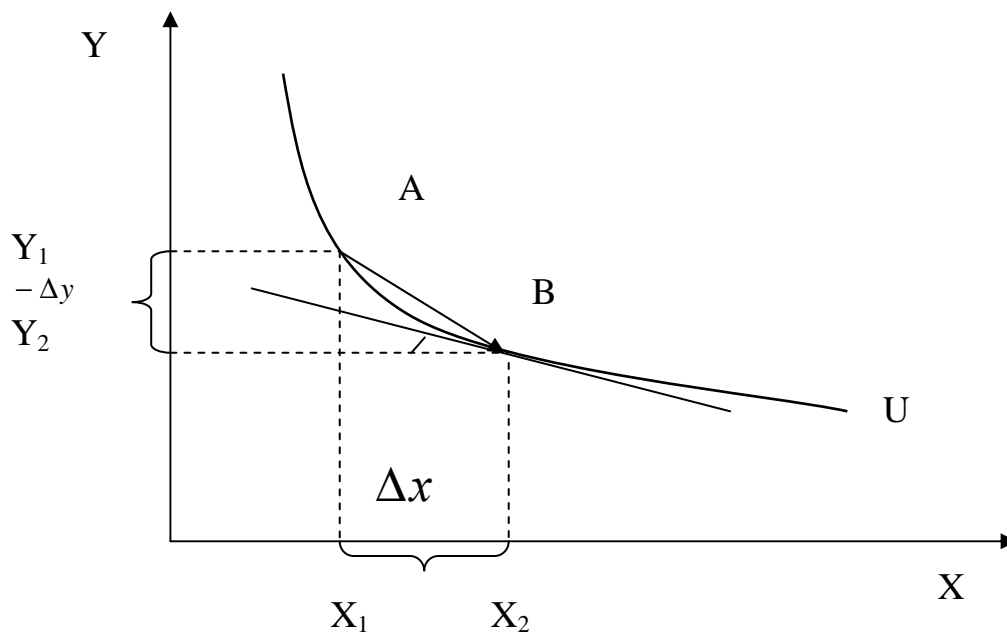

Рис. 2.6 – Гранична норма заміщення благ

Аналіз двох версій поведінки споживача показує, що, незважаючи на відмінність аналітичних підходів, вони дають один і той самий результат: гранична норма заміщення благ є співвідношенням їх граничних корисностей. Споживач може легко змінювати комбінацію товарів у ринковому кошику без втрат рівня корисності.

Карта байдужості показує бажані варіанти придбання двох благ. Проте для задоволення потреб і придбання благ, споживач повинен розраховувати на власні грошові можливості, які утворюють бюджетне обмеження. *Бюджетне обмеження визначає множину наборів товарів, доступних споживачу.*

Можна представити витрати споживача на придбання двох благ, як умова бюджетного обмеження у вигляді:

$$P_x X + P_y Y = I, \quad (2.8)$$

де P_x, P_y – ціна блага X і Y ;

X, Y – кількість благ.

I – дохід споживача, який йде на придбання двох благ.

Графічно бюджетне обмеження відображає пряма з від'ємним нахилом, яка називається *бюджетною лінією* або *лінією бюджетного обмеження* (рис. 2.7).

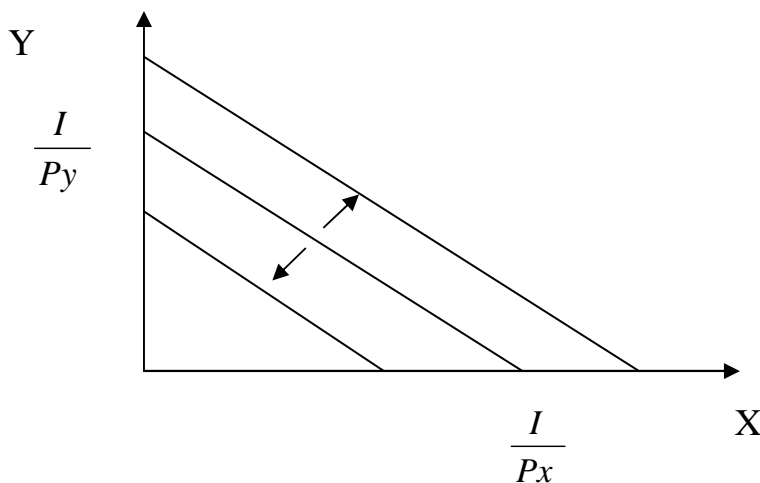

Рис. 2.7 – Бюджетне обмеження споживача

Бюджетна лінія – описує всі комбінації товарів, видатки на які не перевищують доходу споживача. Всі точки, розташовані на бюджетній лінії або під нею – досяжні для споживача, всі точки над бюджетною лінією – недосяжні. Точки на бюджетній лінії характеризують множину комбінацій товарів X і Y , видатки на які не перевищують в сумі доходу споживача.

При збільшенні доходу лінія бюджетного обмеження переміщується праворуч вгору, і навпаки, при скороченні доходу – ліворуч вниз.

Споживчий вибір на основі ординалістської теорії передбачає пошук оптимального ринкового кошика, який повинен розміщуватись на бюджетній лінії і належати до найвищої з можливих кривих байдужості. Він, відповідає точці дотику бюджетної лінії та кривої байдужості, в якій їх нахил є однаковим. Ця точка є точкою рівноваги споживача, вона задовольняє умові максимізації корисності (рис. 2.8). Аналіз оптимізації споживчого вибору за двома моделями – на основі кардиналістської і ординалістської теорій –

показує, що вони дають один і той самий результат:

$$MU_x / P_x = MU_y / P_y, \quad (2.9)$$

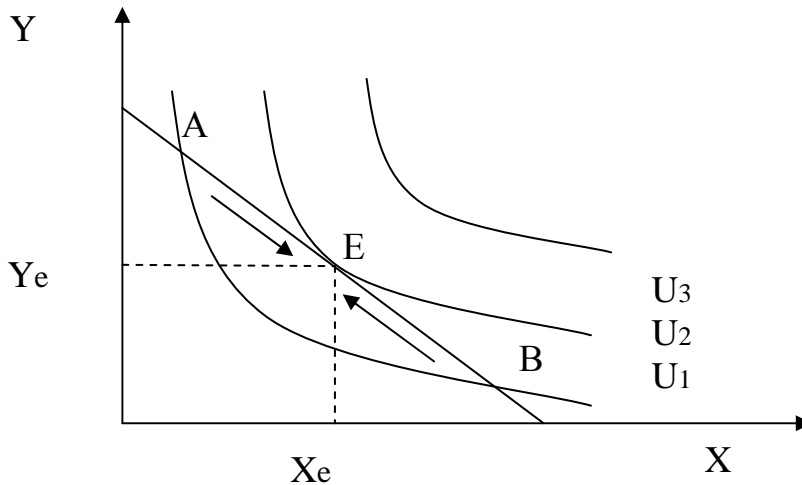

Рис. 2.8 – Рівновага споживача

Умова оптимізації споживчого вибору має й значно ширший вимір, вона відображає умову оптимізації в ринковій економіці в цілому: оптимальний стан досягається, коли гранична норма заміни (MRS) для всіх споживачів стає рівною співвідношенню цін товарів (P_x / P_y).

2.2.3 Пропозиція: зміст і фактори, що на неї впливають

Пропозиція (S) – це готовність і можливість виробника виробити і поставити на ринок певну кількість товару по одній з можливих цін.

Ціною пропозиції називають мінімальну ціну, яку фірма готова запропонувати за певну кількість товару (P_s).

Кількість товару, яку згоден надати виробник, – це об'єм або **величина пропозиції (Qs)**. На пропозицію впливають як цінові, так і нецінові чинники. Залежність об'єму пропозиції від визначальних чинників називається **функцією пропозиції**, яка виглядає таким чином:

$$Q_s = f(P_s, P_r, N, T, M, K...), \quad (2.10)$$

де P_r – ціни на ресурси;

N – кількість виробників на ринку;

T – величина податкових зборів;

M – потужності виробництва;

K – відвертість національного ринку і так далі.

Як і для теорії попиту, так і для пропозиції одним з основних чинників, що впливають на об'єми реалізації, є ціна. Цінова функція пропозиції має наступний вигляд:

$$Q_s = f(P_s) \quad (2.11)$$

Лінійна функція пропозиції має наступне рівняння:

$$Q_s = c + dP_s, \quad (2.12)$$

Як правило, виробник готовий поставити на ринок більше товару за більшою ціною, що пов'язано із збільшенням витрат виробництва. Тому **закон пропозиції** – це пряма залежність величини пропозиції від ціни. Графік пропозиції можна представити, наприклад, у вигляді прямої лінії з позитивним нахилом (рис. 2.9,а).

Зміна ціни товару впливає тільки на зміну величини пропозиції. При цьому крапка (Q_1, P_1) переміщається в (Q_2, P_2) при скороченні ціни, об'єм пропозиції збільшується (рис. 2.9,а). На зміну самої пропозиції впливають нецінові чинники, що призводить до зрушення лінії пропозиції: при збільшенні в положення S_2 (праворуч вниз), при скороченні пропозиції – в S_1 (ліворуч вгору) (рис. 2.9,б).

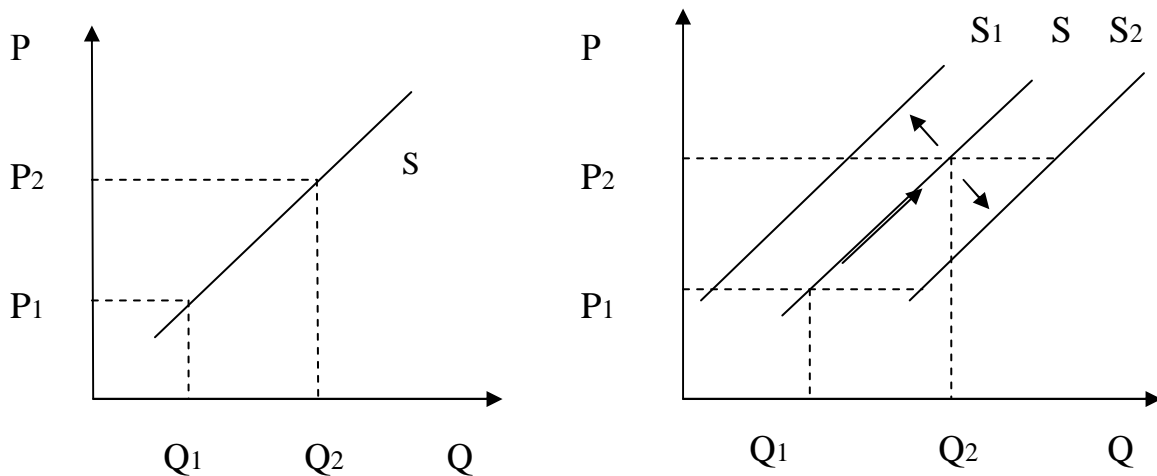

Рис. 2.9 – Графік пропозиції (а). Зміна пропозиції і її величини під впливом нецінових чинників (б)

Нецінові чинники, що визначають динаміку пропозиції:

- 1) чисельність виробників і фірм на ринку даного товару;
- 2) величина витрат виробництва і потужності підприємства;
- 3) політика оподаткування, дотації і субсидії виробникам;
- 4) відвертість національного ринку для іноземних виробників;
- 5) ціни на ресурси і їх взаємозамінюваність.

2.2.4 Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага

Ринкова рівновага – це результат взаємодії різноспрямованих моделей попиту і пропозиції. Графічно ринкова рівновага визначається накладенням графіків попиту і пропозиції один на одного (рис. 2.10,а). Точка перетину кривих називається точкою ринкової рівноваги, а об'єм реалізації і ціна, які влаштовують і продавця, і покупця, відповідно – **рівноважним об'ємом і рівноважною ціною**.

Ціна, яка складається на ринку в реальних умовах в даний момент часу, називається **ринковою ціною**. Ринкова ціна може змінюватися і не співпадати з рівноважною, тому рівноважний стан часто є нестабільним, оскільки умови, що визначають його, постійно змінюються, викликаючи коливання попиту і пропозиції.

Суть ринкової рівноваги полягає в тому, що будь-який споживач, якого влаштовує дана ціна товару, без яких-небудь проблем знаходить того виробника, який готовий поставити товар за цією ціною.

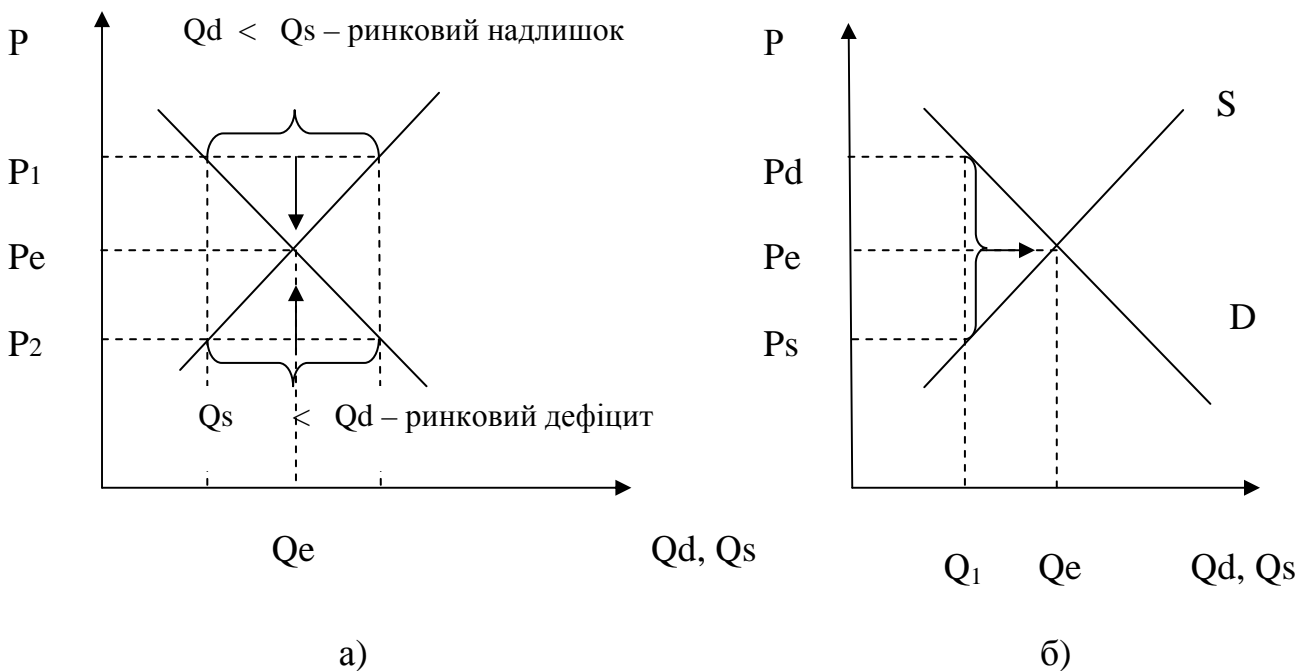

Рис. 2.10 – Ринкова рівновага по Л. Вальрасу (а) і по А. Маршаллу (б).

Утворення надлишку і дефіциту

Якщо ціна P_1 піднялася вище рівноважної P_e , перевищення об'єму пропозиції над об'ємом попиту призведе до затоварювання ринку ($Q_{S1} - Q_{D1}$), виникає ринковий надлишок. Якщо на ринку відсутні зовнішні важелі, що утримують високу ціну, щоб позбавитися від надлишків товару, продавці

почнуть знижувати ціну, а виробники – скорочувати виробництво. Це продовжиться до тих пір, поки не відновиться колишня рівновага.

Якщо ринкова ціна P_2 опуститься нижче рівноважної P_e , виникне протилежна ситуація – об'єми попиту перевищать об'єми пропозиції, що викличе **дефіцит товару**. В умовах дефіциту ($Q_{D2} - Q_{S2}$), що склався, покупці запропонують вищу ціну, виробники розширяють випуск і поповняють недолік товару. Таким чином, ринок також повернеться до рівноважного стану.

Такий підхід до опису рівноваги називають рівновагою за Вальрасом (1834-1910 рр.). Умова рівноваги в цьому випадку виражається рівністю:

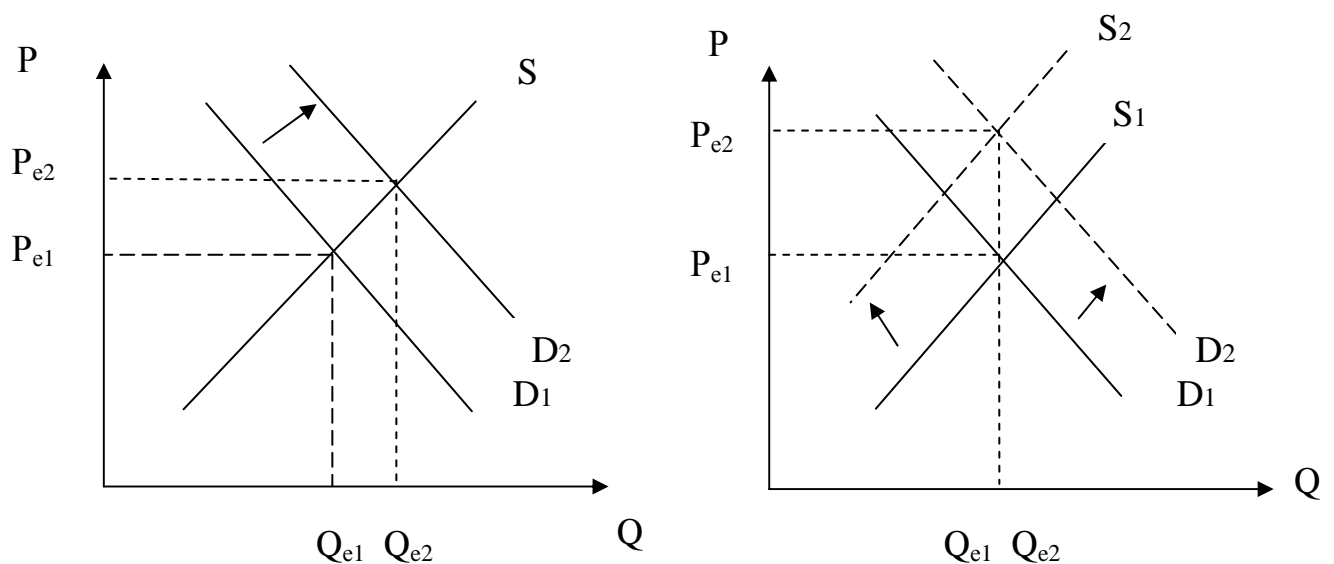
$$Q_d = Q_s$$

Другим підходом є рівновага за Маршалом, суть якого полягає в тому, що рівновага складається під впливом відмінності в рівнях цін попиту і пропозиції, що призводить до коректування об'ємів виробництва (рис. 2.10-б). Функції попиту і пропозиції мають вигляд: $P_d = f(Q_d)$ і $P_s = f(Q_s)$, а умова рівноваги виражена рівністю:

$$P_d = P_s$$

Динаміка ринкової рівноваги – це зміна параметрів ринкової рівноваги під впливом зміни попиту і (або) пропозиції.

Виділяють ряд варіантів динаміки ринкової рівноваги. Розглянемо деякі з них. Наприклад, попит зростає при незмінній пропозиції (рис. 2.11-а).

а) Попит зростає,
пропозиція не змінюється

б) Попит зростає,
пропозиція змінюється

Рис. 2.11 – Динаміка ринкової рівноваги

Первинна рівновага характеризується Q_{e1} і P_{e1} . При збільшенні попиту лінія попиту переміщується праворуч вгору, параметри нового рівноважного стану Q_{e2} і P_{e2} . Отже, рівноважна ціна і об'єм продажів збільшилися $P_{e2} > P_{e1}$ і $Q_{e2} > Q_{e1}$. Якщо змінюються і попит, і пропозиція, то можна однозначно судити про зміну тільки одного параметра, або ціни, або об'єму продажів.

Наприклад, попит росте, а пропозиція скорочується (рис. 2.9,б). Обидва графіки змістяться вгору, що означає, що однозначно рівноважна ціна збільшиться, а зміна рівноважного об'єму продажів залежатиме від темпів зміни попиту і пропозиції $P_{e2} > P_{e1}$ і $Q_{e2} <=> Q_{e1}$.

Відмінність ситуацій рівноваги можливо розглянути, комбінуючи зміну попиту і пропозиції. Вище розглянуті ситуації характеризуються позитивними значеннями рівноважної ціни і об'єму продажів. Проте лінії попиту і пропозиції можуть перетинатися і при нульових їх значеннях.

2.2.5 Еластичність попиту і пропозиції

На поведінку попиту споживачів впливає багато факторів, і при їх зміні ступень чутливості споживачів до цих змін буде різною. Міра чутливості однієї величини до змін іншої називається **еластичністю**. Вона показує, на скільки зміниться один економічний показник при зміні іншого на одиницю.

Еластичність попиту по ціні показує, наскільки зміниться обсяг попиту на благо при зміні його ціни на один відсоток.

Економісти використовують концепцію цінової еластичності для визначення чутливості попиту до зміни ціни продукції. Якщо невеликі зміни в ціні призводять до значних змін у кількості продукції, що купується, то такий попит називають «чутливим» до зміни ціни або просто еластичним. Якщо істотна зміна в ціні веде до невеликої зміни в кількості покупок, то такий попит практично не реагує, тобто попит «не чутливий», а значить відносно нееластичний або просто нееластичний.

Рівень еластичності попиту розраховується за допомогою коефіцієнтів прямої або цінової еластичності попиту. Загальна **формула коефіцієнта** має наступний вигляд:

$$Ed = \frac{\Delta Qd / Q}{\Delta P / P} \quad (2.13)$$

Розрізняють коефіцієнт точкової і дугової еластичності. Точковий коефіцієнт застосовується для розрахунку еластичності при заданій ціні, якщо попит виражений лінійною функцією:

$$Ed = -\frac{dQ/Q}{dP/P} = -\frac{dQ}{dP} \frac{P}{Q} \quad (2.14)$$

Наприклад, функція попиту має вид $Q_x = 10 - 2P$, при $P = 2$ грош. од. коефіцієнт прямої еластичності складе:

$$Ed = -\frac{dQ_x}{dP_x} \frac{P_x}{Q_x} = -(-2) \frac{2}{6} = 2/3$$

Коефіцієнт дугової еластичності використовується, якщо функція попиту має вид кривої, а в розрахунках береться або найменше або найбільше значення ціни і об'єму, або середньо арифметичне між двома крапками:

$$Ed = \frac{\Delta Q / Q_1}{\Delta P / P_2} \quad (2.15)$$

$$Ed = \frac{Q_{d_2} - Q_{d_1}}{\frac{Q_{d_1} + Q_{d_2}}{2}} \cdot \frac{P_2 - P_1}{\frac{P_1 + P_2}{2}} = \frac{Q_{d_2} - Q_{d_1}}{Q_{d_1} + Q_{d_2}} \cdot \frac{P_1 + P_2}{P_2 - P_1} = \frac{Q_{d_2} - Q_{d_1}}{P_2 - P_1} \cdot \frac{P_1 + P_2}{Q_{d_1} + Q_{d_2}}$$

Наприклад, якщо при зміні ціни з 10 до 15 грн., попит скорочується з 100 до 80 ед., то:

$$Ed = \frac{Q_{d_2} - Q_{d_1}}{P_2 - P_1} \cdot \frac{P_1 + P_2}{Q_{d_1} + Q_{d_2}} = \frac{100 - 80}{15 - 10} \cdot \frac{10 + 15}{100 + 80} = 5/9$$

Не дивлячись на методику розрахунку коефіцієнта прямої еластичності, залежно від набутого значення розрізняють 5 рівнів еластичності (рис. 2.12):

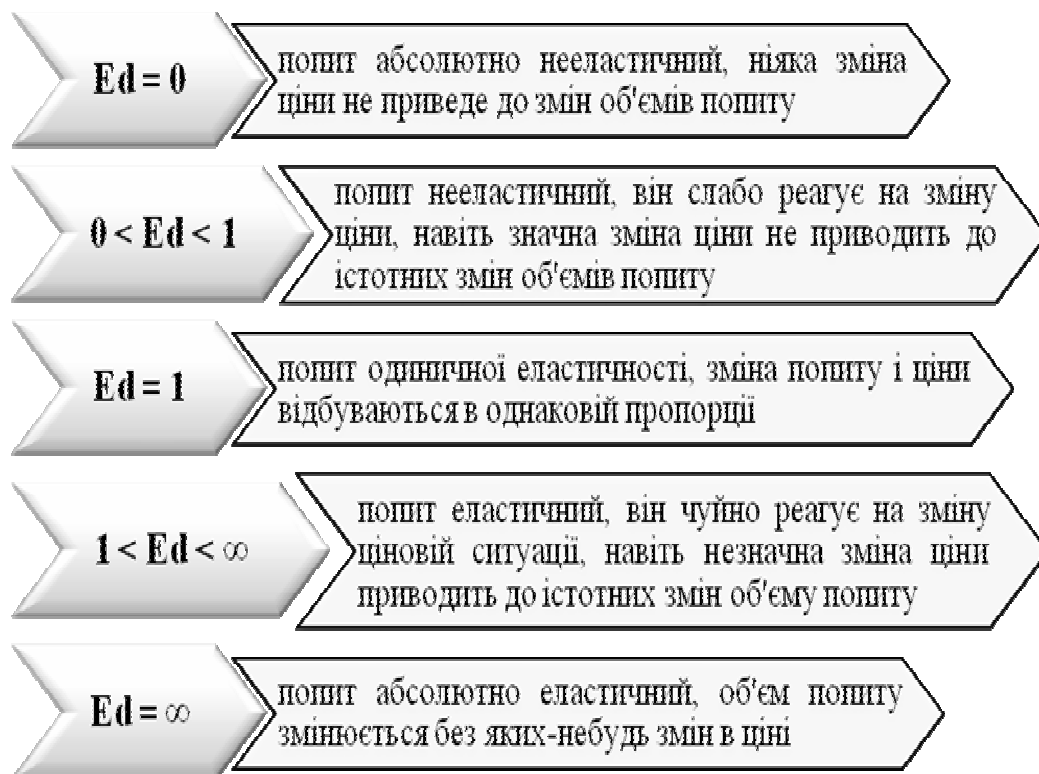

Рис. 2.12 – Види еластичності попиту за ціною

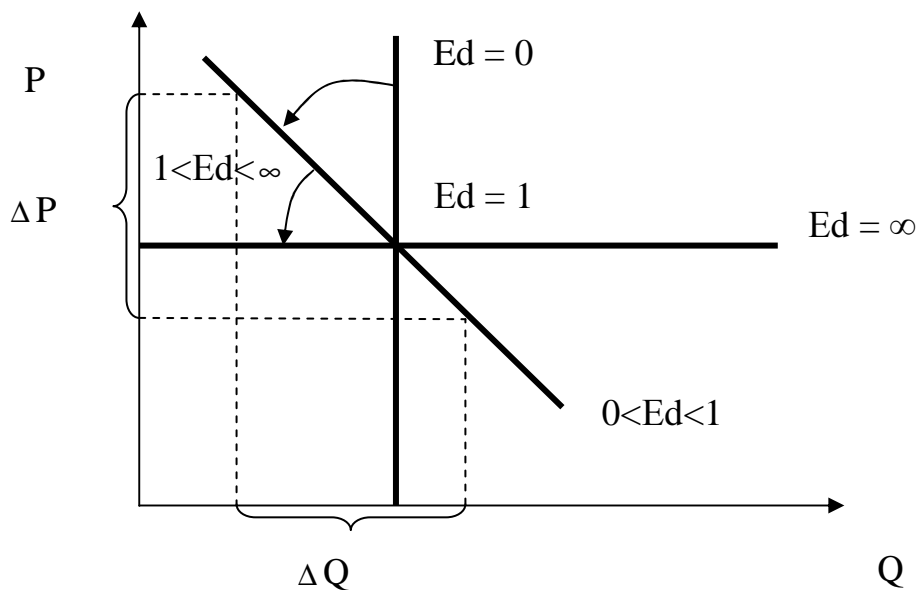

Рис. 2.13 – Графіки абсолютно еластичного, абсолютно нееластичного попиту і попиту одиничної еластичності

На всьому протязі функції попиту можна говорити про еластичність всієї кривої попиту. Крива попиту на рис. 2.14,б буде еластичніша, а на рис. 2.14,а – відносно нееластична.

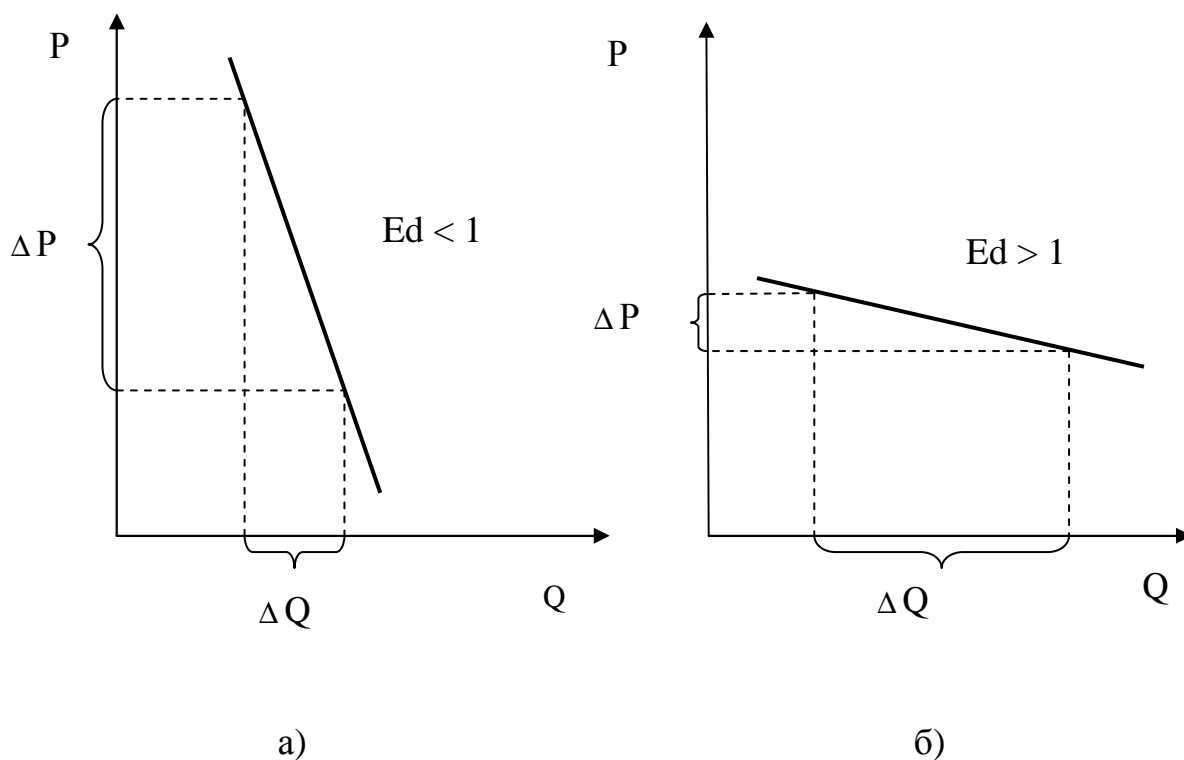

Рис. 2.14 – Графіки нееластичного (а) і еластичного (б) попиту

Перехресна еластичність попиту – це відносна зміна величини попиту товару X, щодо зміни ціни товару Y. Коефіцієнт перехресної еластичності позначається E_{xy} :

$$E_{xy} = \frac{dQ_x}{dP_y} \frac{P_y}{Q_x} \quad (2.16)$$

По коефіцієнту перехресної еластичності судять про ступінь зв'язаності товарів X і Y.

Якщо при збільшенні ціни товару Y, споживач відмовляючись від його покупки, збільшує попит на товар – аналог, товари X і Y – взаємозамінні блага. Коефіцієнт приймає позитивне значення. Якщо із збільшенням ціни товару Y, попит на товар X скорочуватиметься, товари X і Y – взаємодоповнювані у споживанні блага (рис. 2.15).

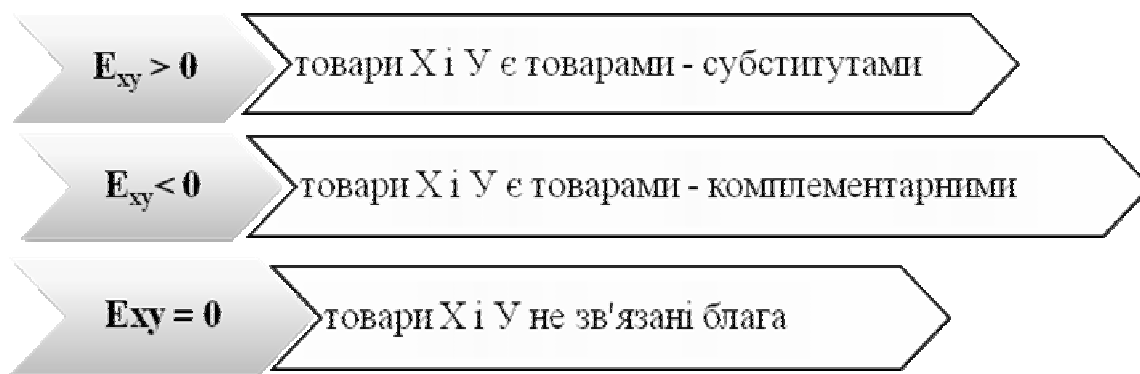

Рис. 2.15 – Види перехресної еластичності попиту

Перехресна еластичність буде достовірною лише при незначних змінах цін. **Коефіцієнт еластичності попиту по доходу** – це відношення відносної зміни об'ємів попиту, до зміни доходу населення.

$$E_i = \frac{\Delta Q_d}{\Delta I} \frac{I}{Q_d} \quad (2.17)$$

Отримуваний арифметичний знак коефіцієнта має особливе значення.

Якщо при збільшенні доходу споживач збільшує споживання даного товару, коефіцієнт приймає позитивне значення, що говорить про належність його до товарів нормальної якості або вищої категорії. Якщо при збільшенні доходу домогосподарства відмовляються від купівлі певного товару, величина попиту скорочується, коефіцієнт приймає негативний знак, значить, товар належить до товарів нижчої категорії.

Залежно від значення коефіцієнта еластичності попиту за доходом усі нормальні товари діляться на наступні категорії:

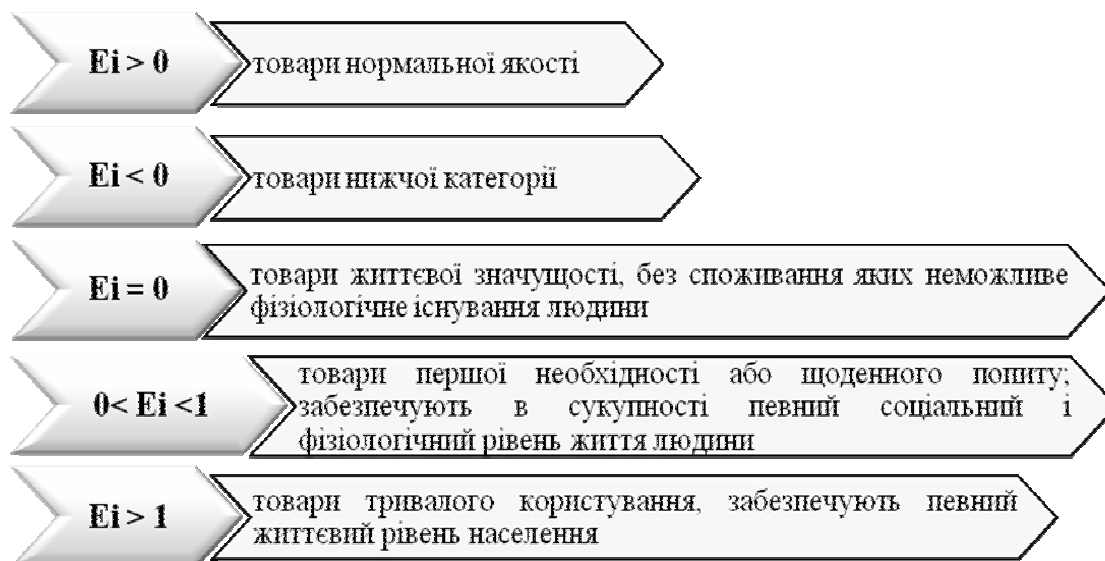

Рис. 2.16 – Види еластичності попиту за доходом

Дана класифікація відносна, оскільки один і той же товар для різних верств населення, з різним рівнем забезпеченості, може мати різну категорію.

Для пропозиції виділяють лише *цінову еластичність пропозиції*, яка по аналогії з теорією еластичності попиту, розраховується за допомогою коефіцієнта еластичності і має ті ж самі рівні еластичності.

$$E_s = \frac{\Delta Q_s / Q}{\Delta P / P} ; \quad (2.18)$$

$$E_s = \frac{Q_{s2} - Q_{s1}}{P_2 - P_1} \cdot \frac{P_1 + P_2}{Q_{s1} + Q_{s2}}$$

Розрізняють 5 рівнів цінової еластичності пропозиції (рис. 2.17):

Рис. 2.17 – Види цінової еластичності пропозиції

Головним чинником, що визначає рівень еластичності пропозиції є період часу, протягом якого виробник може відреагувати на зміну рівня цін на ринку певного товару. Залежно від ступеня реакції виробника виділяють миттєвий, короткостроковий і довгостроковий період.

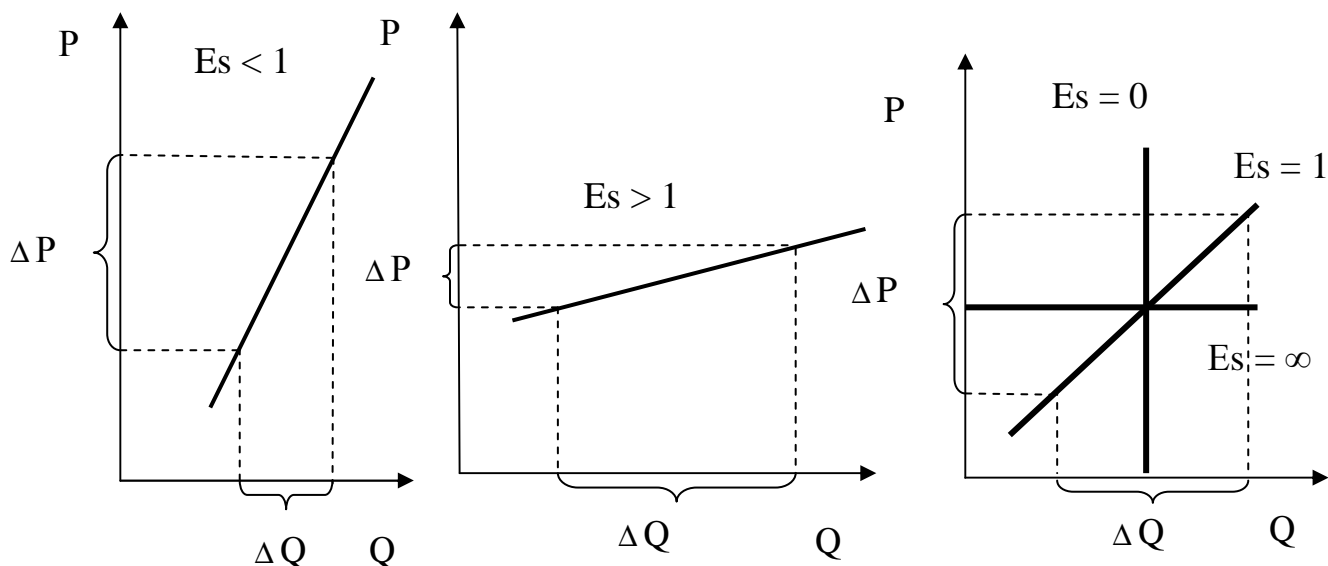

Рис. 2.18 – Графічна інтерпретація рівнів цінової еластичності пропозиції

У миттєвому періоді виробникові достатньо складно відреагувати на збільшення попиту на ринку, з причини обмежених власних резервів і неможливості збільшення потужності і розмірів виробництва. Можна припустити, що пропозиція буде нееластична за ціною, а у разі використання унікального устаткування або технологій, взагалі абсолютно нееластична (рис. 2.19-а). Тому ціна на ринку залежатиме від рівня попиту.

У короткостроковому періоді крива пропозиції матиме зростаючу ділянку, де пропозиція еластичніша, але до певного моменту. Коли всі власні резерви будуть витрачені (багатозмінний режим роботи, продукція на складах) і об'єми випуску досягнуть потенційно можливого рівня, утворюється також і вертикальний відрізок кривої пропозиції (рис. 2.19-б).

У довгостроковому періоді підприємство може змінювати не тільки об'єми випуску, але і розміри основних фондів. Зміна масштабів виробництва може відбуватися як при постійних витратах S , так і при зростаючих S_1 , а також убуваючих витратах S_2 (рис. 2.19-в). Від зміни виробничих витрат залежить не тільки рівень еластичності пропозиції, але і сам характер кривої пропозиції.

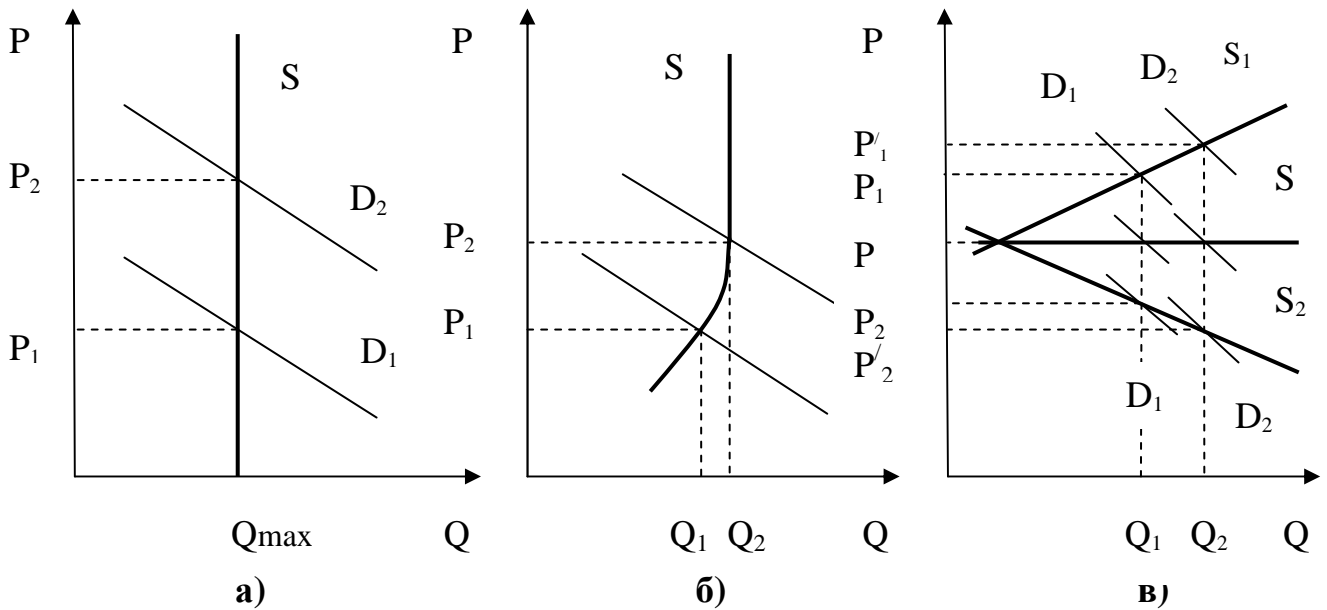

Рис. 2.19 – Криві пропозиції фірми в миттєвому, короткостроковому і довгостроковому періоді

Взаємозв'язок між еластичністю попиту, ціною і валовим доходом виробника. Загальна виручка продавця (TR) є сумарними витратами покупців – це добуток ціни кожної одиниці продукції на об'єм продажів.

$$TR = PQ$$

Зміна виручки ΔTR залежатиме від зміни ціни ΔP і зміни об'єму продажів Q . Зменшення ціни знижує величину виручки, а об'єм Q збільшує TR , значить, на зміну виручки впливає також співвідношення $\frac{\Delta Q}{\Delta P}$, тобто еластичність попиту за ціною.

Наприклад, розглянемо вплив еластичності попиту на зміну загальної виручки, якщо функція попиту представлена у вигляді:

$$Q_d = 10 - P$$

Визначимо еластичний, нееластичний відрізок попиту і точку одиничної еластичності.

$$Ed = -\frac{dQ}{dP} \frac{P}{Q} = 1$$

$$\frac{dQ}{dP} = -1 \quad -(-1) \frac{P}{10 - P} = 1 \quad P = 10 - P \quad P = 5 \text{ гр. од.}$$

Означає $Ed = 1$ при $P = 5$ гр. од.

Представимо вплив еластичності попиту на виручку графічно на рис. 2.20.

При $Ed > 1$ на еластичному відрізку $P > 5$ гр. од.

При $Ed < 1$ на еластичному відрізку $P < 5$ гр. од.

Загальна виручка:

$$TR = PQ = P(10 - P) = 10P - P^2$$

Функція валової виручки є параболою, гілки якої направлені вниз. Виручка приймає максимальне значення $TR = \max$, коли похідна функція дорівнює нулю $\frac{dTR}{dQ} = 0$.

$$TR' = 10 - 2P = 0$$

Означає, що при $P = 5$ гр. од. виручка максимальна, і при цьому $Ed = 1$.

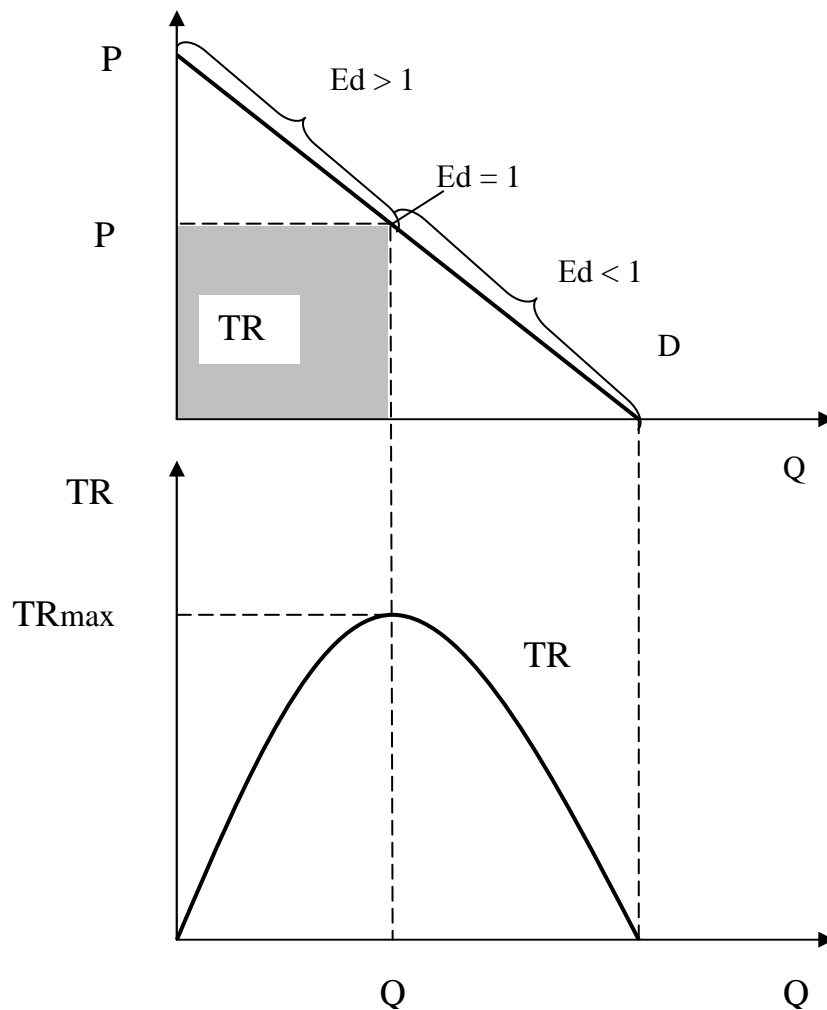

Рис. 2.20 – Вплив цінової еластичності попиту на загальну виручку виробника

Таким чином, на еластичних відрізках лінії попиту, зниження ціни принесе виробникові додатковий дохід, а на нееластичних відрізках – зниження ціни тільки скоротить загальну виручку. **Для визначення цінової політики, як окремого виробника, так і держави важливі наступні положення:**

– на відрізку еластичного попиту ($Ed > 1$) збільшення об'єму перевищує зниження ціни, загальна виручка TR зростає. Це означає, що залежність між ціною P і виручкою TR зворотня;

– у точці одиничної еластичності ($Ed = 1$) загальна виручка не змінюється і приймає максимальне значення $TR = \max$, коли похідна функції TR рівна нулю $\frac{dTR}{dQ} = 0$;

– на відрізку нееластичного попиту ($Ed < 1$) зміна ціни перевищує зміну об'єму продажів, тобто подальше зниження ціни призводить до зниження загального доходу TR до нуля. Залежність між ціною P і виручкою TR пряма.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Попит, пропозиція, закон попиту, закон пропозиції, еластичність попиту та пропозиції, взаємозв'язок попиту та пропозиції, ринкова рівновага, рівноважна ціна, втрата ринкової рівноваги, надлишок, дефіцит, цінові фактори попиту та пропозиції, нецінові фактори попиту та пропозиції, споживчий вибір, гранична та загальна корисності, бюджетна лінія, крива байдужості, карта байдужості, рівновага споживача.

Контрольні запитання

1. Розкрийте суть попиту та пропозиції, а також сутність законів попиту та пропозиції в ринковій економіці.
2. Чим зумовлюються напрям, нахил та зсув графічних кривих ринкового попиту та ринкової пропозиції?
3. Діалектика залежності попиту і пропозиції. Теорія загальної рівноваги.
4. Еластичність попиту та пропозиції та її типи. Розкрийте значення поняття цінової еластичності для характеристики кількісної динаміки ринкового попиту та ринкової пропозиції. Які види цінової еластичності Ви знаєте?

5. Як Ви розумієте нецінову еластичність?
6. Назвіть види та призначення цін, що використовуються на ринку. Яка роль ціни рівноваги у формуванні економічних зв'язків виробника і споживача?
7. Як Ви розумієте теорію споживчого вибору? Що таке рівновага споживача?
8. У чому полягає корисність? Як ви розумієте теорію граничної корисності?
9. Розкрийте поняття бюджетної лінії.
10. Що характеризує крива (карта) байдужості?

Тестові завдання

1. Що таке попит:
 - а) потреба споживача;
 - б) переваги споживача;
 - в) бажання і переваги покупця;
 - г) потреба покупця, яка забезпечена платіжними засобами?
2. Студент уважно стежить за своїми витратами. Коли ціни на продукти харчування зросли на 2%, він скоротив їх покупку на 1%. Для студента попит на продукти харчування:
 - а) нееластичний, а його витрати збільшуються;
 - б) еластичний, а його витрати скорочуються;
 - в) має одиничну еластичність, а його витрати не змінюються;
 - г) нееластичний, а його витрати скорочуються.
3. Закон попиту описує:
 - а) непропорційну залежність між ціною і обсягом попиту;
 - б) пряму залежність між ціною і обсягом попиту;
 - в) зворотню залежність між ціною і обсягом попиту;
 - г) пряму пропорційну залежність між ціною і обсягом попиту.
4. Зміна якого чинника не викликає зрушення кривої попиту:
 - а) смаків і переваг споживачів;
 - б) розміру і розподілу національного доходу;
 - в) ціни товару;
 - г) чисельності або віку споживачів?
5. Якщо два товари є взаємозамінними, то підвищення ціни одного призведе до:
 - а) зростання обсягу попиту на інший;
 - б) зростання попиту на інший;
 - в) скорочення попиту на інший;

- г) скорочення обсягу попиту на інший.
6. Виберіть відповідь, яка характеризує еластичний попит за ціною:
- а) $E > 1$;
 - б) $E = 1$;
 - в) $E < 1$;
 - г) $E = 0$.
7. Зі зростанням доходів споживачів скорочується попит на:
- а) товари першої необхідності;
 - б) нормальні товари;
 - в) нижчі товари;
 - г) предмети розкоші.
8. Зростання попиту на товар може бути наслідком зниження ціни:
- а) цього товару;
 - б) товару-замінника;
 - в) доповнюючого товару;
 - г) нейтрального товару.
9. Товари-субститути – це пари товарів, для яких:
- а) підвищення ціни одного викликає зростання попиту на інший;
 - б) підвищення ціни одного викликає скорочення попиту на інший;
 - в) попит збільшується зі зростанням доходів споживачів;
 - г) підвищення ціни одного не викликає зміни попиту на інший.
10. Товар вважається нормальним, якщо попит на нього:
- а) збільшується зі зростанням ціни товару-замінника;
 - б) зменшується зі зростанням доходів споживачів;
 - в) збільшується зі зростанням доходів споживачів;
 - г) скорочується зі зростанням ціни доповнюючого товару.
11. Зсув кривої пропозиції товару є наслідком:
- а) скорочення попиту на нього;
 - б) зростання доходів споживачів;
 - в) зниження ціни товару;
 - г) надання субсидії виробникам.
12. Що характеризує еластичну пропозицію за ціною:
- а) випереджаюче збільшення продажів і прибутку внаслідок зміни ціни;
 - б) збільшення доходу внаслідок збільшення ціни;
 - в) збільшення доходу внаслідок збільшення ціни і зменшення продажів;
 - г) немає правильної відповіді?

13. На ринку певного товару обсяг попиту перевищує обсяг пропозиції. Це:

- а) приклад дії закону низхідної віддачі;
- б) приклад надлишку;
- в) приклад дефіциту;
- г) приклад дії закону зростання альтернативних витрат.

14. Ринок товару знаходиться в стані рівноваги, якщо:

- а) обсяг попиту на товар дорівнює обсягу його пропозиції;
- б) на ринку не існує ні надлишку, ні дефіциту товару;
- в) за певною ціною плани покупців щодо покупок збігаються з планами продавців щодо продажу;
- г) всі відповіді правильні.

15. Якщо ринкова ціна нижче рівноважної, то:

- а) виникає дефіцит товару;
- б) з'являється надлишок товару;
- в) знижується ціна ресурсів;
- г) до галузі увійдуть нові фірми.

Завдання

1. Побудувати криву попиту, якщо залежність між ціною і величиною попиту є такою.

Ціна товару (грошових одиниць)	3	5	8	10	12
Обсяг попиту (одиниць товару)	25	20	16	10	5

2. Попит і пропозиція на ринку певного товару задані у вигляді функцій: $Q_D = 300 - P$; $Q_S = 8P - 60$. Визначити аналітично й графічно точку рівноваги на цьому ринку. Як зміниться ситуація на ринку, якщо буде встановлено фіксовані ціни: а) $P_1 = 35$ гр. од.; б) $P_2 = 45$ гр. од.? Проаналізуйте ситуацію графічно.

3. Функція попиту має вигляд: $Q_D = 9 - P$. Функція пропозиції $Q_S = 2P - 6$. Визначити рівноважну ціну та рівноважний обсяг продажу. Припустимо, що на певний товар введено потоварний податок, що сплачує виробник у розмірі 3 гр. од. Визначити ціну брутто, ціну нетто, обсяг продажу, величину податкових надходжень та долі в них споживача і виробника.

4. Попит та пропозиція на ринку певного товару задані аналітично: $Q_D = 7 - P$ та $Q_S = P - 1$. Визначити рівноважну ціну й обсяг продажу. Припустимо, що за кожен вироблений одиницю товару виробник отримує з бюджету 3 гр. од. субсидій. Визначити ціни з субсидією та без, обсяг продажу та розмір субсидій.

5. Визначити коефіцієнт еластичності за ціною, якщо при ціні 5 гр. од. попит становить 16 тис. од. продукції на рік, а за ціною 4 гр. од. – 18 тис. од. продукції на рік. Охарактеризуйте ступінь отриманої еластичності попиту. Яку цінову політику доцільно проводити виробнику.
6. Яка, на Ваш погляд, еластичність попиту у залежності від ціни для наступних товарів: а) сіль, б) хліб, в) діаманти, г) мило, д) квіти у день 8 березня, є) цигарки, ж) цигарки «Camel», з) автомобіль?
7. Визначити коефіцієнт еластичності попиту за доходом, якщо при доході 2000 грн. обсяг попиту становить 40 одиниць, а при збільшенні доходу до 3000 грн. попит збільшується до 50 одиниць. Прокоментуйте отримані результати.
8. Визначити коефіцієнт перехресної еластичності попиту, використавши дані таблиці.

Варіанти	Ціна товару А (гр.од.)	Попит на товар В (шт.)
1	56	125
	64	100
2	110	4000
	112	8000
3	7	830
	21	990

Інтернет завдання

1. За допомогою глобальної мережі Internet наведіть приклади українських підприємств, які займаються продажем продукції з нееластичним попитом.

2.3 ПІДПРИЄМСТВО ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

2.3.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм

2.3.2 Теорія фірми. Ресурси фірми. Капітал фірми: сутність, структура, оборот та кругооборот

2.3.3 Виробництво і виробнича функція

2.3.4 Витрати виробництва і прибуток

2.3.5 Управління фірмою. Менеджмент та маркетингова діяльність фірми

Навчальний тренінг

2.3.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм

У ринковій економіці *підприємство* – це товаровиробник і основна виробнича ланка економіки. Воно є суб'єктом господарювання, товаровиробником, організаційною формою господарювання, суб'єктом індивідуального відтворення, суб'єктом і водночас об'єктом маркетингу і менеджменту (управління) тощо.

Суб'єкт господарської діяльності стає підприємством лише за певних умов:

- 1) зареєстрований і має всі атрибути юридичної особи – статут, розрахунковий рахунок, баланс, печатку, назву, товарний знак тощо;
- 2) виконує господарські функції, виготовляє продукцію (товари) чи надає платні послуги;
- 3) зберігає умови постійного повторення процесу виробництва – індивідуального відтворення;
- 4) проходить (повторює) життєвий цикл.

Підприємство має *майно*, завдяки чому може виконувати господарські функції, зобов'язання перед партнерами, державами, приймати рішення, зберігати індивідуальне відтворення, не порушувати (тобто повторювати) життєвий цикл.

Отже, *господарююча одиниця (суб'єкт) стає підприємством з економічної точки зору лише за умов самостійної майнової, фінансової, іншої господарської діяльності в межах чинного законодавства та правових норм.*

Завдання економічної науки – вивчати підприємство не як технічну одиницю, а як організаційну первинну ланку економіки, що вимагає досконалих знань цієї економічної категорії, основних організаційно- та соціально-економічних характеристик підприємства.

Підприємство – це юридична особа і одночасно господарська та фінансова одиниця.

Не всяку господарську діяльність можна вважати підприємницькою, а лише ту, яка пов'язана з ризиком, ініціативою, заповзятливістю, самостійністю, відповідальністю, активним пошуком. Всі вони разом взяті є ознаками підприємництва.

Підприємство має Устав, що регламентує правовий і господарський статус підприємства, має у своєму розпорядженні самостійний баланс, розрахунковим і іншим рахунками в банку, печаткою зі своїм найменуванням, товарним знаком.

Правові умови створення й діяльності підприємств визначені Законом України «Про підприємства».

Робота з координації й керування підприємством лежить на його керівнику, що виражає й забезпечує інтереси підприємства.

Підприємство виконує наступні **функції**:

1) організаційну – складається в організації й забезпеченні виробництва товарів і наданню послуг і їхньої реалізації;

2) відтворювальну – складається в інвестуванні капіталу на розвиток і відновлення виробництва (підприємства);

3) соціальну – складається в задоволенні потреб споживачів.

Підприємницька діяльність може здійснюватися в будь-яких організаційних формах господарювання на вибір. Для класифікації підприємств (фірм) використовують різні ознаки. Підприємства (фірми) диференціюються:

1) по своєму правовому положенню:

- як об'єднання осіб (товариства);
- як об'єднання капіталів (суспільства);

2) по формах власності:

- приватні,
- державні,
- колективні (товариства (партнерства), корпорації).

3) по приналежності капіталу й контролю:

- національні,
- іноземні,
- змішані;

4) по розмірах:

- дрібні,
- середні,
- великі.

5) по виду господарської діяльності й характеру операцій:

- виробничі: сільськогосподарські, промислові та ін.
- невиробничі - підприємства сфери послуг: торговельні, транспортні, страхові, рекламні й т.д.

Виробниче підприємство купує на ринку фактори виробництва (землю, працю й капітал), з'єднує їх у процесі виробництва й реалізує на ринку вироблену продукцію. Галузева приналежність фірми впливає на економіку й форми господарювання.

Спільні підприємства засновані на об'єднанні різних форм власності, у тому числі із залученням іноземного капіталу.

Іноземні підприємства засновані на власності іноземної фізичної або юридичної особи.

Приватні підприємства засновані на власності фізичної особи, що здійснює керування й несе необмежену майнову відповідальність. Такі фірми мають ряд *переваг*: підприємства легко створюються й припиняють своє існування, їхні власники самі відповідають за свою діяльність і мають високий ступінь економічної волі, є присутнім висока мотивація праці. Недоліки таких фірм: обмежені фінансові можливості, високий ступінь ризику і можливість повної втрати майна. Такі підприємства можуть бути із правом наймання робочої сили і без права наймання робочої сили.

Державні підприємства – це підприємства, засновані на державній власності, що виступає у двох формах – *загальнодержавної* і *комунальної*. Власність належить державі в особі її органів, які здійснюють керування й вирішують всі питання. Права підприємства обмежені. Майном і виробничо-комерційною діяльністю загальнодержавних підприємств розпоряджається вищий орган державної влади. *Комунальні підприємства* є власністю адміністративно-територіальних одиниць влади. Державні підприємства можуть бути чисто державними (у тому числі муніципальними), де капітал і керування повністю належать державі, і змішаними, у яких держава має більшу частину капіталу або відіграє вирішальну роль у керуванні.

Колективні підприємства засновані на власності певного колективу. До них відносять *кооперативи, підприємства громадських організацій, господарчі товариства, колективні підприємства*, засновані на власності трудового колективу й ін.

Виходячи з розміру підприємництва (*оборот капіталу, чисельність зайнятих, обсяг випуску продукції*) розрізняють: **малий бізнес, середній і великий**. Їх відрізняє рівень концентрації й централізації виробництва і капіталу.

У сучасній західній економіці **малий бізнес** утворює самий великий сектор господарства, де знаходять собі роботу більше половини всіх зайнятих.

Найбільш типовими формами малого бізнесу стали системи *франчайзингу* (від *franchise* – пільговий) і *венчурного* (від *venture* – ризикувати) підприємництва.

Франчайзинг – це система дрібних приватних фірм, які заключають контракт на право користування фабричною маркою великої фірми, дозвіл своєї діяльності на певній території у певній сфері. Вони мають пільги у вигляді знижок на ціни, допомоги в доставці товарів, у придбанні устаткування, у кредитах і т.д. Дрібні фірми стають роздрібними продавцями продукції великих компаній. Такі контракти виявляються взаємовигідними: дрібні фірми одержують опіку, кредити, торговельну зону від великих корпорацій, а останні заощаджують гроші, не витрачаючи їх на реалізацію власної продукції, і, крім того, вони одержують регулярні платежі від своїх підопічних.

Венчурна фірма – це комерційна організація, що займається розробкою наукових досліджень для їхнього подальшого розвитку й завершення. Венчурні підприємства роблять бізнес на нововведеннях. Вони ризикують «прогоріти», якщо нова продукція не буде відповідати вимогам ринку, потребам покупця й низьким витратам. Тому венчурні фірми прагнуть швидше завершити розробку одних і переходити до роботи над іншими видами продукції. Батьківщиною венчурного підприємництва є США, де воно виникло після другої світової війни. У цей час венчурні фірми починають створюватися й функціонувати і в Україні.

Середній бізнес грає менш помітну роль. Він неміцний, тому що йому доводиться конкурувати як з великим, так і з малим підприємством, у результаті чого він або переростає у великий, або перестає існувати взагалі. Виключення становлять лише фірми, які є свого роду монополістами у випуску якої-небудь специфічної продукції, що має свого постійного споживача (виробництво інвалідної техніки, ремонт міських годинників і т.д.).

Великий бізнес відрізняється більшою міцністю, чим середній або малий. Його монопольне положення на ринку дає йому можливість провадити дешеву й масову продукцію, розраховану на задоволення потреб широкого споживача.

У кожній країні існує своя організаційна структура бізнесу.

Форми підприємницької діяльності в Україні визначені Цивільним Кодексом. Відповідно до його всі організації (юридичні особи) розділяються на комерційні й некомерційні. Комерційні основною метою мають отримання прибутку. Некомерційні не ставлять таких цілей.

Комерційні фірми можуть створюватися у формі *господарських товариств, виробничих кооперативів, державних і муніципальних унітарних підприємств.*

Товариства або партнерства – це бізнес, яким володіють кілька власників, спільно керуючих підприємством. Партнери поєднують можливості й ресурси, несуть рівну й необмежену відповідальність. *Достоїнства партнерства* в тім, що його легко організувати, об'єднання учасників дозволяє залучити додаткові засоби й нові ідеї. До числа *недоліків* відносять: обмеженість фінансових ресурсів, неоднозначне розуміння цілей діяльності її учасниками, складності визначення міри кожного в доході або збитку фірми.

Корпорація – юридично незалежна фірма, власність якої розподілена між учасниками, що несуть обмежену відповідальність відповідно до їх внесків. Право на власність корпорації розділено на частини по акціях, тому корпорація – це акціонерне товариство.

Акціонерне товариство – це товариство, статутний капітал якого розділений на певну кількість акцій. Акціонерне товариство створюється для здійснення господарської діяльності і є власником. Власники акцій беруть участь у керуванні підприємством, тобто мають право голосу залежно від кількості звичайних простих і іменних акцій на загальних зборах акціонерів, а також дістають прибуток у вигляді дивідендів.

Перевагами корпорації є: необмежені можливості залучення капіталу через продаж акцій і облігацій, залучення професійних фахівців для виконання управлінських функцій, стабільність функціонування, тому що вибуття із суспільства кого-небудь із акціонерів не спричиняє закриття фірми. У той же час утворення корпорацій пов'язане зі складностями юридичного й організаційного характеру, тут є сприятливі можливості для зловживань, відбувається подвійне оподаткування: прибутку корпорації й дивідендів.

В товаристві з обмеженою відповідальністю статутний фонд суспільства ділиться на частини, і його учасники несуть відповідальність або ризик збитків тільки в межах вартості внесених ними внесків. Учасники товариства є власниками й беруть участь у його керуванні. **У товаристві з додатковою відповідальністю** його учасники несуть відповідальність в однаковому для всіх кратному розмірі до вартості своїх внесків, тобто частково відповідають і своїм майном. **Повним** називається товариство, учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю й несуть відповідальність всім приналежним їм майном.

Орендні підприємства – підприємства, у яких орендар не є власником майна взятого в оренду, але є повноправним хазяїном і власником виробленої продукції, тобто розпоряджається споживчою вартістю майна і здійснює свою діяльність на власний розсуд. А орендодавець одержує орендну плату. Усе здійснюється за узгодженням інтересів орендодавця й орендаря на основі взаємної вигоди за договором. Орендар, виробник благ і послуг, матеріально зацікавлений в ефективному використанні майна взятого в оренду, як правило, державного.

Суб'єктами підприємництва можуть бути:

➤ *приватні особи* – організатори одноосібної та великої економічної діяльності;

➤ *група юридичних або фізичних осіб*, пов'язаних між собою договірними відносинами та економічними інтересами (акціонерні суспільства, орендні колективи, кооперативи);

➤ *держава* в особі відповідних органів.

Об'єктами підприємництва можуть стати будь-які види господарської діяльності, в межах якої шляхом комбінації ресурсів підприємець домагається максимізації доходу. Види підприємницької діяльності: *виробнича, фінансова, торговельна, посередницька, інноваційна, страхова.*

Принципи підприємницької діяльності:

- орієнтація на запити, смаки та уподобання споживачів;
- прагнення бути на вістрі подій, що відбуваються в інноваційній сфері економіки, застосувати найновіше першими;
- максимальне використання конкурентних переваг;
- дотримання принципів ділової етики;
- постійний творчий пошук, прагматизм, наслідування демократичних традицій.

У сучасних умовах ринкової орієнтації економіки в Україні діють державні й недержавні підприємства.

Державні – це підприємства, майно яких повністю є власністю держави. Крім того, держава має частки свого майна в *корпоратизованих акціонерних підприємствах (товариствах).*

Відповідно до ринкової трансформації економіки в Україні має бути створена змішана економіка. Стратегічна ринкова орієнтація економіки України вирішення питань *власності майна* підприємств передбачає становлення двох форм: державних, а також недержавних (усіх інших) підприємств.

Механізмом перетворення майна державних підприємств у майно недержавних, як відомо, є *приватизація*. Важливим при цьому є роздержавлення, відокремлення капіталу підприємств від капіталу держави.

2.3.2 Теорія фірми. Ресурси фірми. Капітал фірми: сутність, структура, оборот та кругооборот

Основним економічним агентом ринкової економіки є фірма.

Фірма – це організація, що володіє одним або декількома підприємствами та використовує ресурси для виробництва товару або послуги з метою одержання прибутку.

Доречно порушити питання, яка причина змушує індивідуальних підприємців поєднуватися у фірму? Адже відомо, що ринок забезпечує свободу, а фірма її обмежує.

Справа в тому, що для успішного функціонування на ринку підприємець повинен мати про нього достовірну й докладну інформацію, що вимагає більших витрат, які мають назву *трансакційні* (лат. transactio – угода).

Засобом знизити ці витрати є організація фірми, у якій трансакції виявляються дешевше. Вважається, що фірми, виникають у відповідь на дорожнечу ринкової координації.

У західній економічній літературі існує цілий ряд теорій фірми, у кожній з яких по-різному визначаються мета їх поєднання.

ТРАДИЦІЙНА ТЕОРІЯ пояснює поведінку фірм прагненням до максимізації прибутку.

МЕНЕДЖЕРАЛЬНА ТЕОРІЯ фірми доводить, що ціль фірми – максимізація обсягу продажів і тільки потім доходу. Основну роль у цьому процесі грають не власники, а керівники, менеджери, які зацікавлені в рості торговельного виторгу, тому що від його залежать їхня платня й інші виплати й пільги.

ТЕОРІЯ МАКСИМІЗАЦІЇ ЗРОСТАННЯ заснована на ідеї про те, що зростаюча фірма переважніше, ніж просто велика фірма. У її рості зацікавлені і власники, і менеджери, і акціонери.

Існує два шляхи зростання: *внутрішній*, за рахунок *концентрації виробництва й капіталу*, і *зовнішній*, котрий заснований на *централізації виробництва й капіталу* в результаті злиття та поглинань.

Внутрішні джерела зростання:

а) нерозподілений прибуток, що повертається у виробництво;

- б) випуск акцій;
- в) позикові кошти, взяті в банку.

Зовнішні джерела зростання:

- а) злиття, тобто об'єднання двох і більше компаній;
- б) поглинання однією фірмою іншої через скупку контрольного пакета акцій. Злиття й поглинання здійснюються шляхом горизонтальної, вертикальної інтеграції й диверсифікації.

Горизонтальна інтеграція супроводжується придбанням однією фірмою інших, що займаються тим самим бізнесом.

Різновидом горизонтальної інтеграції є **диверсифікація** (англ. diversification – різноманітність), що означає об'єднання фірм, чий технологічний процес ніяк не пов'язані (наприклад, виробництво хімічних волокон і літаків).

Вертикальна інтеграція означає об'єднання фірм, зайнятих на цілому ряді етапів виробничого процесу знизу доверху (наприклад, від видобутку нафти до торгівлі нафтопродуктами).

ТЕОРІЯ МНОЖИННОСТІ ЦІЛЕЙ головний упор робить на характері поведінки вищого керівництва фірми. Поведінка повинне бути таким, щоб урахувати інтереси всіх зацікавлених осіб: робітників, менеджерів, акціонерів і керівників. Ця теорія найбільше поширення одержала в Японії.

Підприємства з метою поліпшення організаційних умов господарювання можуть створювати будь-які об'єднання або входити в діючі.

В Україні відповідно до діючого законодавства підприємства можуть поєднуватися в:

–**асоціації** – договірні об'єднання, створені з метою постійної координації господарської діяльності. Асоціація не має права втручатися у виробничу й комерційну діяльність кожного з її учасників;

–**корпорації** – договірні об'єднання, створені на основі об'єднання виробничих, наукових і комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників;

–**консорціуми** – тимчасові статутні об'єднання промислового й банківського капіталу для досягнення загальної мети;

–**концерни** – статутні об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, транспорту, банків, торгівлі й т.п. на основі повної фінансової залежності від одного або групи підприємців; об'єднання за галузевим, територіальним і іншим принципами.

–**фінансово-промислові групи (ФПГ)** – організаційна форма об'єднання більших промислових фірм із банківськими структурами, у яких кожний

член-учасник самостійно вирішує власні завдання, але не зневажає при цьому інтересами групи.

У багатьох країнах з кінця XIX ст. виникли і існують такі форми господарських об'єднань, як:

- **картель** – об'єднання самостійних підприємств заради встановлення єдиних цін, розподілу ринків збуту. Кожне підприємство має угоду щодо своєї частки в загальному обсязі виробництва тощо;

- **сіндикат** – об'єднання підприємств, які зберігають свою юридичну й виробничу самостійність, проте, поєднують свою комерційну діяльність, мають єдині маркетингові служби, які займаються збутом продукції;

- **трест** – господарські об'єднання, у яких повністю встановлена єдина система менеджменту виробництва, маркетингу, фінансів тощо.

Господарські форми об'єднань підприємств здатні привести до виникнення монополізму в економіці. Запобіганню цього служить *антимонопольна політика держави*.

Виконуючи виробничу функцію з метою отримання прибутку фірма використовує певні **ресурси**, які можуть бути матеріальними, нематеріальними, грошовими, трудовими.

Інституціональна теорія поділяє **ресурси** фірми на три головні групи:

- *загальні* ресурси, цінність яких не залежить від їх знаходження на фірмі;

- *специфічні* ресурси, цінність яких у середині фірми вища, ніж поза фірмою;

- *інтерспецифічні* ресурси, максимальна цінність яких досягається тільки в певній фірмі й за допомогою фірми.

Ресурси фірми, використання яких забезпечує створення нової вартості, – це її **капітал**. **Капітал** – це сукупність ресурсів у вартісному вимірі, що забезпечує створення нової вартості.

Структуру капіталу фірми можна характеризувати на базі різних критеріїв:

- за джерелами формування – власний, залучений;
- за напрямками інвестування – речовий, людський;
- за сферами застосування – промисловий, торговельний, позичковий;
- за способом обороту та перенесення вартості – основний, оборотний;
- за формами функціонування – індивідуальний, колективний, суспільний;
- за масштабами функціонування – національний, міжнародний;
- за роллю у створенні додаткової вартості – постійний, змінний.

Постійний капітал – частина авансового промислового капіталу, яка вкладається у засоби виробництва і переноситься конкретною працею на новостворений продукт, не збільшуючи його вартості.

Змінний капітал – частина авансового промислового капіталу, вкладена в найм робочої сили, яка змінює свою вартість у процесі виробництва і є джерелом *додаткової вартості*.

Додаткова вартість – вартісна форма додаткового продукту, створеного додатковою працею найманих робітників.

Господарська діяльність підприємства представляє безперервний процес: купуючи засоби й предмети праці, наймаючи робочу силу, підприємство організовує виробництво необхідних ринку благ і надання послуг. Реалізуючи вироблену продукцію або послуги, підприємство відшкодовує свої витрати й повертає асигновані раніше кошти. Ці засоби знову йдуть на відшкодування витрачених ресурсів і на оплату праці. Цей процес називається **кругообігом фондів підприємства** і його можна виразити наступною формулою:

$$\Gamma - T < \underbrace{\quad \text{PC} \quad}_{\text{ЗВ}} \dots \underbrace{\text{В} \dots}_{\text{2 стадія}} \underbrace{T' - \Gamma'}_{\text{3 стадія}}, \quad (2.19)$$

1 стадія 2 стадія 3 стадія

Γ – первісний капітал (авансовані гроші);

T – товар;

PC – робоча сила;

$ЗВ$ – засоби виробництва;

$В$ – процес виробництва товарів і послуг;

T' – вироблений продукт;

Γ' – збільшений авансований капітал.

Фонди підприємства – це матеріальні й грошові ресурси, необхідні для створення продукції (послуг), для розвитку виробництва. Фонди підприємства перебувають у постійному русі й проходять кругооборот і оборот.

Фонди проходять через **три стадії**:

1) *на першій стадії* – гроші перетворюються в робочу силу й засоби виробництва, тобто здобуваються необхідні засоби виробництва й авансуються гроші на оплату праці. Ця стадія здійснюється в процесі обігу, *фонди виступають у грошовій формі*;

2) на другій стадії засоби виробництва й робоча сила з'єднуються у виробничому процесі, відбувається споживання робочої сили й засобів виробництва, тобто здійснюється виробництво, результатом якого є нові товари. *Фонди виступають у продуктивній формі.*

3) на третій стадії зроблений новий товар реалізується на ринку й перетворюється у гроші, що кількісно зросли на суму *доданої вартості*, тобто отримана сума грошей перевищує ту суму, що була на першій стадії, тому що в ній утримується прибуток. *Фонди мають товарну форму.*

Кругооборот фондів – це послідовне проходження фондами трьох стадій у процесі виробництва й обігу, у результаті чого вони повертаються до первісної форми. У кожний даний момент фонди підприємства перебувають у трьох формах: *грошової, товарної, продуктивної.*

Грошова й товарна форми належать *сфері обігу*, а *продуктивна* – відноситься до *сфери виробництва.*

Кругооборот фондів підприємства, розглянутий як безперервний процес, що постійно відновляється, називається *оборотом фондів* підприємства.

Оборот фондів – постійне повторення і поновлення кругообороту.

Оборот фондів протікає в часі (*час обороту*), що містить у собі *час виробництва* й *час обігу*. Скорочення часу обороту дозволяє при тих же самих ресурсах робити більше товарів. Уповільнення обороту призводить до омертвління ресурсів і знижує ефективність виробництва.

Час виробництва складається із часу знаходження сировини, матеріалів і устаткування у виробничих запасах, часу праці, робочого періоду, тобто часу впливу природних процесів, що протікають без участі людини, часу перерв у процесі праці, викликаних режимом роботи підприємства й різного роду простоями.

Час обігу містить у собі час, затрачений на закупівлю засобів виробництва й забезпечення виробництва робочою силою, а також час реалізації товарів.

Відповідно до цього розрізняють *виробничі фонди й фонди обігу*. *Виробничі фонди* беруть участь безпосередньо у виробництві товарів. *Фонди обігу* – це готова продукція, що перебуває на складі підприємства, або відвантажена, але не оплачена ще покупцем, а також гроші на рахунку підприємства.

У підприємства можуть бути й *невиробничі фонди*, які використовуються для невикористаних потреб (житлові будинки, спортивні споруди, будинки культури, бази відпочинку й т.п.).

Різні частини виробничих фондів підприємства обертаються з різною швидкістю, що є передумовою розподілу фондів підприємства на **основні й оборотні**. Матеріальною основою такого розподілу є розходження між засобами й предметами праці. Одна частина виробничих фондів підприємства, повністю бере участь у своїй натурально-речовинній формі в процесі виробництва, але переносить свою вартість на створювані товари вродздріб, протягом декількох циклів виробництва. Сюди відносять машини, устаткування, виробничі приміщення й ін. Ця частина виробничих фондів називається **основними фондами**. Вкладення в основні фонди робляться на тривалий період, оскільки засоби праці функціонують протягом ряду років.

Основні фонди – це засоби праці, які беруть участь у декількох виробничих циклах, частинами переносять свою вартість на готовий продукт, зберігаючи при цьому в процесі використання свою натуральну форму. Елементи основних фондів грають у процесі виробництва неоднакову роль. Одні з них безпосередньо беруть участь у виробничому процесі (машини, устаткування, транспортні засоби й т.п.) і тому їх називають **активними**. Інші (будинки, споруди й т.п.) особистої участі у виробництві не приймають і називаються **пасивними**.

Разом з основними фондами процес виробництва на підприємстві обслуговують і **оборотні фонди**. Ця частина фондів повністю споживається в кожному виробничому циклі й повністю переносить свою вартість на виготовлені товари протягом одного циклу виробництва, і після реалізації товару відшкодовується підприємству в грошовій формі. Вона включає у свій склад запаси предметів праці, сировини, палива, матеріалів, напівфабрикатів, незавершене виробництво, допоміжні матеріали. До них відносять також засоби, авансовані на оплату праці. Оборотні фонди роблять кілька оборотів протягом року.

Наряду з оборотними виробничими фондами підприємство має і **фонди обігу**. Сюди включаються готова продукція, що вже покинула процес виробництва, а також кошти підприємства. Між оборотними виробничими фондами підприємства й фондами обігу існує тісний зв'язок: вони переходять один в одного й повністю відновляються після кожного кругообігу. У своїй сукупності вони становлять **оборотні кошти підприємства**.

Оборотні кошти – це сукупність оборотних фондів і фондів обігу в грошовому вираженні. Вони здійснюють кругообіг, у процесі якого проходять три стадії:

- перша – запаси;
- друга – незавершене виробництво й напівфабрикати;

– третя – оборотні кошти надходять у сферу обігу у вигляді готової продукції, коштів на рахунках підприємства.

Оборотні кошти перебувають у постійному русі, переходять зі сфери звернення до сфери виробництва й у формі готової продукції знову повертаються у сферу обігу. Цей процес називається оборотністю оборотних коштів. Ефективність використання оборотних коштів характеризується швидкістю їхнього обороту. Ця швидкість вимірюється числом оборотів оборотних коштів протягом року, або відношенням обсягу реалізації продукції за рік до середньорічного залишку оборотних коштів. Для його характеристики використовують показники:

– *коефіцієнт оборотності оборотних коштів* – це відношення реалізованої продукції за певний проміжок часу до суми середнього залишку оборотних коштів за цей період;

– *середня тривалість обороту* – це відношення тривалості періоду до коефіцієнта оборотності.

Виробничий капітал – це виражені у вартісній формі фактори виробництва, що функціонують у замкнутому відтворювальному циклі.

У процесі виробництва основні фонди поступово зношуються і втрачають свої корисні споживчі властивості. При цьому їхня вартість переноситься на створювані товари. Сума перенесеної вартості основних фондів, призначена для її наступного відшкодування і називається **амортизаційним фондом**. Частина амортизаційного фонду може використатися на потреби капітального ремонту, тобто часткового відновлення споживчих властивостей основних фондів.

Амортизація основних фондів – це процес поступового переносу вартості основних фондів на вироблений товар. Відрахування на заміщення вартості зношеної частини основних фондів називають **амортизаційними**. З них створюється фонд амортизації – засобу, призначеного на відновлення зношених основних фондів.

Існують два види зношування: **фізичне і моральне**.

Фізичне зношування – матеріальне зношування основних фондів, втрата ними фізичних властивостей, якостей, працездатності. Величина фізичного зношування залежить від ряду факторів: якості матеріалів, з яких виготовлені основні фонди, ступені навантаження, кваліфікації працівників, своєчасного проведення ремонтів і ін. Основні фонди, які не використовуються, теж зношуються в результаті дії сил природи.

Після закінчення терміну служби основних фондів і їхнього фізичного зношування, тобто повної втрати споживчих властивостей, накопичений

амортизаційний фонд дозволяє придбати засоби праці замість зношених. В умовах науково-технічного прогресу, крім фізичного зношування, має місце також і моральне зношування основних фондів.

Моральне зношування основних фондів – це передчасна втрата основними фондами їхньої вартості або зменшення її. Є два види морального зношування.

Перший вид морального зношування пов'язаний з підвищенням ефективності виробництва даного засобу праці, що призводить до його здешевлення, тобто машини, прилади й установки, аналогічні виробленим раніше стають дешевше.

Другий вид морального зношування пов'язаний з появою якісно нових засобів праці, які мають більше високі конструктивні характеристики й експлуатаційні якості. Їхнє використання здешевлює вироблену продукцію або зовсім витісняє її з ринку. Технічні властивості наявних фондів у результаті цього не міняються, але вони втрачають свою споживчу вартість через конкуренцію з боку більш досконаліших засобів праці. У цьому випадку виникає необхідність заміни застарілих засобів праці, при чому виникають певні втрати. Відбувається знецінення колишніх основних фондів, зниження вартості основних фондів у результаті науково-технічного прогресу.

Облік фізичного й морального зношування має велике значення для встановлення норм амортизації.

Норма амортизації – це відношення річної суми амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості основного виробничого капіталу, виражене у відсотках. Вона показує, за скільки років вартість основного капіталу повинна бути відшкодована.

Приклад: $O_{\text{осн.}} = 1$ млн. грн., $A = 200$ тис. грн.

$$A' = \frac{200}{1000} \times 100 = 20\%$$

Узагальнюючим показником використання основних фондів (капіталу) є **фондовіддача (ФВ)**: $ФВ = П / \Phi_{\text{осн.}}$. Використання оборотних фондів (капіталу) виражається в **матеріалоємності (МЕ)**: $МЕ = \Phi_{\text{об}} / П$ (см. підрозділ 1.3).

Щоб уникнути втрат від фізичного й морального зношування елементів основного капіталу здійснюється дбайливе зберігання, інтенсифікація експлуатації, прискорене утворення амортизаційного фонду або прискорена амортизація.

Прискорена амортизація – це підвищення норм амортизації й прискорений перенос вартості засобів праці на вироблені товари й послуги з метою найшвидшого відновлення виробничого апарата.

2.3.3 Виробництво і виробнича функція

Виробництво – це процес перетворення чинників виробництва в матеріальні блага. Підприємство на ринку виступає і як покупець ресурсів (робочої сили, сировини, устаткування), і як продавець товарів і послуг.

Головною метою будь-якого підприємства є отримання максимального прибутку, який можна досягти, лише ефективно розпоряджаючись ресурсами, що купуються. Тому основою теорії виробництва є вивчення залежності випуску готової продукції від об'ємів спожитих ресурсів. Теорія виробництва багато в чому аналогічна теорії споживання.

Виробнича функція визначає максимально можливий об'єм випуску при певних комбінаціях чинників виробництва (праці і капіталу). Виробнича функція характеризує множину технічно ефективних способів виробництва.

Виробнича функція може бути досліджена як однофакторна та двохфакторна модель поведінки виробника. Це пов'язано з виділенням короткострокового і довгострокового періоду виробництва.

Короткостроковий період виробництва – це відрізок часу, протягом якого можливо змінити об'єм застосування лише одного чинника виробництва.

Довгостроковий період виробництва – це відрізок часу, достатній для того, щоб всі наявні ресурси фірми могли стати змінними.

Двохфакторна виробнича функція, яку використовують для аналізу довгострокового періоду, має загальний вигляд:

$$Q = f(L, K), \quad (2.20)$$

де L і K – об'єми вживаної праці і капіталу;

Q – максимальний об'єм випуску продукту.

Чинник, кількість якого може бути змінена в даний період часу, називається **змінним**. Навпаки, чинник виробництва, кількість якого не можна змінити, називається **постійним** по відношенню до цього періоду часу.

Виробнича функція короткострокового періоду дозволяє отримати уявлення про динаміку випуску залежно від зміни витрат змінного чинника

(L) при фіксованому значенні постійного чинника (K). Вона описується функцією:

$$Q = f(L), \text{ при } K_0 = \text{const}$$

де L – об'єм застосування змінного чинника в натуральному вимірюванні за певний період.

Головне завдання аналізу в короткостроковому періоді – визначити вплив змін змінного чинника (L), при незмінному постійному чиннику (K), на об'єм випуску продукції (Q), тобто виявити його **ефективність**. У короткостроковому періоді зростання випуску відбувається при пропорціях змінного і постійного ресурсу, що змінюються. Для аналізу використовуються показники **сукупного продукту** (TP або Q), **середнього продукту** (AP) і **граничного продукту** (MP) від змінного чинника.

Сукупний (загальний) продукт (total product, TP) – це максимально можливий випуск продукції при використанні певної кількості змінного чинника і заданого об'єму постійного чинника. Слід зазначити, що TP – це лише інше позначення випуску Q .

Середній продукт (average product, AP) – це об'єм сукупного продукту у розрахунку на одиницю змінного або постійного чинника виробництва:

$$AP_L = \frac{TP}{L}, \quad AP_K = \frac{TP}{K} \quad (2.21)$$

Середній продукт праці фактично характеризує продуктивність праці.

Граничний продукт, або гранична продуктивність чинника (marginal product, MP) – це приріст загального продукту, у разі використання додаткової одиниці праці (капіталу), яку розраховують по формулі:

$$MP_L = \frac{\Delta TP}{\Delta L}, \quad \text{або} \quad MP_K = \frac{\Delta TP}{\Delta K} \quad (2.22)$$

$$MP_L = \frac{dQ}{dL} \text{ – граничний продукт праці;}$$

$$MP_K = \frac{dQ}{dK} \text{ – граничний продукт капіталу.}$$

Параметри безперервної (або класичною) виробничої функції зображені графічно на рис. 2.21. Виробнича функція такого виробництва описується рівнянням виду $Q = aX_1 + bX_2 - cX_3$.

Графічно величина граничного продукту MP визначається тангенсом кута нахилу дотичної до кривої загального продукту TP у крапці, відповідній

певному його об'єму; величина середнього продукту AP – тангенсом кута нахилу луча, що йде з початку координат до тієї ж точки. У крапці A_2 ці промені співпадають, а значить $MP = AP$.

Граничний продукт може бути позитивним, нульовим і негативним. Економічна теорія аналізує лише *ефективну частину* виробничої функції (економічна область), тобто на тій частині TP , де TP зростає і досягає максимуму, а граничний продукт даного ресурсу позитивний ($MP > 0$). Рациональний підприємець не збільшуватиме об'єм застосування змінного ресурсу зверху рівня L_3 , оскільки це призведе до скорочення величини TP ($MP < 0$).

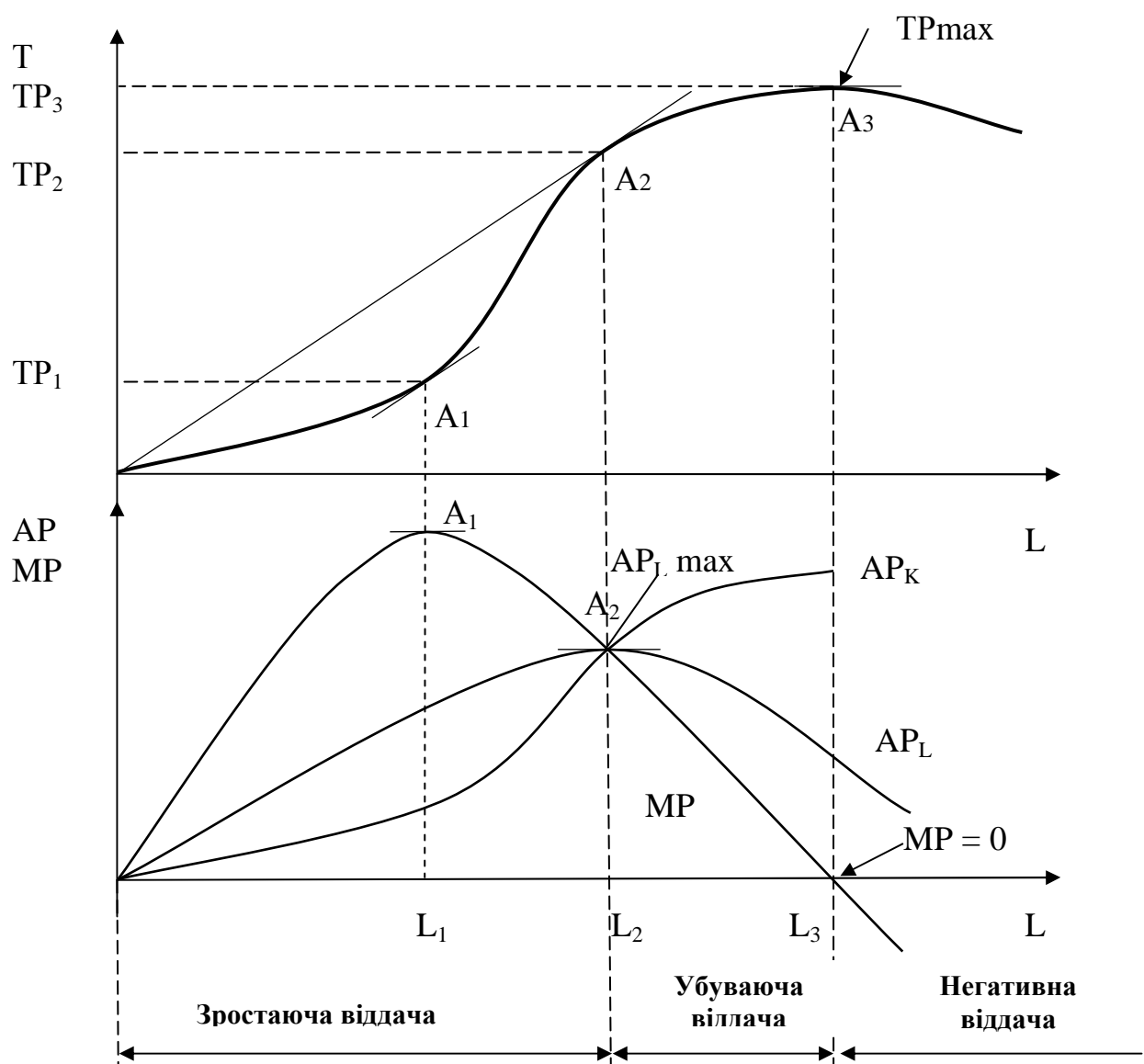

Рис. 2.21 – Криві сукупного продукту (TP або Q), середнього продукту (AP) і граничного (MP) продукту від використання змінного чинника L (праця)

Таким чином, виділяють три стадії зміни загального продукту. На першій стадії зростання загального продукту $MP_L > AP_L$. При цьому максимум граничного продукту досягається при об'ємі застосування змінного ресурсу L_1 , а максимум середнього продукту при об'ємі застосування змінного ресурсу L_2 , коли виконується рівність $MP_L = AP_L$, тобто в точці **A2**. Таким чином, в точці **A2** закінчується перша стадія зростання загального продукту, для якої характерний **зростаюча віддача змінного чинника**.

На другій стадії, після точки **A2**, не дивлячись на зниження і граничного, і середнього продуктів, загальний продукт продовжує зростати, досягаючи свого максимуму при нульовому значенні граничного продукту. У цій крапці перша похідна функції загального продукту дорівнює нулю:

$$TP_L = MP_L = 0 \rightarrow TP = \max \quad (2.23)$$

Оскільки, на даній стадії випуск збільшується у меншій мірі, чим зростає змінний чинник, то можна говорити про **убиваючу віддачу змінного чинника**.

Оптимальною з погляду загальної ефективності виробництва є друга стадія. Віддача від використання змінного ресурсу убуває, але зростає продуктивність постійного чинника. На відрізку L_2L_3 досягається оптимальне поєднання змінного і постійного чинника. Тому фірма повинна використовувати таку кількість змінних ресурсів, яка забезпечує їй знаходження в рамках цієї стадії виробництва.

Таким чином, об'єм змінного ресурсу, при якому його середній продукт максимальний, є оптимальним з погляду **технічної ефективності виробництва** в короткостроковому періоді. Умова визначення оптимального об'єму змінного ресурсу:

$$MP_L = AP_L, \text{ а } AP_L \Rightarrow \max \quad (2.24)$$

У короткостроковому періоді, при даній кількості постійного чинника, наприклад, капіталу K , залучення додаткових одиниць змінного чинника, наприклад, праці L , обов'язково призведе до зростання об'ємів виробництва, досягнення максимуму, а потім і до його зниження. Це обумовлено зменшенням віддачі змінного чинника. Дана залежність отримала назву **закону убиваючої віддачі ресурсу**.

Причина дії *закону убиваючої віддачі* криється в порушенні збалансованості у виробництві між постійними і змінними чинниками, тому його ще називають законом змінюючих пропорцій.

Виробнича функція в довгостроковому періоді. Ізокванта.

Типовою формою виробничої функції довгострокового періоду є статична функція вигляду:

$$Q = kL^\alpha K^\beta, \quad (2.25)$$

де K , α і β – позитивні постійні числа, що характеризують технологію виробництва.

Для графічного представлення виробничої функції довгострокового періоду використовуються лінії рівного випуску – *ізокванти*.

Ізокванта представляє безліч різних поєднань об'ємів праці і капіталу, при яких досягається один і той же об'єм випуску. Ізокванта є одним з основних інструментів графічного аналізу *технічної результативності виробництва*.

Ізокванти мають наступні властивості:

- 1) чим далі від початку координат розташована ізокванта, тим більший об'єм випуску вона характеризує;
- 2) ізокванти не перетинаються;
- 3) ізокванти опуклі на початок координат;
- 4) ізокванта характеризує *інтенсивність* застосування різних чинників у виробничому процесі. Інтенсивність визначається нахилом проміння, проведеного з початку координат до певної крапки на ізокванті (рис. 2.22,а). Технологія, в крапці А, більш *капіталоінтенсивна*, ніж та, яка описується крапкою В:

5)

$$\frac{K_A}{L_A} > \frac{K_B}{L_B}.$$

Верхня частина ізокванти включає *капіталоінтенсивні*, а нижня – *трудоінтенсивні* виробничі процеси;

б) ізокванти мають негативний нахил.

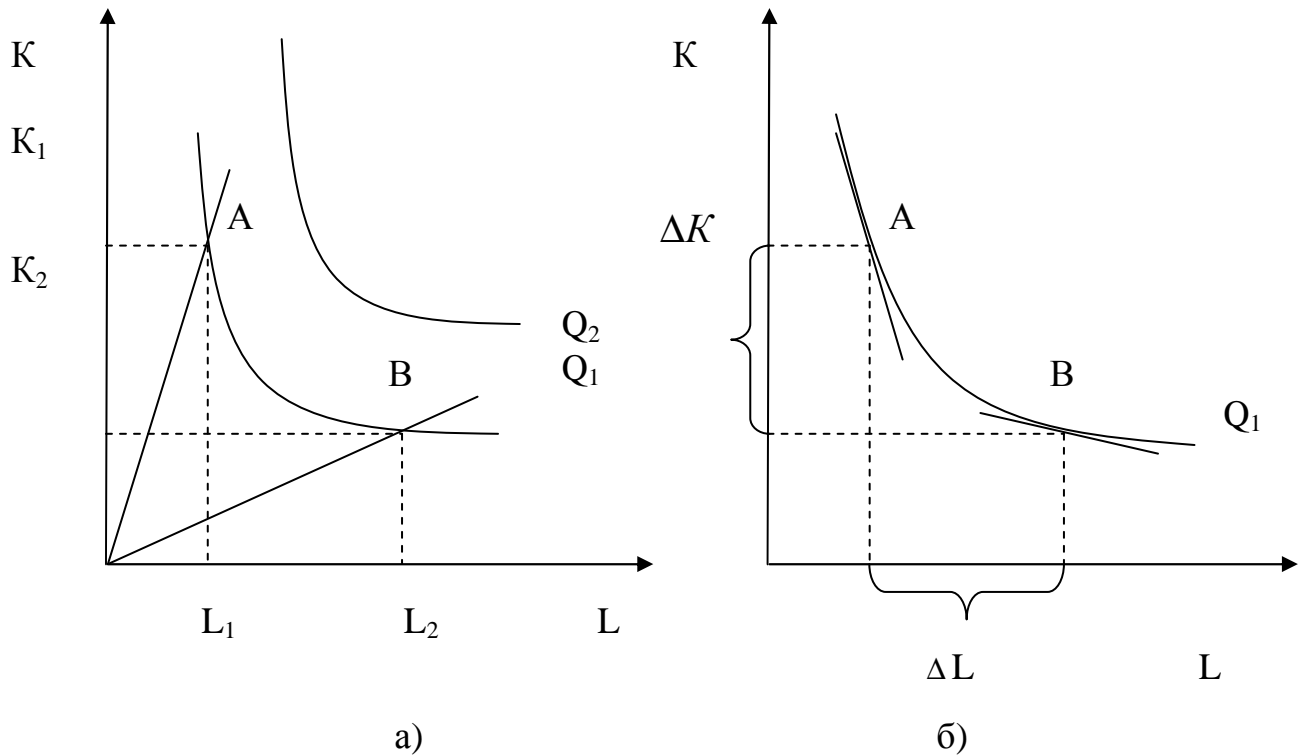

Рис. 2.22 – Ізокванти для різного об'єму випуску

За допомогою ізокванта виробничої функції ілюструється можливість заміщення одного чинника виробництва іншим при збереженні незмінного випуску.

Чисельною характеристикою здатності заміщення чинників є **гранична норма технічного (технологічного) заміщення** (*MRTS* – marginal rate of substitution) капіталу працею. Це число показує об'єм капіталу, який може бути замінений однією додатковою одиницею праці при збереженні незмінним об'єму випуску:

$$MRTS_{LK} = -\frac{\Delta K}{\Delta L} = -\frac{dK}{dL} \quad (2.26)$$

Графічно гранична норма технічного (технологічного) заміщення характеризує нахил дотичної в будь-якій точці ізокванти (рис. 2.22,б).

Оскільки, заміщення чинників припускає збереження об'єму випуску, то будь-яке збільшення праці (ΔL) означає зростання об'єму випуску на $MP_L \times \Delta L$. Для того, щоб компенсувати це збільшення, тобто залишитися на тій же ізокванті, необхідно скоротити застосування капіталу на величину

(ΔK), яка дасть зниження випуску на $MP_K \times \Delta K$, забезпечуючи рівність:

$(MP_L \times \Delta L) + (MP_K \times \Delta K) = 0$, або $(MP_L \times \Delta L) = - (MP_K \times \Delta K)$ отже

$$MRTS_{LK} = -\frac{\Delta K}{\Delta L} = \frac{MP_L}{MP_K} \quad (2.27)$$

Це говорить про те, що у міру заміщення капіталу працею MP_K зростає, а MP_L падає. Отже, гранична норма заміщення капіталу працею ($MRTS_{LK}$) знижується. Така закономірність властива всім виробничим процесам і називається **законом убиваючої граничної норми заміщення**.

Заміщення між двома чинниками матиме сенс поки $MRTS_{LK} > 0$. Тому межу заміщення на ізокванті позначають крапками, для яких $MRTS_{LK} = 0$. Ізокванти бувають різних конфігурацій. Досконалу замінність ресурсів характеризує лінійна ізокванта з постійним значенням норми заміщення $MRTS_{LK} = \text{const}$ (рис. 2.23,а).

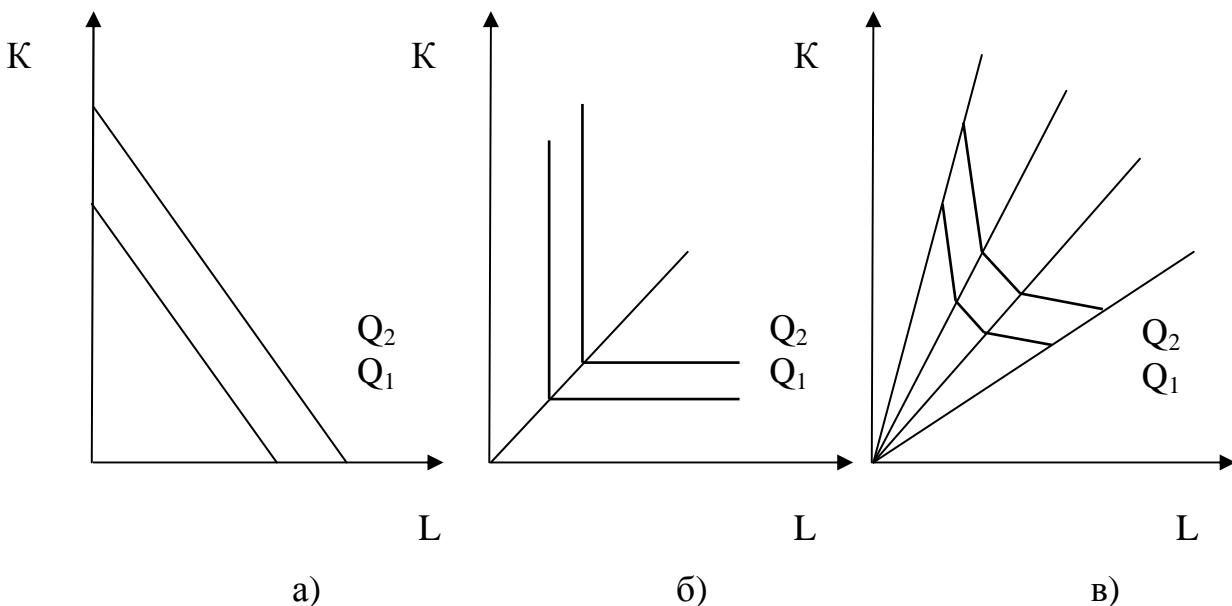

Рис. 2.23 – Види ізоквант

Досконала доповнюваність характерна єдино можливої комбінації праці і капіталу (рис. 2.23,б). Ламана ізокванта зображує декілька методів виробництва (рис. 2.23,в).

Зростання виробництва можливе в наслідок технічного прогресу, який виявляється у використанні в процесі виробництва нових, ефективніших технологій або способів виробництва. Графічно вплив технічного прогресу можна зобразити зрушенням ізокванти, і навіть зміною її конфігурації. Це

означає зміну в пропорційності вживаних ресурсів. Тому розрізняють наступні типи технічного прогресу: капіталоінтенсивний, трудоінтенсивний і нейтральний (рис. 2.24).

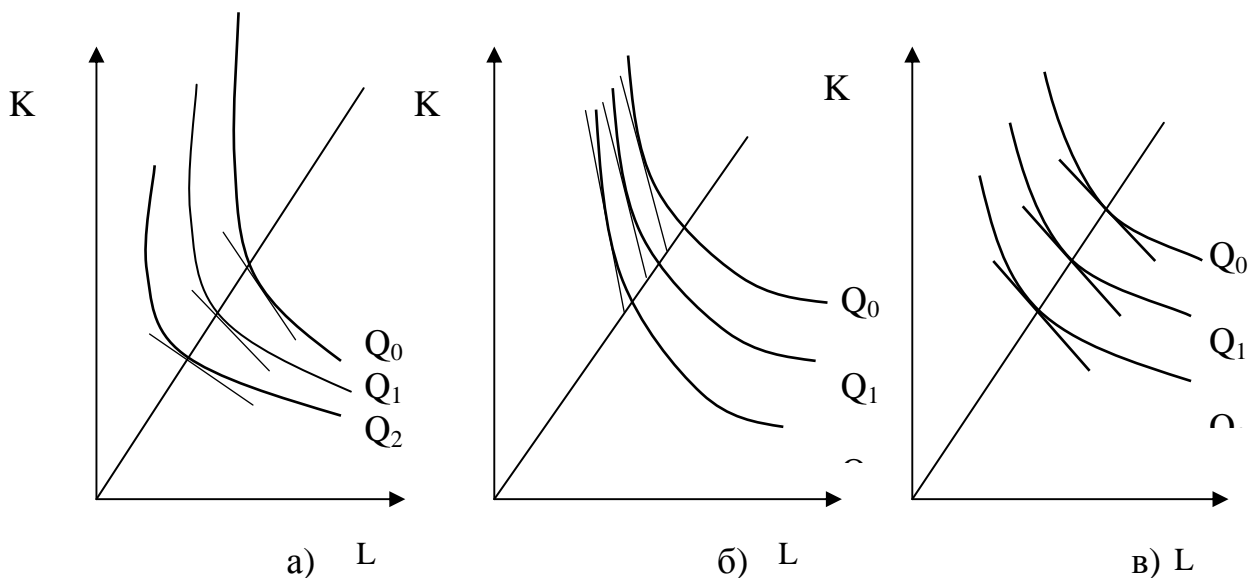

Рис. 2.24 – Типи технічного прогресу:

а – капіталоінтенсивний, б – трудоінтенсивний, в – нейтральний

Економічно ефективний варіант виробництва, який утворює оптимальне поєднання ресурсів і витрат виробника, забезпечує виробництво заданого об'єму виробництва при мінімумі витрат або максимізацію випуску при заданому розмірі витрат на придбання виробничих ресурсів.

Який із способів виробництва буде вибраний і реалізований, залежить від цін на ресурси і суми коштів, які підприємство зможе виділити на їх придбання.

Для знаходження оптимального варіанту виробництва необхідно спочатку виразити залежність рівня витрат від цін і кількості ресурсів. Якщо суму витрат представити у вигляді загальних витрат (ТС) на покупку праці і капіталу, то бюджетне обмеження виробника прийме вигляд:

$$TC = P_K K + P_L L, \quad (2.28)$$

де P_L , P_K – ціни відповідно праці і капіталу.

З цієї умови утворюється рівняння лінії рівних витрат, яка називається **ізокостою**.

Ізокоста – лінія, всі точки якої відповідають комбінації чинників – праці і капіталу, які можна буде купити на обмежений бюджет при сформованих ринкових цінах на ресурси.

Рівняння ізокошти має вигляд:

$$K = \frac{TC}{P_K} - \frac{P_L}{P_K} L \quad (2.29)$$

Нахил ізокошти – це ринкова норма заміщення ресурсів, яка визначається співвідношенням цін на ресурси:

$$\operatorname{tg} \alpha = - \frac{\Delta K}{\Delta L} = - \frac{P_L}{P_K} \quad (2.30)$$

Чим вище від початку координат знаходиться ізокошта, тим більший бюджет вона відображає. Якщо ціни на ресурси незмінні, то ізокошти при зміні бюджету паралельні і утворюють *карту ізокошт*. Графічно ізокошта представлена на рис. 2.25,а.

Для визначення найбільш оптимального співвідношення витрат і об'ємів випуску необхідно сумістити ізокванти з ізокоштами. Комбінації чинників К і L, позначені крапками А, В, Е лежать на заданій ізокошти (рис. 2.25,б).

Проте найбільш переважною з економічної точки зору є комбінація чинників в точці Е, оскільки вона забезпечує найбільший випуск продукції при заданих витратах. У точці Е кут нахилу ізокванти співпадає з кутом нахилу ізокошти, отже:

$$MRTS_{LK} = \frac{P_L}{P_K} = \frac{MP_L}{MP_K} \quad (2.31)$$

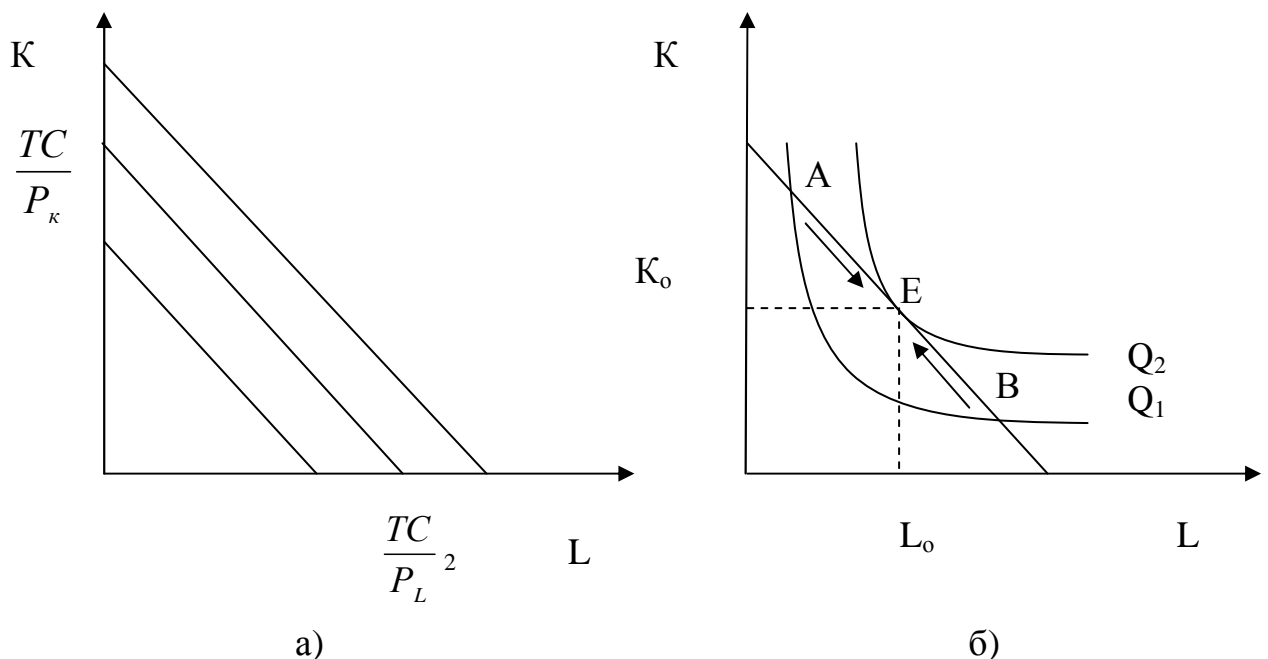

Рис. 2.25 – Ізокошта і оптимальна варіація ресурсів

Звідси слідує дві рівнозначні умови, що характеризують **оптимум товаровиробника**.

1. Співвідношення граничних продуктивностей ресурсів дорівнює співвідношенню їх цін:

$$\frac{MP_L}{MP_K} = \frac{P_L}{P_K}.$$

2. Граничні продуктивності ресурсів, що приходяться на одну грошову одиницю повинні бути однакові:

$$\frac{MP_L}{P_L} = \frac{MP_K}{P_K}.$$

Друга умова називається еквімаржинальним принципом – зважені по цінах граничні продукти чинників виробництва повинні бути рівними. За цих умов підприємство досягає стану внутрішньої рівноваги, тобто якнайкращого поєднання ресурсів.

Другу умову так само називають **правилом мінімізації витрат**. Його суть полягає в наступному: підприємство повинне так розподілити бюджет на придбання ресурсів, щоб остання грошова одиниця, витрачена на кожен вид ресурсів, давала б однакову віддачу, тобто однаковий граничний продукт.

При накладенні карти ізоквант на карту ізокост можна отримати лінію зростання фірми – **ізокліналь** (рис. 2.26).

Оскільки нахили ізоквант і ізокост рівні в точках торкання, **ізокліналь** складається з комбінацій, врівноважуючих MRTS і відношення витрат.

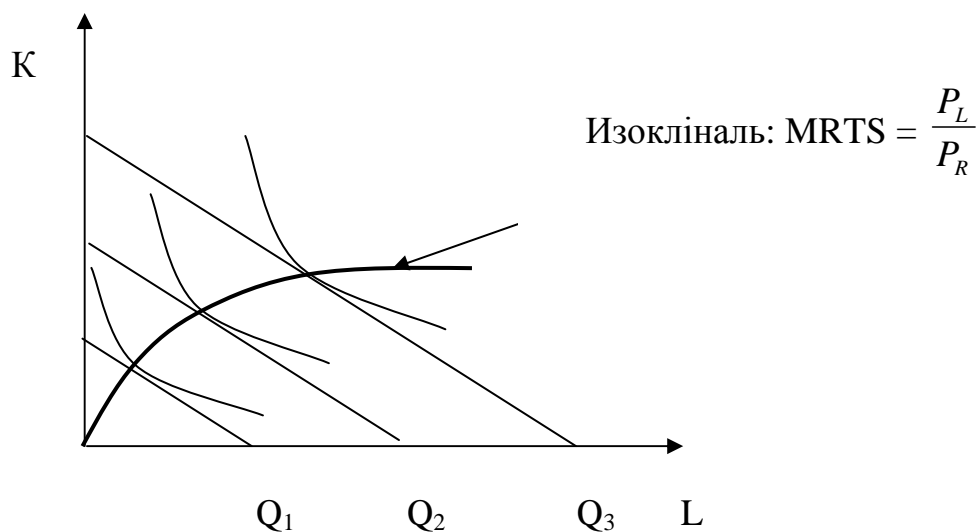

Рис. 2.26 – Лінія зростання фірми (ізокліналь)

Економія від масштабу виробництва

У довгостроковому періоді фірма має можливість змінювати кількість вживаних чинників, тобто змінювати ***масштаби виробництва***. Якщо об'єми застосування всіх чинників змінюються одночасно, то має місце ***повна варіація чинників***.

Зміна чинників в одній і тій же пропорції може привести до різних результатів. Співвідношення між відносною зміною величини витрат чинників і відносною зміною об'єму випуску називається ***ефектом від зростання масштабів виробництва (ефектом масштабу)***.

Позитивний (зростає) ефект масштабу – властивість виробничого процесу виражається в тому, що об'єм випуску збільшується в більшій пропорції, чим витрати чинників.

Якщо початкова виробнича функція має вигляд:

$$Q = f(K, L)$$

При збільшенні об'єму вживаних ресурсів в n разів, новий об'єм випуску складатиме:

$$Q_1 = f(nK, nL) \quad (2.32)$$

Якщо випуск збільшився в тій самій пропорції, тобто також в n разів, то утворюється постійний (незмінний) ефект масштабу, який можна виразити залежністю ***$Q_1 = nQ_0$*** .

Якщо випуск збільшився більш, ніж в n разів виробнича функція характеризується ***позитивним ефектом масштабу і $Q_1 > nQ_0$*** .

Якщо випуск зростає менш, ніж в n разів, спостерігається ***негативний (знижується) ефект масштабу***, який виражається залежністю ***$Q_1 < nQ_0$*** .

Графічну інтерпретацію ефекту масштабу можна прослідкувати, аналізуючи карту ізоквант. Якщо при одній і тій же пропорції збільшення об'єму випуску ($Q, 2Q, 3Q$) ізокванти зберігають крок – постійний ефект масштабу (рис. 2.27,а); зближуються, це свідчить про ***позитивний ефект масштабу*** (рис. 2.27,б); якщо вони ***розходяться***, то має місце ***негативний ефект масштабу*** (рис. 2.27,в).

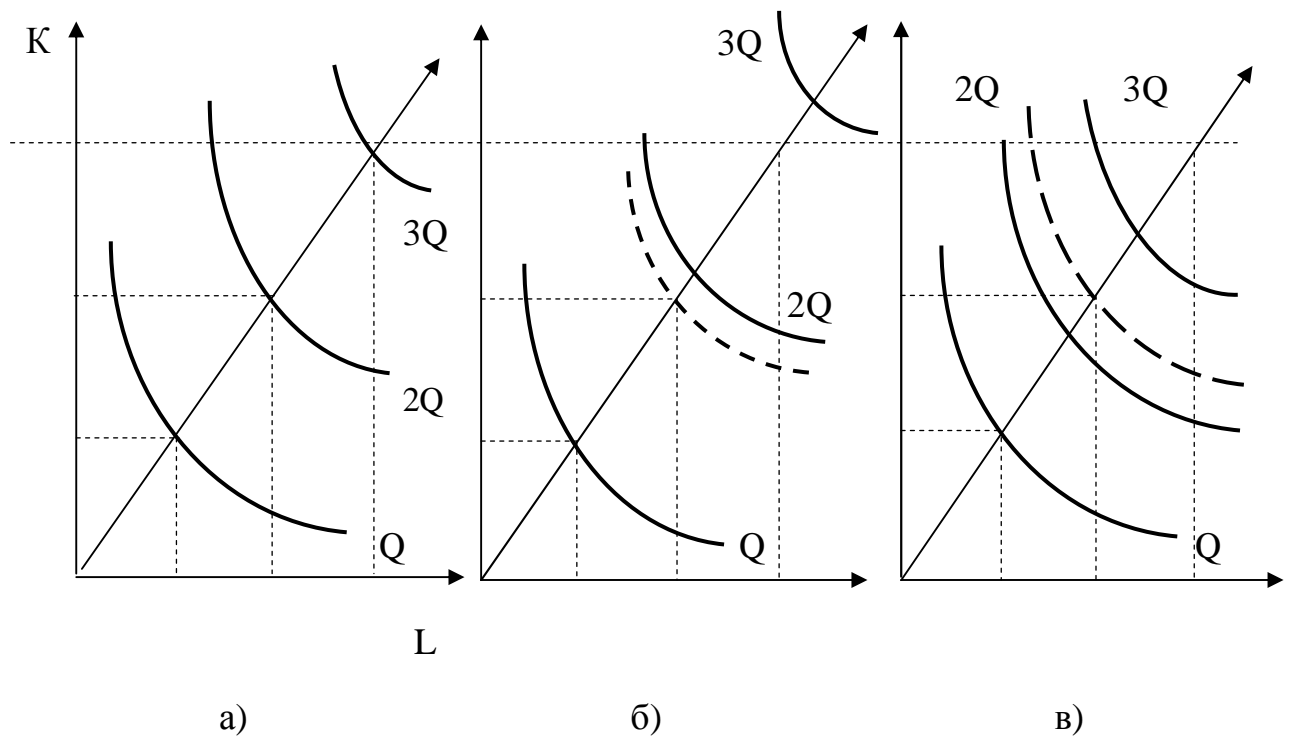

Рис. 2.27 – Віддача від масштабу на картах ізоквант:

а) – постійна віддача; б) – віддача, що знижується;
в) – віддача, що зростає, від масштабу

2.3.4 Витрати виробництва і прибуток

Теорія виробництва дуже схожа з теорією споживчої поведінки. При всій схожості графічного і аналітичного апарату, вживаних в цих теоріях, істотною відмінністю є те, що в теорії поведінки споживачів, на основі динаміки споживання залежно від ціни товару, отримана лінія попиту. У теорії виробництва побудувати лінію пропозиції неможливо, оскільки виробник на ринку орієнтується не на власну ціну, а на ціни ринкової рівноваги і прагне, перш за все, до економічної ефективності, тобто до максимізації прибутку.

Витрати виробництва – вартісна оцінка затрат економічних ресурсів, здійснених підприємцями за для виробництва продукції. Витрати поділяються на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні (явні) витрати – витрати на оплату економічних ресурсів, постачальники яких не є власниками фірми.

Внутрішні (неявні) витрати – витрати фірми на використання власних (неоплачуваних) ресурсів.

Неявні витрати включають недоотримані підприємцем доходи при найвигіднішому альтернативному застосуванні власних ресурсів.

Існують два підходи до розуміння природи витрат фірми.

➤ **Бухгалтерський підхід** передбачає врахування зовнішніх (явних) витрат, які оплачуються безпосередньо після отримання рахунка чи накладної. Ці витрати відображаються у бухгалтерському балансі фірми і є **бухгалтерськими витратами**.

➤ **Економічний підхід** до витрат виробництва передбачає врахування не тільки зовнішніх, а й внутрішніх витрат, пов'язаних з можливістю альтернативного використання ресурсів. **Економічні витрати** відрізняються від бухгалтерських на величину альтернативної вартості власних ресурсів.

Альтернативна вартість (вартість втрачених можливостей, пропущена вигода) – вартість найкращої альтернативної можливості виробництва чи поведінки фірми при порівняльному ступені ризику.

Залежно від строку, впродовж якого можлива зміна економічних ресурсів, залучених фірмою до виробництва певного виду продукції, розрізняють:

– **витрати фірми в довгостроковому періоді** (часовому інтервалі, достатньому для зміни всіх зайнятих ресурсів);

– **витрати фірми в короткостроковому періоді** (часовому інтервалі, протягом якого хоча б один вид ресурсів залишається незмінним).

Витрати фірми в короткостроковому періоді поділяються на:

Постійні (умовно постійні) витрати (TFC) – мають місце незалежно від зміни обсягів виробництва (затрати на утримання будівель, адміністративного апарату, на орендну плату, рекламу тощо).

Змінні витрати (TVC) – пов'язані зі зміною обсягів виробництва (затрати на сировину, електроенергію, оплату праці робітників). При зупинці виробництва вони рівні нулю.

Сукупні (валові витрати) (TC) – витрати фірми на придбання та використання всіх факторів виробництва, сума постійних та змінних витрат:

$$TC = TFC + TVC \quad (2.33)$$

Середні постійні витрати (average fixed cost – AFC) – це постійні витрати на одиницю продукції, які можна розрахувати по формулі:

$$AFC = \frac{TFC}{Q} \quad (2.34)$$

де Q – об'єм виробництва

Середні змінні витрати (average variable cost – AVC) – змінні витрати на одиницю продукції:

$$AVC = \frac{TVC}{Q} \quad (2.35)$$

Середні загальні витрати (average total cost – ATC, AC) – це загальні витрати на одиницю продукції:

$$ATC = \frac{TC}{Q} = \frac{TFC + TVC}{Q} = AFC + AVC \quad (2.36)$$

Граничні витрати (marginal cost – MC) – це додаткові витрати фірми на випуск ще однієї додаткової одиниці продукції.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q} = \frac{TC_n - TC_{(n-1)}}{Q_n - Q_{n-1}} \quad (2.37)$$

Граничні витрати можуть вимірюватися як приріст функції загальних витрат при нескінченно малій зміні об'єму випуску:

$$MC = \frac{dTC}{dQ} = \frac{d(TFC + TVC)}{dQ} = \frac{dTVC}{dQ} \quad (2.38)$$

Графічно динаміка середніх і граничних витрат приведена на рис. 2.28.

Величина середніх загальних і середніх змінних витрат визначається тангенсом кута нахилу прямої, проведеної від початку координат до крапки на кривій TC і TVC відповідно. Ці кути мінімальні в крапках А і В при об'ємах Q_2 і Q_1 . Граничні витрати визначаються тангенсом кута нахилу дотичної до кривої TC при заданому об'ємі випуску. Таким чином, функції AC і AVC досягнуть мінімуму, коли кути нахилу прямих співпадуть з кутами нахилу дотичних, проведених до кривих TC і TVC при об'ємі випуску Q_2 і Q_1 , тобто коли $AC = MC$ і $AVC = MC$. Але AVC досягає мінімуму швидше, ніж AC, оскільки збільшення середніх загальних витрат настає за умови, коли зниження AFC перекивається зростанням AVC.

Функція середніх постійних витрат має вид гіперболи, оскільки $TFC = \text{const}$, а $AFC = TFC/Q$, то із збільшенням об'єму випуску функція AFC убуває.

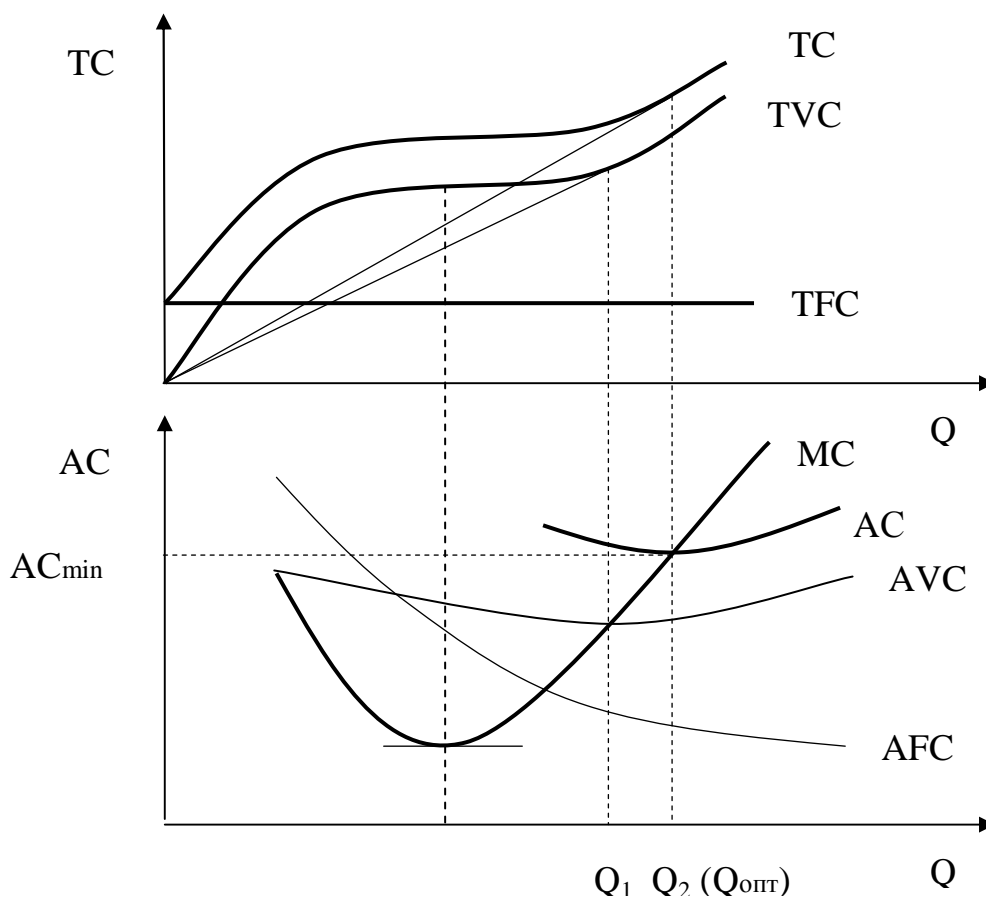

Рис. 2.28 – Динаміка витрат виробництва в короткостроковому періоді

З іншого боку, поки $MC < AC$, AC убуває, як тільки $MC > AC$, AC зростає, отже, MC перетинає AC в точці мінімуму функції AC . Таким чином, оптимальний об'єм випуску (технологічна ефективність виробництва) з погляду мінімізації витрат визначається з умови: **$AC = MC$, при $AC \Rightarrow \min$.**

Для аналізу доходів підприємства (фірми) використовують такі поняття. **Валовий дохід**, що дорівнює виторгу від реалізованих товарів і послуг:

$$TR = PQ, \quad (2.39)$$

де TR – валовий дохід;

P – ціна одиниці виробленого товару (послуги);

Q – кількість реалізованих товарів (послуг).

Середній дохід, що дорівнює валовому доходу, поділеному на кількість реалізованих товарів і послуг:

$$AR = PQ / Q, \quad (2.40)$$

де AR – середній дохід;

P – ціна одиниці виробленого товару (послуги);

Q – кількість реалізованих товарів (послуг).

Граничний дохід – приріст валового доходу від продажу додаткової одиниці реалізованих товарів чи послуг:

$$MR = \Delta R(Q) / \Delta Q, \quad (2.41)$$

де MR – граничний дохід;

$\Delta R(Q)$ – приріст валового доходу;

ΔQ – приріст обсягів реалізованих товарів та послуг.

Доходи, що утворюються в результаті використання певних факторів виробництва (**факторні доходи**): доходи у вигляді заробітної плати або посадових окладів; рентний дохід; процентний дохід або прибуток на капітал; підприємницький дохід (прибуток) у вигляді залишкового доходу.

Розмір прибутку можна визначити за формулою:

$$PR = TR - TC, \quad (2.42)$$

де PR – прибуток фірми;

TR – виручка від реалізації;

TC – сукупні витрати.

Розрізняють:

1) бухгалтерський прибуток

Бухгалтерський прибуток = Валовий дохід (виручка від реалізації) – Зовнішні витрати (явні)

2) економічний прибуток:

Економічний прибуток = Валовий дохід (виручка від реалізації) – Зовнішні витрати (явні) – Внутрішні витрати (неявні, альтернативні, в тому числі **нормальний прибуток**)

Нормальний прибуток – звичайний для галузі дохід від економічних ресурсів; мінімальний дохід, який стимулює підприємця продовжувати справу, залишаючись у певній сфері бізнесу.

Економічний прибуток – надлишок над нормальним прибутком, породжений ініціативою підприємця, його вмінням знайти найкраще застосування ресурсів, здійснювати нововведення, ризикувати тощо.

Залежно від сфери діяльності одержувані доходи поділяються на **промисловий прибуток, торговий прибуток, позичковий відсоток.**

Промисловий прибуток — це дохід на функціонуючий капітал, задіяний у сфері виробництва. Прибуток виробника (P_v) – це різниця між оптовою ціною і собівартістю продукції:

$$P_v = C_o - C_n, \quad (2.43)$$

Торговий прибуток відображає фінансовий результат діяльності торгівлі. За своєю суттю він становить частину прибутку, яку виробник віддає торговцю за реалізацію своїх товарів.

Позичковий відсоток – це частина прибутку, яку функціонуючий підприємець виплачує певному підприємцю (як правило, банкіру) за тимчасове користування його грошовим капіталом.

Засоби виміру прибутку:

➤ **Маса прибутку** – це абсолютний розмір прибутку в грошовому вираженні.

➤ **Норма прибутку** характеризує ступінь прибутковості капіталу і свідчить про ефективність функціонування авансованого капіталу. Розраховується за формулою:

$$P' = (P / K) \times 100\%, \quad (2.44)$$

де P' – норма прибутку;

P – маса прибутку;

K – авансований капітал.

2.3.5 Управління фірмою. Менеджмент та маркетингова діяльність фірми

Налагодити ефективне функціонування підприємства в ринковій економіці, уникнути кризи та банкрутства можна лише при наявності чіткої, досконалої форми організації господарювання, яка передбачає:

– всебічне знання конкретного ринку споживача, конкретних цін на свою продукцію чи послуги. Це досягається **маркетингом** підприємства;

– чітку взаємодію з постачальниками, ринками усіх факторів виробництва, внутрішньофірмової організації виробничого процесу тощо. Це досягається **виробничим менеджментом** підприємства;

– постійну увагу та контроль за бюджетом підприємства, який за умов ринкової економіки відокремлений від державного бюджету. Це досягається **фінансовим менеджментом** підприємства;

– повсякчасне забезпечення діяльності підприємства оптимальною кількістю найманих робітників, що мають відповідні якості й професійну підготовку. Це досягається **менеджментом з персоналу** підприємства;

– поточний і періодичний контроль за станом **ліквідності** (спроможності в будь-який час виконати свої зобов'язання перед будь-яким контрагентом: споживачем, постачальником, банком, бюджетом держави, податковою установою тощо). Це досягається **менеджментом обліку та контролю** підприємства.

Економічна наука, спираючись на практику діяльності підприємств, розробила **системи показників** оцінювання їх господарювання на мікроекономічному рівні. До них відносять прибуток чи втрати, продуктивність, прибутковість тощо.

Отже, можна стверджувати, що за умов ринкової економіки підприємство діє не як мікрочастка єдиного народногосподарського комплексу країни, а як первинна ланка економіки країни.

Налагодити ефективну організацію господарювання – це призначення менеджменту, тому в ринковій економіці підприємства потребують кваліфікованих професіоналів-менеджерів.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Підприємство (фірма), форми підприємств (корпорація, товариство та ін.), партнерство, індивідуальне володіння, ізокванта, ізокоста, ефект масштабу, капітал, кругообіг і оборот капіталу, форми капіталу, види капіталу (фіктивний, постійний, змінний, основний, оборотний), знос фізичний і моральний, сфера виробництва, сукупний та граничний продукт, необхідний час, прибутковий час, витрати виробництва (зовнішні, внутрішні, сукупні, середні, граничні), доходи підприємців (сукупні, середні, граничні), прибуток (нормальний, економічний, бухгалтерський), максимізація прибутку, норма прибутку, капітал сфери обігу (торговельний, позичковий, акціонерний), реструктуризація підприємств, менеджмент, маркетинг, консалтинг, контролінг, інжиніринг.

Контрольні запитання

1. Сутність підприємницької діяльності, стан підприємництва в перехідній та ринковій економіці.

2. Розкрийте поняття підприємство, його сутність, основні види, різноманітність організаційних форм, фонди та результати діяльності в економіці постсоціалістичних країн на сучасному етапі. Що таке теорія фірми? Розкрийте її зміст.
3. Наведіть трактування поняття капіталу різними економічними школами, розкрийте тенденції його розвитку. Назвіть фази кругообігу капіталу. У чому полягає функція капіталу в кожній з них? Як Ви розумієте оборот капіталу, чим він відрізняється від кругообігу?
4. У чому полягає різниця в поділі капіталу на постійний та змінний, основний та оборотний? Охарактеризуйте основний та оборотний капітал. Як Ви розумієте знос і амортизацію основного капіталу.
5. Що таке капітал сфери обігу? Як Ви розумієте нагромадження капіталу. Дайте визначення торговельного капіталу і назвіть основні джерела його формування.
6. Дайте визначення позиковому капіталу. Який товар обертається на ринку позикових капіталів та охарактеризуйте особливості сторін, що беруть участь в операції?
7. Як Ви розумієте, що таке акціонерний капітал, як він утворюється?
8. Дайте визначення витратам виробництва. Як ви розумієте собівартість продукції? Чи є різниця між вартістю товару і ціною виробництва?
9. Дайте визначення прибутку підприємства. Як визначається норма прибутку і як утворюється середня норма прибутку?
10. Розкрийте суть необхідності менеджменту та маркетингу на підприємстві.

Тестові завдання

1. Капітал – це:
 - а) гроші, здатні приносити додаткові гроші;
 - б) накопичена праця, запаси (машин, інструментів, сировини, грошей і т. п.);
 - в) певна сума матеріальних, грошових, інтелектуальних коштів, які дають можливість власникові займатися підприємницькою діяльністю з метою отримання прибутку;
 - г) вартість, яка здатна приносити додану вартість.
2. Витрати, які не залежать від величини обсягу продукції, мають назву:
 - а) постійні;
 - б) загальні;
 - в) економічні;
 - г) бухгалтерські.

3. Валовий прибуток є підсумком:

- а) складання виторгу і витрат;
- б) відношення витрат до виторгу;
- в) складання всіх витрат;
- г) вирахування витрат з виторгу.

4. Із переліку елементів капіталу вкажіть ті, що відносяться до основного капіталу:

- а) сировина і матеріали;
- б) машини й устаткування;
- в) заробітна плата;
- г) енергія.

5. Що таке оборотний капітал:

- а) та частина капіталу в товарній формі, яка переносить свою вартість на продукт впродовж одного кругообігу з терміном менше року;
- б) та частина капіталу в товарній формі, яка переносить свою вартість на продукт впродовж декількох кругообігів з терміном більше року;
- в) немає правильної відповіді;
- г) всі відповіді правильні?

6. Що не відноситься до цінних паперів:

- а) зобов'язання держави;
- б) акції;
- в) вексель;
- г) немає правильної відповіді ?

7. Як Ви розумієте фізичний знос капіталу:

- а) втрати капіталом своєї споживчої вартості унаслідок продуктивного використання або невикористання взагалі;
- б) втрати капіталом своєї споживчої вартості унаслідок появи продуктивнішого капіталу;
- в) втрати капіталом своєї споживчої вартості унаслідок появи дешевшого капіталу;
- г) немає правильної відповіді?

8. Що таке амортизація капіталу:

- а) перенесення на продукт або послугу вартості оборотного капіталу;
- б) перенесення на продукт або послугу вартості зносу основного капіталу та її накопичення для відтворення капіталу;
- в) перенесення на продукт або послугу вартості зносу змінного капіталу та її накопичення для відтворення капіталу;
- г) всі відповіді правильні?

9. Економічний прибуток:

- а) більше за бухгалтерський
- б) менший за бухгалтерський
- в) дорівнює бухгалтерському
- г) будь-що з наведеного залежно від ситуації.

10. Постійні витрати фірми – це:

- а) видатки на ресурси за цінами, які діяли на момент їх придбання
- б) мінімальні витрати виробництва будь-якого обсягу продукції за найбільш сприятливих умов виробництва
- в) витрати, які має фірма навіть у тому випадку, коли продукція не виробляється
- г) неявні витрати.

Завдання

1. Вартість основного капіталу складає 300 млн. грн. Середня швидкість його обороту – 6 років. Оборотний капітал складає 50 млн. грн. і обертається 13 разів на рік. Визначити час обороту всього капіталу в цілому і кількість його оборотів за рік.

2. Підприємство на організацію виробництва авансувало:

- на покупку машин і механізмів – 1200 тис. грн.
- на виплату заробітної плати з розрахунку на 200 працюючих робочих – по 1200 грн. на кожного;
- на сировину і матеріали – 360 тис. грн.;
- на електроенергію – 100 тис. грн.;
- на газопостачання – 200 тис. грн.;
- на будівництво цеху – 500 тис. грн.;
- на будівництво електропідстанції і теплової мережі – 400 тис. грн.

Визначите, які витрати відносяться до основних, а які – до оборотних фондів?

3. Вартість основних виробничих фондів підприємства – 400 тис. грн., а термін їх використання – 10 років, витрати на оплату праці – 50 тис. грн., витрати на сировину, матеріали, паливо – 100 тис. грн., прибуток – 55 тис. грн. Визначити: а) річну суму амортизації; б) норму амортизації; в) постійні витрати; г) змінні витрати; д) норму прибутку (двома способами).

4. Якщо фірма має нульовий об'єм виробництва, чи буде вона мати видатки, пов'язані з витратами виробництва? Відповідь аргументуйте.

5. Які з наведених витрат на виробництво можуть бути віднесені до постійних витрат, а які – до змінних: амортизація будівель та обладнання; службовий оклад директору заводу; заробітна платня працівників; податок на нерухомість; обов’язкові страхові платежі; витрати на купівлю сировини; витрати на електроенергію та воду; витрати на купівлю допоміжних матеріалів?

6. Постійні витрати фірми складають 60 гр. од., змінні наведено у таблиці. Визначити загальні, середні (постійні, змінні, загальні) та граничні витрати.

Проаналізуйте графіки постійних, змінних та граничних витрат.

Обсяг виробництва (одиниць)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Змінні витрати (грн.)	45	85	120	150	185	225	270	325	390	465

7. Заповніть таблицю і визначте, який обсяг виробництва вибере фірма, яка бажає максимізувати прибуток за ціною 5 гр. од. При якій ціні підприємство має закритися.

Q	TC	FC	VC	MC	ATC	AFC	AVC	TR	MR	TR – TC
0	4									
1	8									
2	10									
3	14									
4	20									

8. За наведеними у таблиці даними обчисліть ринкову ціну, сукупні, змінні та загальні середні витрати. Визначте, що має робити фірма – збільшити чи зменшити випуск продукції, чи припинити виробництво?

P	Q	TR	TC	FC	VC	ATC	AVC	MC
	1000	5000		1500			5,5	5,0

Інтернет завдання

1. На сайті Державної служби статистики України (режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>) знайдіть інформацію щодо кількості підприємств за видами економічної діяльності в Україні за попередній рік. Підприємства якого розміру (великі, середні чи малі) переважають в економіці?

2.4 КОНКУРЕНЦІЯ І МОНОПОЛІЯ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

2.4.1 Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці

2.4.2 Види економічної конкуренції

2.4.3 Монополія: причини виникнення, суть та основні форми

2.4.4 Класифікація ринкових структур

Навчальний тренінг

2.4.1 Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці

Важливим *складовим* компонентом механізму ринкової економіки є конкуренція. Сам ринок, механізм його дії не може нормально існувати без розвинутих форм конкуренції.

Конкуренція означає економічне суперництво між відокремленими виробниками продукції, робіт, послуг щодо задоволення інтересів, пов'язаних з продажем продукції, виконанням робіт, наданням послуг одним і тим самим споживачам.

Основне завдання конкуренції – завоювати ринок у боротьбі за споживача, перемогти своїх конкурентів, забезпечити одержання сталого прибутку.

Умови виникнення конкуренції:

Перша – наявність на ринку великої кількості виробників будь-якого конкурентного продукту або ресурсу. Якщо виробництво зосереджене у руках одного власника, тоді утворюється монополія, яка, по суті, заперечує конкуренцію.

Друга – свобода виробників щодо вибору господарської діяльності. Кожний повинен мати можливість визначати не тільки що виробляти, а й регулювати якість та обсяг продукції.

Третя – відповідність між попитом і пропозицією; інакше, якщо, припустимо, попит перевищує пропозицію, то покупець обмежений у виборі продукції. За наявності дефіциту всі вироблені товари швидко реалізуються. Там, де існує дефіцит, немає вільної конкуренції.

Четверта – наявність ринку засобів виробництва. У конкурентній боротьбі велике значення має встановлення високої норми прибутку, яка, по суті, є орієнтиром у виборі господарської діяльності. Проте вибір діяльності показує тільки можливість виробництва. Для того щоб ця можливість перетворилась на дійсність, потрібно, маючи грошовий капітал, перетворити його на засоби виробництва.

Конкуренція має як *негативні*, так і *позитивні* риси.

Негативні риси конкуренції полягають у тому, що дрібні виробники витісняються великим капіталом: одні розоряються, інші збагачуються, посилюється соціальне і майнове розшарування населення, зростає безробіття, посилюється інфляція.

Позитивні риси конкуренції:

- вона є рушійною силою ринкової економіки. В умовах конкуренції перемагає той, хто створює якісну продукцію при найменших витратах виробництва завдяки використанню науково-технічних досягнень, передової організації виробництва.

- конкуренція корисна для суспільства, вона стимулює економію матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, спонукає постійно оновлювати асортимент продукції, що випускається, стежити за досягненнями науково-технічного прогресу і швидко впроваджувати їх у виробництво.

- конкуренція позбавлена суб'єктивних вад. Підсумки її оцінюють самі споживачі, надаючи перевагу тим чи іншим товарам. Вона є процесом-причиною, що зумовлює утворення вартості.

Конкуренція у ринковій економіці виявляється через певні функції:

Функція регулювання. Під впливом ціни капітали спрямовуються в ті галузі, де можливий найвищий прибуток.

Функція мотивації. Для підприємця конкуренція означає шанс і ризик одночасно: підприємства, що пропонують кращу за якістю продукцію або виготовляють її з меншими виробничими витратами, одержують винагороду у вигляді прибутку (позитивні санкції). Це стимулює технічний прогрес; підприємства, що не реагують на уподобання клієнтів або порушують правила конкуренції зі своїми суперниками на ринку, виявляються покараними шляхом збитків або виштовхуються з ринку (негативні санкції).

Функція розподілу. Конкуренція не тільки активізує стимули до вищої продуктивності, а й дозволяє розподіляти прибуток серед підприємств і домашніх господарств відповідно до їхнього ефективного внеску.

Функція контролю. Конкуренція обмежує і контролює економічну силу кожного підприємства. Чим досконаліша конкуренція, тим справедливіше ціна.

Виконуючи ці функції, конкуренція безпосередньо впливає на ефективність виробництва, підвищуючи його технічний рівень, забезпечуючи якість і розширення номенклатури продукції.

2.4.2 Види економічної конкуренції

Конкуренція – об'єктивний закон розвитку товарного виробництва. Формами прояву закону конкуренції є різноманітні види конкуренції: *внутрішньогалузева, міжгалузева, конкуренція на національному рівні та міжнародна конкуренція.*

• *Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками, що діють в одній галузі народного господарства. Через різний рівень техніки, організації виробництва, продуктивності та інтенсивності праці тощо у кожного з них встановлюється індивідуальна вартість виробництва певного товару.* Внутрішньогалузева конкуренція сприяє зниженню витрат виробництва, впровадженню досягнень науки і техніки, стимулює процес концентрації виробництва і капіталу.

• *Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками, які діють у різних галузях народного господарства.* Залежно від різних умов виробництва в галузях підприємці за однакових витрат капіталу одержують неоднакову масу продукту. Тому в епоху вільної конкуренції ті товаровиробники, які отримували меншу кількість прибутку, намагалися вкласти свої капітали в галузі, де він вищий. У сучасних умовах переважна частка міжгалузевого переливання капіталу відбувається в межах багатогалузевих концернів і конгломератів.

• *Міжнародна конкуренція – це конкуренція виробників на світовому ринку, яка поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію.* На світовому ринку домінують компанії найрозвинутіших країн. *Міжнародна конкуренція сприяє збалансованому розвитку світового ринку, переливу капіталу не тільки між сферами виробництва, а й між різними державами.*

Існують різні методи конкуренції.

Сумлінна (чесна) конкуренція – заснована на використанні ринкових форм конкурентної боротьби: підвищення якості продукції, зниження цін, реклама, розвиток до- і післяреалізаційного обслуговування, створення нових товарів і послуг із використанням досягнень НТР тощо.

Сумлінна конкуренція поділяється на цінову і нецінову.

Цінова конкуренція означає, що головними методами боротьби проти конкурентів є ціна, її використання ґрунтується на різних методах і способах. У такій боротьбі перемагає той, хто досягає меншої, ніж ринкова ціна вартості своєї продукції. Це по суті боротьба за скорочення витрат

виробництва завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу, науковій організації праці, підвищенню її продуктивності.

Нецінова конкуренція пов'язана зі стратегією боротьби, спрямованої не на зміну цін, а на створення зовнішніх умов, які поліпшують реалізацію продукції. Вона використовує такі способи:

- поліпшення якості продукції;
- використання реклами;
- умови, пов'язані з продажем товару.

Несумлінна конкуренція (нечесна) – це діяльність господарського суб'єкта, яка направлена на отримання комерційної вигоди і забезпечення домінуючого положення на ринку, обманом споживача, партнерів, інших господарюючих суб'єктів і державних органів.

Методи здійснення нечесної конкуренції

- Дезінформація споживачів – **поширення виробником неправильних відомостей про споживчі властивості товару (клас, сорт, якість виготовлення).**

- Використання товарного знака, фірмового найменування або маркування товару без дозволу господарського суб'єкта, на ім'я якого вони зареєстровані. **Зазвичай використовуються товарні бланки, маркування фірм, продукція яких користується великим попитом.**

- Поширення неправдивих повідомлень про товари своїх конкурентів. **Така інформація, звичайно, завдає шкоди діловій репутації конкурентів і негативно відбивається на результатах їхньої комерційної діяльності.**

- Намагання деяких фірм впливати на постачальників ресурсів і банки для того, щоб вони відмовляли конкурентам у постачанні сировини, матеріалів, а також у наданні кредитів.

- Переманювання провідних спеціалістів **конкурентів шляхом підкупу, встановлення вищих окладів та надання різних пільг.**

- **До нечесної конкуренції можна віднести також порушення законів. Наприклад, у ряді країн встановлено, що продавець не має права пропонувати товар за ціною, нижчою, ніж собівартість, прагнучи усунення конкурентів.**

2.4.3 Монополія: причини виникнення, суть та основні форми

Однією з негативних рис ринку є те, що він породжує **монополії** і **монополістичні тенденції** в економічній системі.

Монополізм набуває певних форм (ознак) навіть у тій економічній системі, де монополії не займають панівного становища. Монополія виростає з конкуренції. Логічно цей процес виглядає таким чином.

Конкуренція зумовлює диференціацію товаровиробників (збагачення одних і розорення інших). Унаслідок цього відбувається процес концентрації виробництва й капіталу.

Концентрація спричиняє загострення конкуренції між дедалі більшими підприємствами. Загострення і вищий якісний рівень конкуренції породжують монополізацію.

Монополізація – економічний результат концентрації та централізації виробництва і капіталу.

Концентрація виробництва – це зосередження засобів виробництва, працівників і обсягів виробництва на великих підприємствах. Оскільки концентрація виробництва є тривалим процесом, сталим і внутрішньо необхідним для розвитку економіки, цей процес набуває рис **закону концентрації виробництва**. Його рушійною силою є конкурентна боротьба. Щоб вижити у цій боротьбі, отримати більші прибутки, підприємці змушені впроваджувати нову техніку, розширювати масштаби виробництва. В результаті з маси дрібних та середніх підприємств поступово виокремлюються кілька найбільших.

Централізація капіталу – це збільшення розмірів капіталу внаслідок об'єднання або злиття раніше самостійних капіталів (наприклад, утворення акціонерних компаній).

Серед причин, що зумовлюють виникнення монополістичних тенденцій в економіці, слід назвати трансформацію індивідуальної капіталістичної власності. Багато монополій виникли внаслідок надання державного виключного (монопольного) права певній фірмі на виробництво й реалізацію певного виду товарів і послуг.

Розрізняють три основні типи монополій:

- монополія окремого підприємства;
- монополія як змова;
- монополія, що ґрунтується на диференціації продукту.

Термін "монополія" походить від грецьких слів моно – один і poleo – продаю. **Монополія означає наявність одного продавця певного товару чи послуги або ситуацію, коли одна фірма забезпечує повний випуск товарів. Такий тип монополії є монополією окремого підприємства, або монополією продавця. Це абсолютна монополія, і зустрічається вона рідко.**

Більш поширена змова чи угода (гласна або негласна) кількох великих фірм, що дає їм змогу швидко здобути панівне становище на ринку й отримувати високі прибутки. Таку ситуацію у виробництві й на ринку називають олігополією (від грецького слова олігос – мало, небагато).

Класифікація монополій:

• **Природна** – виникає в тих галузях, де одна фірма або корпорація обслуговує весь ринок, наприклад, коли вона володіє єдиними джерелами корисних копалини або сировини. Середні витрати такої монополії мінімальні через масштаб виробництва. Тому розділення ринку з іншими фірмами привело б до неефективності виробництва. Природна монополія характеризується ефектом масштабу – зниженням середніх витрат при зростанні об'єму випуску. Прикладами є телекомунікації, комунальне господарство, розподіл електроенергії і газу. Природні монополії є предметом державного регулювання.

• **Економічна монополія** є найбільш поширеною. Її поява обумовлена економічними причинами, вона розвивається на основі закономірностей господарського розвитку. Мова йде про підприємства, які зуміли завоювати монопольне положення на ринку. До нього ведуть два шляхи.

➤ *Перший шлях* полягає в успішному розвитку підприємства, постійному збільшенні його масштабів **шляхом концентрації виробництва.**

➤ *Другий* (швидший) ґрунтується на процесах **централізації капіталів**, тобто на добровільному об'єднанні або поглинанні переможцями банкрутів.

Тим або іншим шляхом або за допомогою обох, підприємство досягає таких масштабів, коли починає домінувати на ринку.

• **Адміністративна монополія** виникає унаслідок дій державних органів. З одного боку, це надання окремим фірмам виняткового права на виконання певного роду діяльності. З іншого боку, це організаційні структури для державних підприємств, коли вони об'єднуються і підкоряються різним главам, міністерствам, асоціаціям. Тут, як правило, групуються підприємства однієї галузі. Вони виступають на ринку, як один господарський суб'єкт і між ними не існує конкуренції.

Основні показники монопольної влади:

➤ відсутність досконалих товарів-замінників;
➤ існування різноманітних вхідних бар'єрів, що фактично стає джерелом монопольної влади.

Монопольна (ринкова) влада полягає у здатності фірми впливати на ринкову ціну. Тому фірма-монополіст є ціноутворювачем, тобто встановлює ціну на ринку. **Метою монополізму є максимізація прибутку, шляхом**

контролю над ціною та обмеженням виробництва на ринку. Фірма прагне зберегти своє панівне становище на ринку, щоб максимально використати монопольну владу. Монополії утворюються шляхом злиття декількох компаній та мають різні організаційні форми об'єднань: картелі, трести, синдикати, концерни, конгломерати.

Картель – угода (гласна або негласна) між незалежними підприємствами щодо проведення єдиної цінової політики, розподілу ринків збуту, узгодження умов обміну патентами, ліцензіями тощо. Виробнича діяльність картельною угодою не регламентується.

Синдикат – форма об'єднання підприємств, які виробляють однорідну продукцію, що передбачає збереження виробничої самостійності при втраті права на самостійний збут продукції. Створена спільна структура займається реалізацією товарів, а доходи розподіляються за часткою кожного підприємства у реалізованій продукції.

Трест – форма об'єднання, яка передбачає втрату юридичної та економічної самостійності як у виробництві, так і в реалізації. Трест несе повну відповідальність усім своїм майном за результати господарської діяльності всіх підприємств, що входять до його складу. Частка кожного підприємства визначається пакетом акцій, пропорційно цій частці розподіляються і доходи.

Концерн – об'єднання багатьох промислових, фінансових, торговельних підприємств, які формально зберігають свою самостійність, але фактично підпорядковані фінансовому контролю та керівництву головної фірми, котра несе відповідальність за господарську діяльність об'єднаних підприємств у межах пакетів акцій кожного з них.

Конгломерат – багатогалузеве об'єднання, яке виникає на основі інтенсивної експансії головної фірми у чисельні, мало пов'язані між собою галузі економіки шляхом скуповування пакетів акцій інших підприємств.

Риси конгломерату:

- відсутність галузевого ядра;
- зміна власника підприємства за незмінних виробничих програм;
- незмінність товарів і послуг, що пропонуються на ринку;
- провідна роль банків та інших фінансово-кредитних установ, які здійснюють стратегію поглинання та підпорядкування через інтенсивну спекулятивну діяльність.

Для оцінки монопольної влади використовуються кілька показників. Найвідоміші: індекс Лернера й індекс Херфіндаля-Хіршмана.

Недоліки ринкової економіки коректуються державою, однією з найважливіших функцій якої є захист конкуренції шляхом підтримки конкурентного середовища, обмеження монополізму за допомогою антимонопольного законодавства.

2.4.4 Класифікація ринкових структур

від умов протікання конкуренції виникають стабільні утворення, що відрізняються один від одного числом і розмірами учасників, характером продукції, що випускається, умовами виходу на ринок. Ці утворення називаються **ринковими структурами**. Найбільш типовими і поширеними з них є наступні:

Досконала конкуренція – це ринок, на якому численні виробники, що вільно з'являються на ньому і покидають його, пропонують численним покупцям який-небудь продукт. Кожен виробник будучи дуже малою часткою в загальному випуску не впливає на ціну, яка встановлюється під впливом попиту і пропозиції.

Якщо ж ці умови порушуються, то конкуренція стає обмеженою (або недосконалою). До **недосконалої конкуренції** відносяться такі структури: **монополія, олігополія і монополістична конкуренція** (таблиця 1.1).

Монополістична конкуренція – поширений тип ринку, найбільш близький до досконалої конкуренції, припускає велику кількість продавців, що пропонують численним покупцям різноманітну продукцію. Вхід на такий ринок відносно нескладний, кожна фірма займає своє власне місце, закріплює за собою свою групу покупців методами нецінової конкуренції (реклама, торгова марка, ім'я фірми і ін.), ціни встановлюють в діапазоні, запровадженому іншими фірмами. Відмінність полягає в тому, що за досконалої конкуренції продукція є ідентичною, а за монополістичної – диференційованою.

На ринку недосконалої конкуренції домінуючу роль грають монополії або олігополії. Маючи в своєму розпорядженні значний об'єм виробництва, вони можуть домовитися і призначити ціну вищу, ніж та, яка визначається середніми або граничними витратами. У зв'язку з цим попит на товари повинен зменшитися. Така штучно висока ціна розарятиме дрібних і навіть середніх виробників, які не можуть конкурувати з монополіями і олігополіями.

Недосконала конкуренція панує на тих ринках, де виробники можуть впливати на ринкову ціну, підвищуючи або знижуючи її.

Олігополія – це ринок, що характеризується невеликою кількістю великих фірм, що продають однорідну або різну продукцію численним покупцям. Такі фірми мають можливість погоджувати свою виробничу і торгову політику, контролювати ринок і перешкоджати проникненню на нього нових фірм. В олігополії ціноутворення залежить від дій конкуруючих фірм.

Існує ще декілька видів конкуренції в умовах ринку недосконалої конкуренції: **моносонія, олігосонія, дуополія, білатеральна монополія.**

Моносонія – це тип ринкової структури, при якій існує монополія одного покупця товару.

Олігосонія – це тип ринкової структури, при якій існує невелика вузькоспеціалізована група покупців певного товару.

Дуополія – це тип ринкової структури, при якій існує тільки два постачальники певного товару і між ними повністю відсутні монополістичні угоди про ціни, ринки збуту та інше.

Білатеральна монополія – це тип ринкової структури, при якій виникає протиборство єдиного постачальника і єдиного споживача. Такий ринок виникає на ринку електроенергії, водо- та газопостачання.

Таблиця 2.1 – Характеристика основних моделей ринків

Параметри	Досконала конкуренція	Недосконала конкуренція		
		Монополістична конкуренція	Олігополія	Монополія
1	2	3	4	5
Кількість фірм	Велика безліч фірм - розміри порівняно із загальним об'ємом ринку в межах 1-3%; - змова між фірмами неможлива.	<i>Багато фірм, що проводять схожі товари, послуги</i>	<i>Декілька фірм, що проводять всілякі товари, послуги</i>	<i>Один виробник</i>
Характер товару	Однорідна, стандартизована продукція, не помітна по властивості і якості	<i>Товари диференційовані по всіх ознаках: якості, дизайну, пристосуванню до особливих вимог конкретних споживачів</i>	<i>Як стандартизований, так і диференційований</i>	<i>Унікальний товар, що не має замінників</i>
Особливості цінової конкуренції	Контролю над цінами немає. Ціни визначаються кон'юнктурою ринку	<i>Контроль за ціною фірми здійснюється в межах власного сегменту ринку. Цінова політики конкурентів не надає істотного впливу на поведінку фірм.</i>	<i>Залежно від типу олігополії. Без угоди обмежений взаємозалежністю від конкурента, при змові - контроль над ціною значний</i>	<i>Повний контроль над ціною</i>

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4	5
Особливості нецінової конкуренції	Застосування методів нецінової конкуренції не має сенсу	<i>Присутній повною мірою. Великі витрати на рекламу</i>	<i>Присутній при диференціації, без змови тільки і можлива</i>	<i>Залежно від типу монополії, в рекламі немає необхідності</i>
Можливість входу на ринок	<i>Відсутність вхідних бар'єрів для вступу до галузі нового виробника і можливості вільного виходу з неї. Вільний перелив капіталів з галузі в галузь.</i>	<i>Доступ до ресурсів і перелив капіталу в галузь є відносно вільним.</i>	<i>Утруднений високим позитивним ефектом масштабу. Вимагає великих інвестицій</i>	<i>Монополія повністю закрита для входу в галузь нових фірм або доступ до неї конкурентів</i>
Доступ до інформації	<i>Рівний доступ до всіх видів інформації. Покупці й виробники мають повну інформацію про характеристики продукту й ціни на нього.</i>	<i>Достатній для кожної фірми в межах свого сегмента ринку</i>	<i>Є обмеження правового й економічного характеру</i>	<i>Є обмеження правового й економічного характеру</i>

Таблиця 2.2 – Основні види ринків в умовах досконалої і недосконалої конкуренції

Покупці	Продавці		
	Багато	Декілька	Один
Багато	Поліполія (повна конкуренція)	Олігополія (декілька продавців, багато покупців)	Монополія (один продавець, багато покупців)
Декілька	Олігопсонія (олігополія попиту)	Білатеральна олігополія (декілька продавців і покупців)	Обмежена монополія (один продавець, декілька покупців)
Один	Монопсонія (монополія попиту)	Обмежена монопсонія (декілька продавців, один покупець)	Білатеральна монопсонія (один продавець і один покупець)

Монополія – це ринок, на якому один виробник протистоїть численним покупцям. Монополіст перешкоджає появі на ринку нових конкурентів і здійснює значний контроль за цінами.

Монополісти з метою збільшення свого прибутку досить широко використовують цінову дискримінацію.

Цінова дискримінація – принцип ціноутворення, коли той самий товар або послуга продається різними категоріям покупців за різними цінами.

Побудова ефективної національної економіки передбачає створення правових основ обмеження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за дотриманням норм антимонопольного законодавства.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Конкуренція, функції конкуренції, форми конкуренції, види конкуренції, досконала та недосконала конкуренція, монополія, олігополія, монополістична конкуренція, види монополій, форми монополій (адміністративна, природна, економічна), типи монопольних об'єднань (трести, картелі, синдикати, корпорації), монопольна ціна, монопольний прибуток, дискримінація, війна цін, антимонопольне регулювання, антимонопольне законодавство.

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність й економічний закон конкуренції. Назвіть умови виникнення конкуренції.
2. Назвіть види та форми конкуренції. У чому різниця між досконалою та недосконалою конкуренцією?
3. Які Ви знаєте методи конкурентної боротьби?
4. Назвіть основні функції конкуренції.
5. Розкрийте закономірність виникнення й економічну природу монополізму.
6. Охарактеризуйте сутність та види монополізму. Як відбувається механізм утворення монопольної ціни і монопольного прибутку?
7. Назвіть та охарактеризуйте основні організаційні форми монополістичних об'єднань.
8. Які Ви знаєте ринкові структури? Охарактеризуйте їх.
9. Яка фірма може називатися монопольною? Охарактеризуйте наслідки надмірної монополізації. Як здійснюється антимонопольне регулювання економіки?
10. У чому полягає антимонопольна політика держави?

Тестові завдання

1. Із переліку ознак типів ринкового середовища виберіть ту, що відноситься до вільної (досконалої) конкуренції:
 - а) обмежений доступ до ринкової інформації;
 - б) обмежений вхід продавців на ринок;
 - в) вільний механізм ціноутворення;
 - г) ціни регулює держава.
2. Із наведеного переліку виберіть те, що не відноситься до видів монополії:
 - а) природна;
 - б) економічна;
 - в) адміністративна;
 - г) досконала.
3. Укажіть, яка з наведених ознак ринкової структури характеризує чисту монополію:
 - а) унікальність виготовленої продукції;
 - б) є невелике число конкуруючих між собою виробників;
 - в) є тільки один покупець;
 - г) відсутній контроль над ринковими цінами.
4. До нецінових методів конкурентної боротьби належить:
 - а) зміна ціни;
 - б) підвищення якості товару;
 - в) використання чужого товарного знаку (марки);
 - г) надання додаткових послуг при реалізації товару.
5. До форм недосконалої конкуренції не належить:
 - а) чиста монополія;
 - б) монополістична конкуренція;
 - в) чиста конкуренція;
 - г) олігополія.
6. До форм економічної монополії не належить:
 - а) картель;
 - б) синдикат;
 - в) концерн;
 - г) олігополія.
7. Із визначень ціни укажіть те, що належить до монопольної ціни:
 - а) витрати виробництва + середній прибуток;
 - б) витрати виробництва + витрати торгівлі;
 - в) витрати виробництва + монополістичний прибуток;
 - г) немає правильної відповіді.

8. Антимонопольне законодавство націлене в першу чергу на забезпечення:

- а) споживачів суспільними товарами і послугами;
- б) умов конкуренції;
- в) повній зайнятості;
- г) економічної свободи.

9. Досконало конкурентна фірма – це:

- а) фірма, що використовує методи тільки легальної конкуренції;
- б) фірма, що не впливає на формування ринкової ціни;
- в) фірма, що використовує будь-які форми конкурентної боротьби;
- г) фірма, якій вдається встановити бажану ціну в конкурентній боротьбі.

10. Цінова дискримінація – це :

- а) продаж за різними цінами однієї і тієї ж продукції різним покупцям;
- б) дискримінація в оплаті праці робітників;
- в) підвищення ціни на товар більш високої якості;
- г) експлуатація за рахунок встановлення більш високих цін на споживчі товари.

Завдання

1. Фірма функціонує при досконалій конкуренції, функція її витрат має вигляд: $TR = 500 + 4Q + 8Q^2$. Визначити точку рівноваги фірми і максимальний прибуток, якщо ціна товару становить 270 гр. одиниць. Чому лінія попиту співпадає в цьому випадку з лінією граничного доходу?

2. Здійсніть аналіз представлених нижче тверджень та спробуйте відповісти на наступні питання: який тип ринкової структури представлений у пунктах наведених нижче? Яку ринкову структуру відображає твердження д)?

- а) невелика кількість фірм виробляє однорідну продукцію, здійснюючи приватний контроль над цінами;
- б) велика кількість компаній виробляє різноманітну продукцію за умов дуже слабого контролю над цінами;
- в) однорідна продукція виробляється на двох фірмах за умов часткового контролю над цінами;
- г) у США 50 найміцніших компаній здійснюють 94% випуску різноманітних продуктів нафтопереробки;
- д) певний продукт виготовляється однією компанією з високим ступенем контролю над цінами.

3. Поміркуйте над запропонованими нижче твердженнями та спробуйте відповісти на наступне питання: До якого виду монополії відноситься кожне із запропонованих (а-в) тверджень: природної, відкритої або закритої? Приведіть приклади монополій цих видів у країнах СНД.

- А) компанія вперше вийшла на ринок з новою продукцією, не поклопотавшись про спеціальні заходи захисту від конкуренції;
- б) автор наукового відкриття, зареєструвавши його, поклопотався про свій творчий пріоритет, вдавшись до інституту авторських прав;
- в) фірма функціонує в галузі, де максимальна ефективність досягається лише шляхом випуску об'єму продукції, що цілком задовольняє ринковий попит.
4. Дайте відповідь на наступні запитання:

1) яка залежність існує між еластичністю попиту на продукцію фірми та ступенем її монопольної влади?

2) чи можна здійснити цінову дискримінацію на ринку вільної конкуренції?

5. Ви можете купити лимони на 2 гривні нижче спочатку об'явленої ціни. Що намагається визначити продавець (у термінах мікроекономічної теорії)? Чи залежить спочатку названа продавцем ціна від зовнішнього вигляду покупця, зокрема, від того, як він одягнений? Якщо Ви повернулися і купили лимони за 8 гривень, чи означає це, що торговець тепер всім іншим покупцям пропонуватиме лимони за 8 гривень?

Інтернет завдання

1. На сайті Антимонопольного комітету України (режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/>), використовуючи щорічний звіт Антимонопольного комітету України, знайдіть та надайте оцінку особливостям розвитку конкурентного середовища України.

Розділ 3 МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ РІВЕНЬ ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.1 ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ПОКАЗНИКИ МАКРОЕКОНОМІКИ

3.1.1 Національне виробництво і відтворення: зміст, види та пропорції

3.1.2 Основні макроекономічні показники. Методика розрахунку основних макроекономічних показників

3.1.3 Формування та розподіл національного продукту

3.1.4 Сукупний попит та сукупна пропозиція. Макроекономічна рівновага
Навчальний тренінг

3.1.1 Національне виробництво і відтворення: зміст, види та пропорції

Макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національної економіки. Об'єктом досліджень макроекономіки виступають загальнонаціональні (сукупні, агреговані) показники й явища, наприклад, сукупний попит і сукупна пропозиція, валовий внутрішній продукт, суспільне відтворення та економічне зростання, а також макроекономічна політика держави.

Суспільне відтворення – це постійно відновлювальний та повторювальний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто виробництво у широкому значенні.

Головними складовими суспільного відтворення є:

- відтворення людини, зокрема її робочої сили;
- відтворення навколишнього середовища існування людей, деяких природних ресурсів;
- відтворення засобів виробництва;
- відтворення виробничих відносин у цілому.

Визначають 3 види суспільного відтворення:

➤ **звужене**, тобто при зменшенні обсягів суспільного виробництва порівняно з попереднім періодом;

➤ **просте**, тобто при незмінності масштабів виробництва протягом попереднього і поточного періодів; принциповим є повне використання додаткового продукту на особисте споживання;

➤ **розширене**, тобто з поширенням розміру суспільного продукту порівняно з попереднім часом при використанні частини додаткового продукту на виробниче споживання.

Основною проблемою відтворення є дотримання пропорцій:

- між виробництвом і споживанням;
- між підрозділами національного виробництва;
- між витратами на виробництво та доходами від реалізації продукту виробництва;
- між відшкодуванням спожитого капіталу та нагромадженням;
- між споживанням і нагромадженням (заощадженням);
- між заощадженнями та інвестиціями та ін.

3.1.2 Основні макроекономічні показники. Методика розрахунку основних макроекономічних показників

Основні показники, які використовуються в макроекономічному аналізі, можна поділити на три групи:

- потоки;
- запаси;
- показники економічної кон'юнктури.

Потоки – це економічні параметри, які відображають передачу цінностей суб'єктами один одному в процесі економічної діяльності і вимірюються в одиницях *за певний період часу*, як правило, у розрахунку за рік (заощадження, інвестиції, дефіцит бюджету та ін.).

Запаси – це економічні параметри, які відображають нагромадження та використання цінностей суб'єктами і вимірюються *на конкретний момент часу*, на певну дату (капітал, державний борг та ін.).

Між показниками запасу і потоку існує взаємозв'язок:

- запас дорівнює накопиченим за певний період потокам;
- потік дорівнює різниці між запасами на початок та кінець періоду.

До *потоківих величин* відносяться: національний обсяг виробництва (**ВВП**), валовий національний продукт (**ВНП**), чистий національний продукт (**ЧНП**), національний доход (**НД**), особистий доход (**ОД**) та ін.

До *показників запасів* відносяться: *майно* (реальний капітал, земля, цінні папери, ліцензії та ін.), *національне багатство* (сукупні активи, які належать сектору домашніх господарств, підприємницькому сектору та державі), *реальні грошові залишки* (у формі готівки).

Показниками економічної кон'юнктури є: ставка процента (i), рівень цін (P), інфляція (\dot{R}), рівень безробіття (P_{ϕ}) та ін.

Макроекономічний аналіз передбачає використання великої кількості економічних показників, які надаються статистикою, зокрема, системою національних рахунків (СНР). У межах останньої визначаються основні статистичні агрегати, які широко використовуються як показники економічної активності на рівні економіки в цілому.

Одним із основних макроекономічних показників, який оцінює результати економічної діяльності, є **валовий внутрішній продукт (ВВП)**. Динаміка ВВП дозволяє оцінювати ефективність функціонування національної економіки.

ВВП (валовий внутрішній продукт) вимірює ринкову вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами даної країни за певний період часу.

Кінцевими товарами та послугами виступають ті з них, які використовуються на кінцеве споживання, накопичення та експорт.

До ВВП не входять **проміжні товари**, тобто ті, що використовуються для виробництва інших товарів: сировина, матеріали, паливо, електроенергія та ін.

ВВП є внутрішнім продуктом, оскільки виробляється резидентами даної країни. **Резидентами** вважаються всі економічні одиниці (підприємства, домашні господарства) незалежно від їхньої національної приналежності та громадянства, що мають центр економічного інтересу на економічній території даної країни.

Існує **три методи** розрахунку ВВП:

- 1) за доданою вартістю (виробничий метод);
- 2) за видатками (метод кінцевого використання);
- 3) за доходами (розподільчий метод).

При обчисленні ВВП **виробничим методом** розраховується додана вартість, створена на кожній стадії виробництва кінцевого продукту. **Додана вартість** – це різниця між вартістю вироблених товарів та послуг (випуском) і вартістю товарів і послуг, які повністю споживаються у виробничому процесі (проміжне споживання):

$$\text{ВВП} = \text{ВВ} - \text{МВ} + \text{НП} - \text{С},$$

де: ВВ – валовий випуск;

МВ – матеріальні витрати (проміжне споживання);

НП – непрямі податки;

С – субсидії.

При розрахунку **ВВП за видатками** додаються витрати на кінцеве споживання товарів та послуг домашніх господарств, держави, валові внутрішні приватні інвестиції та чистий експорт. Фактично мова йде про сукупний попит на вироблений ВВП:

$$\text{ВВП} = \text{С} + \text{I}_g + \text{G} + \text{X}_n,$$

де: С – **особисті споживчі витрати**, які складаються з витрат домашніх господарств на придбання товарів тривалого використання та поточного споживання, послуг, але не включають витрати на придбання житла;

I_g – **валові внутрішні приватні інвестиції**, що включають виробничі капіталовкладення, або інвестиції в основні виробничі фонди. Валові

внутрішні приватні інвестиції є сумою чистих внутрішніх приватних інвестицій і амортизації:

$$I_g = I_n + A,$$

де: I_g – валові внутрішні приватні інвестиції;

I_n – чисті внутрішні приватні інвестиції;

A – амортизація.

G – державні закупки товарів і послуг – наприклад витрати держави на будівництво та утримання шкіл, доріг, утримання армії та державного апарату управління. Однак це лише частина державних витрат, які включаються до державного бюджету. Сюди не входять трансфертні платежі – це виплати державних органів, не пов'язані з рухом товарів і послуг. Трансферти перерозподіляють доходи держави, отримані від платників податків, через пенсії, допомогу, виплати з соціального страхування та ін.

X_n – чистий експорт за кордон, який розраховується як різниця експорту та імпорту:

$$X_n = E_x - I_m,$$

де: E_x – національний експорт;

I_m – імпорт на територію країни.

У ВВП не враховуються витрати на придбання товарів, вироблених у попередні роки (наприклад, купівля будинку, побудованого в минулих роках, придбання акцій і облігацій уже функціонуючих корпорацій), а також витрати на купівлю проміжних продуктів, що дозволяє запобігти подвійного рахунку. Серед компонентів ВВП найбільшими зазвичай бувають споживчі витрати (C), а найбільш мінливими – інвестиційні витрати (I).

При підрахунку **ВВП за доходами (розподільчий метод)** додаються первинні доходи, виплачені з доданої вартості виробничими одиницями – резидентами. До таких доходів відносять:

- **оплата праці** найманих працівників (заробітна плата, включаючи премії, надбавки, нараховані у грошовій або натуральній формі, розраховані до виплати податків та інших утримань); відрахування роботодавців на соціальне страхування;

- **податки** на виробництво та імпорт за відрахуванням субсидій (чисті непрямі податки), куди включають ПДВ, акцизні збори, податки на продаж, на землю, фонд оплати праці та ін.;

- **валовий прибуток та валові змішані доходи** або чистий прибуток та чисті змішані доходи плюс споживання основного капіталу (амортизація).

Валовий прибуток та валові змішані доходи представляють собою частину валової доданої вартості, яка залишається у виробників після відрахування видатків, пов'язаних з оплатою праці найманих працівників та сплатою податків на виробництво та імпорт. Цей компонент доходів показує прибуток, отриманий від виробництва, до відрахування доходів від власності. Рента, відсотки та інші доходи від власності сплачуються у ході подальшого розподілу первинних доходів.

Змішаними доходами називають доходи некорпоративних підприємств, що належать домашнім господарствам (індивідуально чи сумісно з іншими особами), дрібних магазинів, ферм, товариств.

Податки на виробництво та імпорт (непрямі податки) у новій версії СНС розглядаються як первинний дохід органів державного управління.

Інша трактовка ВВП, який розраховується за доходами, заснована на **американській практиці** розрахунку даного показника, передбачає додавання наступних видів первинних доходів: оплати праці, прибутку корпорацій, що залишається після виплат робітникам та кредиторам (в ньому виділяють дивіденди, нерозподілений прибуток та податок на прибуток), ренти, відсотку (окрім відсотків по державному боргу), доходів некорпоративних підприємств (вони називаються доходами власників, чи доходами від власності). До цих доходів додаються дві статті, що не вважаються доходами – це непрямі податки та споживання основного капіталу:

$$\text{ВВП} = A + T_p + W + r + R + PR_g,$$

де A – амортизація основного капіталу;

T_p – непрямі податки на бізнес;

W – зарплата найманих робітників;

R – рента та інші доходи від власності;

r – відсотки;

PR_g – валовий прибуток, що включає податок на прибуток, дивіденди і чистий прибуток.

Окрім ВВП існують й інші показники доходу та продукту. ВВП – це результат виробничої діяльності резидентів країни (підприємств, організацій). Проте не всі працівники цих організацій є резидентами. Тому частина вартості, створеної в даній країні, сплачується нерезидентам. І навпаки,

резиденти даної країни можуть отримувати частину доходів із-за кордону (з доданої вартості, створеної в інших країнах), наприклад у вигляді заробітної плати. Аналогічні процеси відбуваються і з розподілом доходів від власності (відсотків, дивідендів).

Для врахування всіх первинних доходів, отриманих резидентами даної країни за участь у виробництві ВВП даної та інших країн, використовується показник **валового національного доходу (ВНД)**.

Якісна різниця між показниками ВВП та ВНД полягає в тому, що ВВП вимірює потік кінцевих товарів та послуг, вироблених резидентами даної країни, а ВНД – потік первинних доходів, отриманих її резидентами. Отже, ВНД відрізняється від ВВП на **сальдо первинних доходів**, отриманих із-за кордону, тобто різницю між доходами резидентів даної країни, отриманих із-за кордону, та доходами нерезидентів, переданих за кордон із даної країни (сплачених резидентами даної країни нерезидентам).

ВНД = ВВП + Сальдо первинних доходів із-за кордону

Таким чином, ВВП та ВНД відносяться до всієї економіки, але один вимірює випуск (ВВП), а інший – дохід (ВНД).

Показник ВНД ідентичний показнику ВНП (валовий національний продукт), який використовувався у старій редакції СНР. Загалом, терміни «внутрішній» та «національний» можуть бути застосовані до обох показників – і ВВП, і ВНД. Але оскільки обидва терміни вже глибоко вкоренилися у теорії та практиці, то було запропоновано лише перейменувати ВНП у ВНД, так як ВНП в дійсності є категорією доходу, а не продукту.

Показники внутрішнього продукту та національного доходу можуть бути розраховані як на валовій, так і на чистій основі. Відповідно, у першому випадку ми маємо ВВП та ВНД, а вирахувавши з них споживання основного капіталу, ми отримуємо **чистий внутрішній продукт (ЧВП) та чистий національний дохід (ЧНД)**.

Окрім зазначених вище показників існують показники особистого доходу та наявного особистого доходу.

Особистий дохід (ОД) розраховується шляхом віднімання з чистого національного доходу внесків на соціальне страхування, непрямих податків, нерозподіленого прибутку корпорацій, податків на прибуток корпорацій та додавання суми трансфертних платежів. Необхідно також вирахувати відсоткові доходи бізнесу та додати особисті доходи, отримані у вигляді відсотків, у тому числі відсотків по державному боргу.

Наявний особистий дохід (НОД) розраховується як різниця між особистим доходом та величиною прибуткового податку з громадян і деяких неподаткових платежів державі.

Наявний особистий дохід у кінцевому рахунку використовується домашніми господарствами на споживання та заощадження.

Для визначення валового внутрішнього продукту застосовують Класифікацію інституційних секторів економіки і Класифікацію видів економічної діяльності.

Інституційний сектор економіки – це сукупність інституційних одиниць, які мають схожі інтереси, функції та джерела фінансування, що обумовлює їхню подібну економічну поведінку.

Інституційними одиницями є господарючі одиниці, які можуть від свого імені мати активи, брати зобов'язання, здійснювати економічну діяльність і операції з іншими одиницями. Інституційними одиницями можуть бути юридичні і фізичні особи (або їхні групи) у формі домашніх господарств.

Відповідно до міжнародних стандартів СНР інституційні одиниці групуються в п'ять секторів економіки: нефінансові корпорації; фінансові корпорації; сектор загальнодержавного управління; некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства; сектор домашніх господарств.

Для макроекономічного аналізу тенденцій розвитку економіки країни виділяють номінальні і реальні значення ВВП.

Номінальний ВВП – це обсяг виробництва. Який вимірюється в поточних цінах, тобто в цінах, що існують на момент виробництва.

$$\text{Номінальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_i * q_i$$

де q_i – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

p_i – ціна i -го товару в поточному році.

Таким чином, на величину номінального ВВП впливають два процеси:

- 1) динаміка обсягу виробництва;
- 2) динаміка рівня цін.

Реальний ВВП – це обсяг виробництва, який вимірюється в сталих цінах, тобто на величину цього показника впливає лише зміна обсягів виробництва.

$$\text{Реальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_0 * q_1,$$

де q_1 – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

p_0 – ціна i -го товару в базисному році.

Реальний ВВП можна розрахувати шляхом коригування номінального ВВП на індекс цін (I_p):

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{I_p} \times 100\%$$

Якщо величина індексу цін менша за одиницю, то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення, яке називається інфлюванням. Якщо ж величина індексу цін більша за одиницю, то відбувається дефлювання – коригування номінального ВВП у бік зменшення.

Індекси цін використовуються для оцінки зміни темпів інфляції, динаміки вартості життя. Індекс споживчих цін (ІСЦ) або СРІ в англійській аббревіатурі – consumer price index – показує зміну середнього рівня цін „кошика” товарів і послуг, звичайно використовуваних середньою родиною. Склад споживчого кошика фіксується на рівні базисного року.

ІСЦ розраховується за типом індексу Ласпейреса, або індексу цін з базовими важелями (набором благ, фіксованим за базовим роком):

$$R_L = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \times Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \times Q_i^0}$$

де P_i^0 і P_i^t – ціни i -го блага, відповідно, в базисному (0) і поточному (t) періоді; Q_i^0 – кількість блага в базисному періоді.

Індекс даного типу не враховує зміни у структурі важелів поточного періоду в порівнянні з базовим, це дещо корегує результат. Так, ІСЦ, де використовується споживчий кошик базисного року, не враховує зміни у структурі споживання поточного періоду, наприклад, заміну більш дорогих благ більш дешевими в умовах зростання цін. Це призводить до завищення росту вартості життя, якщо в якості оціночного показника використовується ІСЦ.

Індекс цін – неявний дефлятор ВВП, або як його коротко називають дефлятор ВВП, розраховується за типом індексу Пааше, тобто індексу, де в якості важелів використовується набір благ поточного періоду:

$$P_p = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \times Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \times Q_i^t}$$

де Q_i^t – кількість і-го блага в поточному періоді. Якщо замість „ Q ” підставляти весь набір благ, представлених у ВВП, замість „ P ”, відповідно, їх ціни, то отримуємо дефлятор ВВП. Фактично, він дорівнює відношенню номінального ВВП до реального в поточному періоді:

$$\text{Індекс дефлятор ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}}$$

На відміну від індексу Ласпейреса, індекс Пааше дещо занижує ріст рівня цін в економіці, оскільки не враховує динаміку структури важелів, проте фіксує її вже в поточному періоді. Якщо за його допомогою оцінювати зростання вартості життя, то не буде враховано вплив на споживачів підвищення цін на блага, які були присутні в наборі базисного року. Індекс Фішера ліквідує недоліки індексів Ласпейреса і Пааше, усереднюючи їх значення:

$$P_F = \sqrt{(P_L * P_p)}.$$

3.1.3 Формування та розподіл національного продукту

Розподіл як економічний процес можна розглядати як для **факторів**, та і для результатів **виробництва**. **Розподіл факторів виробництва** – це передумова виробництва, за якої матеріальні та трудові ресурси переливаються з менш прибуткових у більш ефективні галузі з метою найбільшої окупності кожного фактора виробництва.

Розподіл результатів виробництва – це розподіл **фонду споживання** на доходи від праці (заробітна плата), доходів від власності (дивіденди та проценти) та трансфертні платежі (пенсії, допомога).

Функціональний розподіл доходу – це розподіл грошового доходу суспільства відповідно до функції, яку виконує отримувач доходу. Сукупний дохід розподіляється на: *заробітну плату, ренту, процент та прибуток*.

Особистий розподіл доходу – це розподіл грошового доходу суспільства між окремими домашніми господарствами. Сукупний дохід нерівномірно розподіляється між групами домогосподарств.

Функція, яка відображає формування доходів, є похідна функція споживання. В ній зафіксовані як моменти розподільчих, так і перерозподільних відносин (податки). Вона має вигляд:

$$Y = f(U_L + U_K + U_W - T), \quad (3.3)$$

де Y – дохід;

U_L – дохід від праці;

U_K – дохід від бізнесу;

U_W – дохід від власності;

T – податки.

Формування доходів домашніх господарств

Заробітна плата + прибуток + рента (процент) = **Факторні доходи** + трансфертні виплати із суспільного сектору (держави) = **Валові доходи** – податки та інші обов’язкові платежі = **Дохід кінцевого використання**.

Прибуток – це дохід фірми, визначений як різниця між загальним доходом та загальними витратами фірми на виробництво і реалізацію продукції. Зараз цей вид доходу отримують не тільки підприємці, а й наймані робітники через *систему участі в прибутках*.

Рента – це плата, яка встановлюється за користування землею та іншими ресурсами, які є власністю інших економічних суб’єктів, за умови, що пропозиція їх обмежена.

Населення в розвинутій економічній системі має декілька джерел отримання доходу. Рента та прибуток як джерела доходу населення з часом відіграють все більшу роль. Персональний розподіл доходів між окремими домогосподарствами значно диференційований (нерівномірний).

Причини нерівномірності розподілу доходів населення:

- відмінності в освіті й особистих здібностях;
- нерівномірний розподіл економічних ресурсів;
- відмінності у становищі на ринку;
- різне ставлення до ризиків;
- наявність зв’язків або дискримінації.

Для визначення нерівномірності розподілу доходів використовується крива Лоренца (за ім’ям американського економіста Макса Лоренца (1876-1959 рр.) – рис. 3.4.

Процент доходу 100% абсолютна рівність А фактичний розподіл

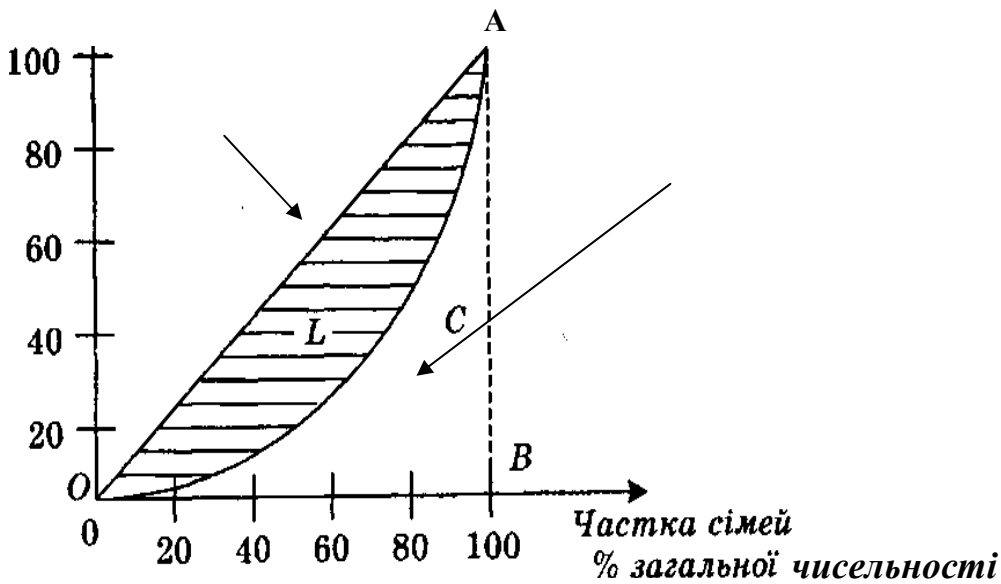

Рис. 3.4 – Крива Лоренца

Лінія OA відображає ситуацію абсолютної рівності у розподілі доходів. *Крива ОСА* показує стан фактичного розподілу доходів, тобто реальний пайовий розподіл сімей між сукупними доходами всього суспільства. Таким чином *крива Лоренца* дає підстави для висновків про ступень розриву між фактичним розподілом доходів і станом абсолютної рівності. Поглиблення нерівномірності в розподілі доходів графічно виражається зміною конфігурації кривої Лоренца у бік збільшення її увігнутості відносно лінії абсолютної рівності (бісектриси OA).

Важливим показником диференціації доходів населення є коефіцієнт (індекс) Джині (італ. економіст Коррадо Джині 1884-1965 рр.). Розрахунок коефіцієнта Джині пов'язаний із кривою Лоренца. Він визначається відношенням площі фігури L, утвореної кривою Лоренца та лінією абсолютної рівності OA, до площі всього трикутника OAB:

$$K_G = S_L : S_{\Delta OAB}, \quad (3.4)$$

де K_G – коефіцієнт Джині;

S_L – площа заштрихованої частини графіка;

$S_{\Delta OAB}$ – площа трикутника, утвореного бісектрисою OA, відрізком OB осі абсцис та вертикальним відрізком AB.

Величина коефіцієнта Джині може змінюватися від 0 до 1 або від 0 до 100%. Причому чим вище значення показника, тим нерівномірніше розподілені доходи суспільства. З метою зменшення диференціації доходів між

окремими домогосподарствами держава регулює розподіл та перерозподіл ринкових доходів:

- використовує прогресивну шкалу оподаткування;
- удосконалює систему державних трансфертних виплат;
- розширює суспільні блага.

Співвідношення між грошовою сумою, яка одержується у вигляді доходу (*номінальний дохід*), та кількістю благ, які можна придбати (*реальний дохід*), залежить від рівня інфляції та направленості фіскальної політики.

3.1.4 Сукупний попит та сукупна пропозиція. Макроекономічна рівновага

Національна економіка, яка є предметом вивчення макроекономіки, постає як агрегований національний ринок, основними параметрами якого є сукупний попит і сукупна пропозиція, взаємодія між якими визначає рівноважний обсяг національного виробництва, рівень цін та зайнятості.

Товарний ринок – це ринок товарів та послуг, на якому результати суспільного виробництва (сукупна пропозиція) за допомогою цін узгоджуються із суспільними потребами (у формі сукупного попиту).

Сукупний попит (AD) – це та сумарна кількість товарів та послуг, яку всі суб'єкти національного ринку готові придбати при певному рівні цін.

Оскільки основними суб'єктами національного ринку виступають домогосподарства, підприємства, уряд і іноземці, то за своєю структурою сукупний попит (AD) складається з:

- *споживацького попиту* з боку населення (домогосподарств) на придбання товарів та послуг для задоволення своїх потреб – (C);
- *інвестиційного попиту* з боку фірм-виробників на інвестиційні товари – (I);
- попиту на певні товари та послуги з боку держави у вигляді *державних закупок* – (G);
- *попиту з боку іноземців* на вітчизняні товари, який розраховується як *чистий експорт* (різниця між експортом та імпортом) – (X).

$$AD = C + I + G + X \quad (4.1)$$

На сукупний попит впливає багато чинників. Але за базову екзогенну змінну функції сукупного попиту приймається лише рівень цін. Це пояснюється тим, що сукупний попит є категорією ринку, на якому ціна відіграє головну регулювальну роль — пов'язує між собою сукупний попит і сукупну пропозицію.

Закон сукупного попиту: при інших рівних умовах величина сукупного попиту знаходиться у зворотній залежності від динаміки рівня цін у країні.

При побудові **графіка сукупного попиту** враховується ситуація на національному ринку в цілому. Тому по горизонтальній осі відкладається та величина реального ВВП країни, яку можуть придбати суб'єкти національного ринку на певний час при певному рівні цін на всі товари та послуги у країні. Рівень цін розраховується в відсотках до певного періоду.

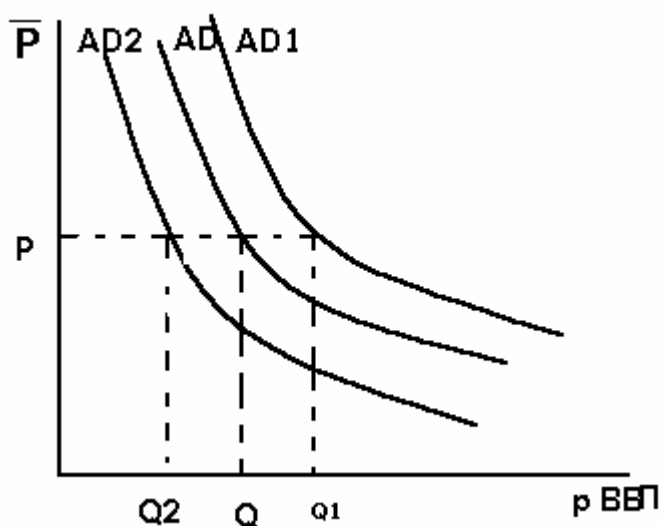

Рис. 3.5 – Графіки сукупного попиту

Дію закону сукупного попиту підсилюють три ефекти:

1. *Ефект відсоткових ставок.*

Коли в країні зростає рівень цін на всі товари та послуги, наслідком цього стає зростання відсоткових ставок за кредитами. Це призводить до зменшення попиту на інвестиції, які є важливою складовою частиною сукупного попиту. У результаті при зростанні рівня цін, збільшенні процентів за кредитами і зменшенні інвестицій величина AD падає.

2. *Ефект багатства (ефект реальних касових залишків).*

При зростанні рівня цін у країні купівельна спроможність заощаджень населення значно зменшується. Тепер на заощаджені кошти населення зможе

придбати набагато менше товарів та послуг. Це призводить до зменшення споживацького попиту, а значить, і сукупного попиту.

3. Ефект імпортних закупок.

При зростанні рівня цін у країні зменшується величина експорту та зростає величина імпорту. Це призводить до зменшення чистого експорту, а значить і сукупного попиту.

Таким чином, сукупний попит – це попит на всі товари та послуги, які вироблені в національній економіці, з боку всіх суб`єктів національного ринку: населення, фірм-виробників, держави та іноземців. Крива сукупного попиту показує зворотню залежність між величиною сукупного попиту та рівнем цін на всі товари та послуги. Але як і у випадку з ринковим попитом, на сукупний попит впливає цілий ряд нецінових факторів.

Для розуміння **нецінових факторів сукупного попиту** згадаємо його структуру: $AD = C + I + G + X$. Зміни всіх складових сукупного попиту і будуть виступати його неціновими чинниками.

1. Зміни в споживацьких витратах (C), на які впливають:

- *динаміка доходів населення країни.* Зрозуміло, що коли доходи населення зростають, воно купує на національному ринку більше товарів та послуг, що призводить до збільшення сукупного попиту. І, навпаки, коли падають доходи, населення зменшує споживацький попит;

- *ставка прибуткового податку на доходи фізичних осіб.* Коли ставки прибуткового податку зменшуються, це призводить до збільшення доходів населення, що дає йому можливість купувати більше товарів та послуг. У результаті сукупний попит в країні зростає, що графічно відображається зміщенням кривої AD вправо та вгору;

- *очікування населенням майбутніх змін у рівні цін у країні.* Якщо населення країни впевнене в стабільності цін, воно зменшує споживання, та збільшує заощадження. У разі посилення інфляційних очікувань населення намагається якнайшвидше витратити свої гроші, що звичайно ж збільшує і сукупний попит;

- *рівень добробуту споживачів в цілому, який визначається ринковою вартістю всіх його активів, у тому числі цінних паперів та нерухомості.* Якщо добробут населення зростає, то це призводить до збільшення сукупного попиту в країні, оскільки багате населення може дозволити собі більше споживати і менше зберігати.

2. Другою складовою частиною AD виступають *інвестиційні (I)*. На зміни в інвестиційних витратах впливають:

- *процентна ставка банківських кредитів*. Якщо кредити банків дорожчають, то інвесторам стає не вигідним отримувати такі кредити. Скажімо, ставка відсотків за кредитами –30%, а інвестор може вкласти ці гроші в інвестиційний проект, який принесе йому лише 20% прибутку. Звичайно, інвестор не буде брати такий кредит. Тому зростання ставки відсотків по кредитах призводить до зменшення як інвестиційного, так і сукупного попиту. І, навпаки, коли в банках можна взяти дешеві кредити, інвестори вкладають ці кошти в розвиток виробництва і купують на національному ринку більше інвестиційних товарів: машин, обладнання, сировини, матеріалів, що призводить до збільшення сукупного попиту;

- *прибутковість майбутніх інвестицій* також впливає на рівень інвестиційного попиту. Якщо розрахунки підприємця показують високу прибутковість майбутніх інвестицій, то він буде вкладати в розвиток підприємства значні кошти, що призведе до зростання інвестиційного і сукупного попиту. Якщо ж інвестиції будуть приносити малі прибутки, а їх отримання є справою невизначеною і проблематичною, то сукупний попит у країні буде зменшуватись разом з інвестиційним попитом;

- *наявність надлишкових виробничих потужностей* також впливає на рівень інвестицій в країні. Якщо на виробництві існує 1000 одиниць обладнання, а на певний час використовується лише 500 одиниць, то зрозуміло, що вкладати інвестиції у розвиток виробництва не має сенсу. І, навпаки, якщо всі 1000 одиниць обладнання працюють на повну потужність, а попит на продукцію зростає, необхідно розширювати виробництво за рахунок усе нових інвестицій. Це призведе і до збільшення сукупного попиту;

- *інноваційний розвиток та виникнення на його основі нових технологій* також є значним фактором інвестиційного попиту. Впровадження нових технологій потребує значних інвестицій, збільшення яких призведе і до збільшення сукупного попиту;

- *рівень оподаткування доходів підприємців* є потужним фактором, який також визначає рівень інвестицій у країні. Зрозуміло, що низькі ставки податків на прибуток дають можливість залишати більше коштів в розпорядженні підприємств, що в масштабах економіки країни в цілому збільшує рівень інвестицій і призводить до зростання AD.

3. *Зміни в розмірі державних закупок (G)* є третім важливим неціновим фактором, що впливає на величину сукупного попиту (AD). Коли державні

закупки зростають, то сукупний попит у країні також зростає. Збільшення державних закупок залежить від доходів державного бюджету та структури його видатків.

4. *Чистий експорт (X)* є четвертою складовою частиною AD і водночас його неціновим фактором. Зміни величини чистого експорту залежать:

- від відповідності світовим стандартам якості вітчизняної продукції;
- від співвідношення рівня цін у країні та світових цін;
- від стану економіки країн-партнерів по міжнародній торгівлі;
- від стану вітчизняної економіки;
- від зміни курсу національної валюти.

Збільшення розміру чистого експорту означає що іноземні покупці збільшують попит на продукцію вітчизняних підприємств, що призведе до збільшення чистого експорту у країні, а значить і сукупного попиту.

Графічно зміни в сукупному попиті, як уже відзначалося вище, відображаються *зміщенням кривої AD* вправо, якщо сукупний попит зростає, і ліворуч, якщо сукупний попит падає (рис. 3.5). Якщо крива AD є вихідною, то збільшення сукупного попиту в країні в результаті дії нецінових факторів буде відображатись зміщенням кривої AD в положення AD1, при незмінному рівні цін P. При цьому обсяг попиту на реальний ВВП *збільшиться* до рівня Q1. Коли в результаті дії нецінових факторів сукупний попит в країні зменшується, то крива AD зміщується в положення AD2, а обсяг сукупного попиту в країні *зменшується* до рівня Q2 (рис. 3.5). Це означає, що при незмінному рівні цін суб'єкти національного ринку готові придбати реального ВВП країни набагато менше, ніж раніше.

Слід обов'язково зауважити, що зміни в сукупному попиті можуть виникнути і в результаті змін в кількості грошей, які обертаються в економіці. Збільшення кількості грошей також зміщує криву сукупного попиту праворуч, але результатом такого зміщення може бути інфляція попиту, про яку розмова буде нижче.

Другою стороною національного ринку є сукупна пропозиція, оскільки на будь-якому ринку, не може існувати попиту без пропозиції. Але, на відміну від ринкової пропозиції окремих товарів та послуг, сукупна пропозиція має ряд особливостей.

Сукупна пропозиція (AS) – це та кількість товарів та послуг, яку національні та іноземні виробники готові поставити на національний ринок при певному рівні цін.

В основі сукупної пропозиції лежить кількість товарів та послуг, які були вироблені економікою країни для реального кінцевого споживання, тобто реальний ВВП. Але структура сукупної пропозиції дещо складніша.

Крива сукупної пропозиції також має певні особливості. Її побудова потребує врахування наступних моментів:

- період часу в розвитку економіки (довгостроковий або короткостроковий період).
- фазу ділового циклу, на якій перебуває економіка країни.
- наявність давньої дискусії між представниками класичної та кейнсіанської школи стосовно характеру кривої сукупної пропозиції.

В *короткостроковому* періоді характер кривої сукупної пропозиції знаходиться в залежності від фази економічного (ділового) циклу (рис. 3.6). Перший відрізок кривої AS має назву *горизонтального або кейнсіанського*. Економісти кейнсіанської школи вважають, що в умовах економічної кризи сукупна пропозиція в країні не залежить від динаміки рівня цін. Оскільки в умовах кризи існують невикористані виробничі потужності підприємств і багато робітників готові працювати при будь – яких умовах, збільшення обсягів виробництва можливе при незмінних витратах і цінах. Значний і тривалий вплив на розвиток виробництва, як вважають економісти кейнсіанської школи, справляє динаміка сукупного попиту.

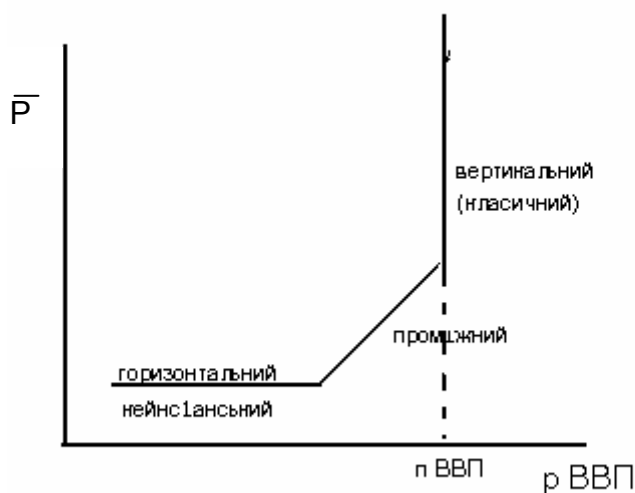

Рис. 3.6 – Короткострокова крива сукупної пропозиції

Економісти, що належать до *класичної школи*, вважають, що крива AS є *вертикальною*. Ці економісти твердять, що ринкова економіка через механізми саморегулювання постійно повертається до обсягів виробництва потенційного ВВП, який відповідає вертикальному відрізку кривої AS. *Проміжний відрізок* кривої сукупного пропонування означає ситуацію економічного зростання, коли збільшення обсягів виробництва потребує зростаючих витрат, які повинні бути перекриті зростаючими цінами.

Аналіз короткострокової кривої AS вводить в економічний аналіз дуже важливе поняття: потенційний ВВП.

Потенційний ВВП – це той максимальний обсяг ВВП, який може бути вироблений в економіці країни за умови використання всіх її виробничих можливостей і повній зайнятості робочої сили.

Потенційний ВВП можна пояснити таким чином. У кожний момент часу економіка має певну кількість виробничих ресурсів: праці, капіталу і землі. Поєднання цих факторів виробництва з наявними технологіями і повною зайнятістю робочої сили дає можливість отримати максимально можливий обсяг виробництва. Знаходження економіки в ситуації економічної кризи означає не повне використання всіх наявних ресурсів країни, в тому числі і робочої сили, тому поточний ВВП не завжди дорівнює потенційному ВВП.

У *довгостроковому* періоді крива сукупної пропозиції показує пряму залежність між зростанням рівня цін та реального ВВП (рис. 3.7).

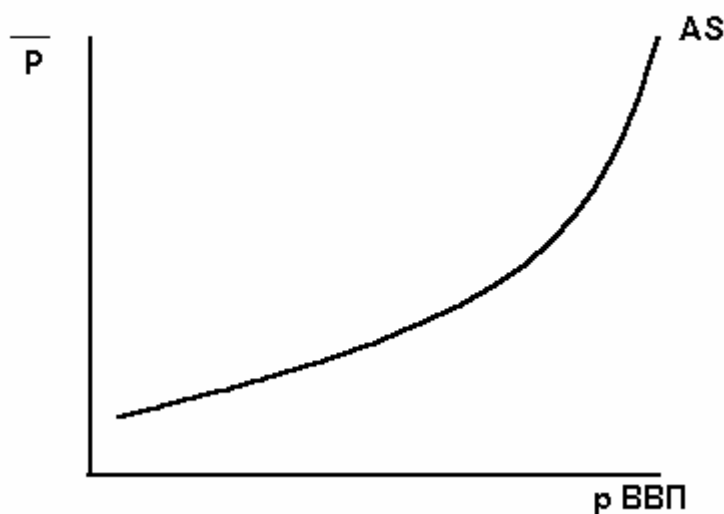

Рис. 3.7 – Довгострокова крива сукупної пропозиції

На величину сукупної пропозиції впливає також цілий ряд *нецінових факторів*.

1. *Ціни на ресурси*. Створення ВВП потребує певної кількості ресурсів. Ці ресурси можуть бути внутрішніми та зовнішніми. Якщо ціни на сировину, матеріали або електроенергію зростають, то сукупна пропозиція в країні зменшується. Різке збільшення цін на ресурси (в рази) економісти називають “шоком пропозиції”. Такі “шоки” призводять до особливо різкого зменшення обсягів виробництва ВВП. Україна пережила декілька періодів різкого збільшення цін на ресурси, особливо зовнішні, що пов’язано із різким збільшенням цін на енергоносії на світових ринках. В економічно розвинених країнах світу найбільш дорогим ресурсом є праця, тому підвищення заробітної плати, не пов’язане із зростанням продуктивності праці, негативно впливає на динаміку ВВП. І, навпаки, зменшення цін на ресурси призводить до збільшення сукупної пропозиції.

2. *Рівень продуктивності праці та технологій* також виступають неціновим фактором AS. Чим вище рівень продуктивності праці, тим більша сукупна пропозиція у країні. У свою чергу, продуктивність праці залежить значною мірою від того, на якому рівні знаходиться в країні використання найсучасніших технологій та інновацій. Впровадження сучасних технологій виробництва потребує значних *інвестицій*. Тому в короткостроковому періоді інвестиції виступають неціновим фактором сукупного попиту, а в довгостроковому періоді вони є неціновим фактором сукупної пропозиції.

3. *Державне регулювання економіки* здійснює значний вплив на сукупну пропозицію. Макроекономічна політика держави в галузі оподаткування, податково-бюджетна та грошово-кредитна політика здійснюють значний вплив на економічне зростання. Ефективна державна політика створює умови для збільшення сукупної пропозиції. Помилки в ній можуть призвести до погіршення економічної ситуації у країні.

Графічно дія нецінових факторів сукупної пропозиції ілюструється зміщенням кривої AS праворуч при збільшенні, і ліворуч, при зменшенні сукупної пропозиції (рис. 3.8).

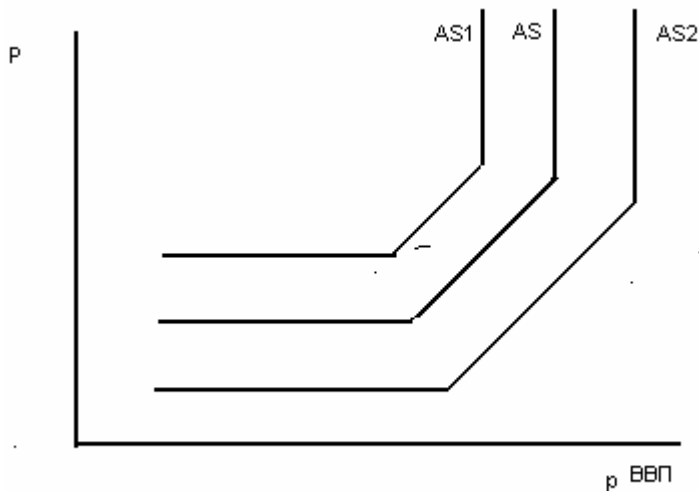

Рис. 3.8 – Зміни сукупної пропозиції під впливом нецінових факторів

Ситуація рівноваги на національному ринку в цілому визначається як рівність між сукупним попитом та сукупною пропозицією ($AD = AS$), що і визначає рівноважний обсяг виробництва реального ВВП (фактичний або поточний ВВП) та рівноважний рівень цін у країні. Але, як вже говорилося вище, економіка розвивається циклічно, що відображається різними відрізками короткострокової кривої сукупної пропозиції. Розглянемо кожну ситуацію окремо.

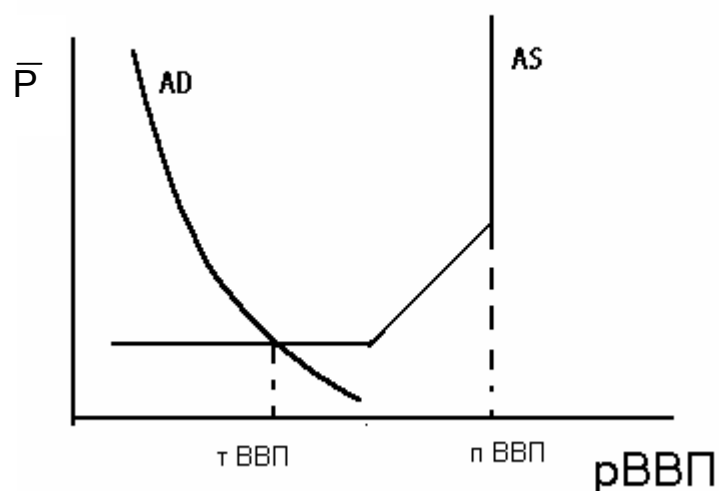

Рис. 3.9 – Досягнення рівноваги на горизонтальному відрізку AS

1. Якщо крива AD перетинає криву AS на горизонтальному відрізку, то це є графічною ілюстрацією того, що економіка країни знаходиться в кризовому стані (див. рис. 3.9). Кризова ситуація означає наявність

циклічного безробіття та значної кількості невикористаних виробничих потужностей підприємств. У цьому випадку рівноважний обсяг виробництва реального ВВП (τ ВВП) буде відповідати ситуації рівності між сукупним попитом та сукупною пропозицією, а величина рівноважного ВВП країни буде набагато меншою, ніж потенційний ВВП.

Відзначимо також, що в цьому випадку рівень цін не відіграє ніякої ролі в досягненні рівноваги і залишається незмінним. Щоб зрозуміти, чому це відбувається, розглянемо рис. 3.9. Якщо сукупний попит збільшиться від рівня AD до рівня AD1, то виробничий сектор економіки збільшить обсяги виробництва рівноважного ВВП від рівня Q до рівня Q1. Але рівень цін залишається незмінним – P_0 . В умовах кризи наявність невикористаних виробничих потужностей і циклічного безробіття дає можливість підприємцям збільшувати обсяги виробництва при незмінних витратах фірми, а значить, і при незмінних цінах. Відомо, що дуже важливою частиною витрат є заробітна плата. Але в умовах економічної кризи та значного рівня безробіття робітники готові працювати і при незмінному рівні заробітної плати, аби тільки мати роботу. Це також впливає на незмінність витрат фірм. Тому головним фактором зростання рівноважного ВВП на горизонтальному (кейнсіанському) відрізку AS є зростання сукупного попиту.

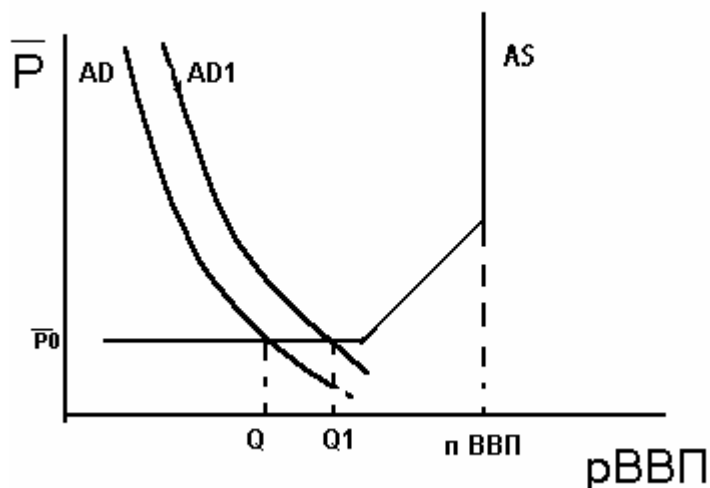

Рис. 3.10 – Збільшення сукупного попиту на горизонтальному відрізку AS

Якщо продукція підприємців знаходить своїх покупців, вони збільшують обсяги її виробництва, використовуючи наявні виробничі можливості та вільну робочу силу. досягнення рівноважного ВВП на проміжному відрізку кривої сукупної пропозиції показано на рис. 3.11.

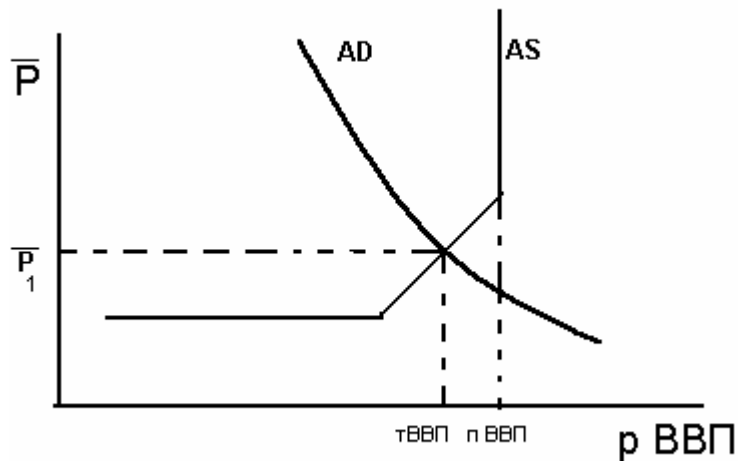

Рис. 3.11 – Досягнення рівноважного ВВП на проміжному відрізку AS

На проміжному відрізку відображається ситуація виходу з економічної кризи, за якої величина рівноважного ВВП (т ВВП) наближається до рівня потенційного ВВП. Але процес економічного зростання супроводжується збільшенням рівня цін у країні.

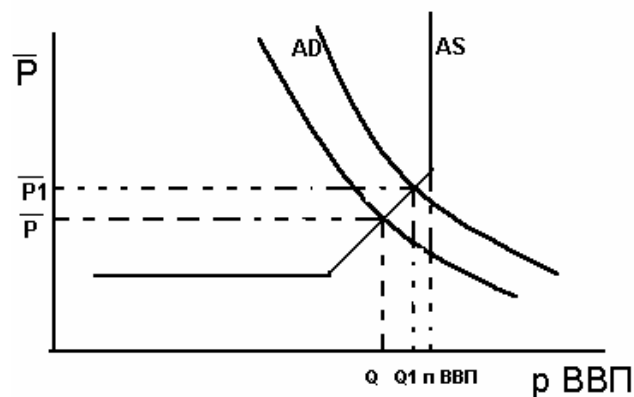

Рис. 3.12 – Збільшення сукупного попиту на проміжному відрізку AS

Розглянемо схему досягнення рівноважного стану економіки при зростанні сукупного попиту на проміжному відрізку (рис. 3.12). Збільшення сукупного попиту від рівня AD до рівня AD1 на проміжному відрізку кривої сукупної пропозиції призведе як до збільшення рівноважного ВВП від величини Q до Q1, так і до збільшення рівня цін у країні від P до P1. Це пояснюється тим, що нарощування обсягів виробництва тепер потребує від підприємців зростання інвестицій на закупку нового обладнання, нових технологій, більшої кількості сировини і матеріалів, а також зумовлює

збільшення заробітної плати робітників для стимулювання їх переходу з інших підприємств на їх фірми. Витрати фірм зростають, що робить виробництво прибутковим лише за умови збільшення цін.

Досягнення рівноваги на вертикальному (класичному) відрізку кривої сукупної пропозиції ілюструє рис. 3.13. Вертикальний відрізок кривої AS відображає ситуацію досягнення економікою рівня потенційного ВВП. Рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції на цьому відрізку означає, що сукупний попит дорівнює потенційному ВВП країни.

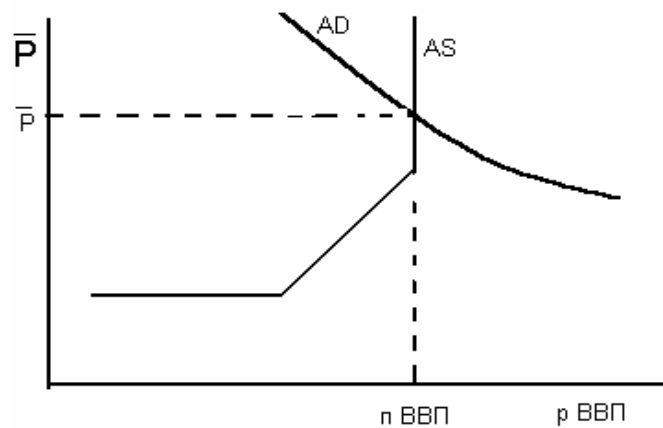

Рис. 3.13 – Досягнення рівноваги на вертикальному відрізку AS

На графіку рис. 3.14 видно, що збільшення сукупного попиту від рівня AD до рівня AD1 на вертикальному відрізку кривої AS не призводить до зростання рівноважного рівня виробництва, але супроводжується зростанням рівня цін від \bar{P} до \bar{P}_1 .

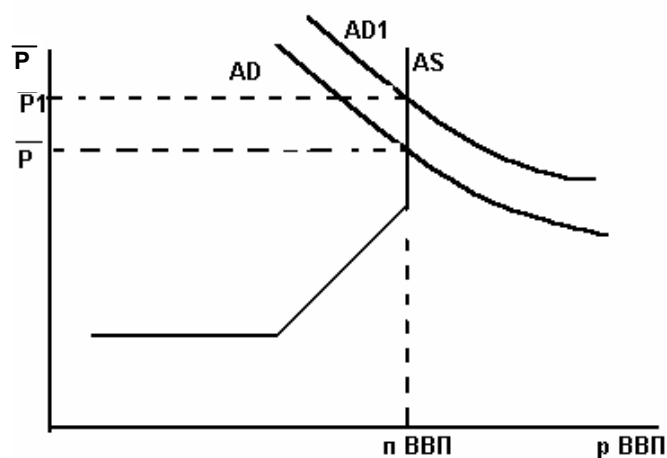

Рис. 3.14 – Досягнення рівноваги на вертикальному відрізку AS при збільшенні сукупного попиту

Виникає закономірне запитання: якщо зростання сукупного попиту призводить до зростання рівня цін у країні, то чи буде зменшення сукупного попиту призводити до зниження цін? Наша модель свідчить про те, що при зменшенні сукупного попиту на горизонтальному відрізку ціни залишаються незмінними, а обсяги виробництва зменшуються. На проміжному і вертикальному відрізках зменшення AD повинно теоретично призвести до зменшення рівня цін. Але насправді економіка країни в цьому випадку наштовхується на ефект, який отримав назву “*ефекту храповика*” (храповик – це механізм, який дозволяє крутитися колесу лише вперед).

Справа в тому, що на сучасному етапі розвитку економіки ціни ніколи не знижуються до початкового рівня, що пов’язано із зростанням цін на ресурси, і перш за все на трудові (номінальна заробітна плата не має тенденції до зменшення). Тому, якщо під впливом зростання AD рівень цін зростає, то при зменшенні AD обсяги виробництва падають, але ціни залишаються незмінними (див. рис. 3.15).

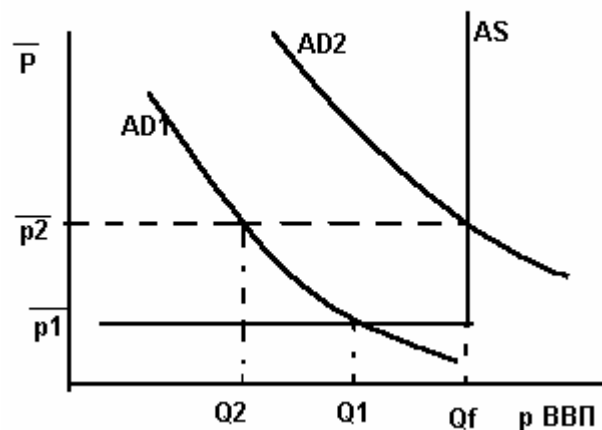

Рис. 3.15 – Ефект храповика

На рис. 3.15 видно, що спочатку сукупний попит зростає від рівня AD1 до AD2. Це приводить до збільшення обсягів рівноважного ВВП від рівня Q1 до Qf (тобто потенційного ВВП), але також і до збільшення цін від P^1 до P^2 . Оскільки ціни є досить жорсткими і не мають тенденції до зменшення, то коли сукупний попит у країні почне падати від рівня AD2 до рівня AD1, виникне нова рівновага в точці Q2, яка буде означати, що ціни залишились такими ж (P^2), а обсяги виробництва набагато зменшились (від Qf до Q2).

Тому при проведенні економічної політики необхідно пам'ятати, що різке зменшення сукупного попиту не зменшить рівня цін в країні, але здатне поглибити економічну кризу.

Вище вже говорилось про те, що під впливом нецінових факторів може зміщуватись не лише крива сукупного пропонування, але й крива сукупної пропозиції. *Зміни рівноважного ВВП під впливом зміщення кривої AS видно на рис. 3.16.* Якщо в країні зростають ціни на ресурси, зменшується продуктивність праці, здійснюється неефективна державна політика, то крива AS зміщується з положення AS1 до положення AS2. Зменшення сукупної пропозиції призводить до зменшення рівноважного ВВП (з Q1 до Q2) і зростання безробіття, а також збільшення рівня цін з P1 до P2. Ситуація одночасного зростання і рівня цін і рівня безробіття називається *стагфляцією*, і подолати її дуже важко.

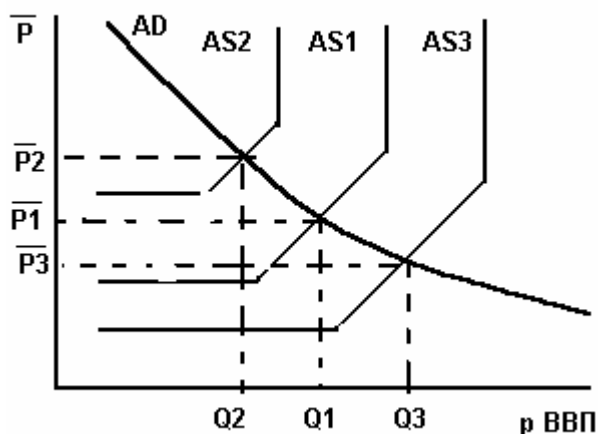

Рис. 3.16 – Досягнення рівноваги при зміщенні кривої сукупної пропозиції

Навпаки, збільшення сукупної пропозиції (з AS1 до AS3) створює дуже сприятливі умови, оскільки рівноважний ВВП зростає (від Q1 до Q3), а ціни зменшуються з рівня P1 до рівня P3. Необхідно зауважити, що збільшення сукупної пропозиції говорить про економічне зростання в країні і збільшення потенційного ВВП, що є однією з найважливіших цілей макроекономічної політики.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Національне виробництво, структура національного виробництва, відтворення, типи відтворення (просте, звужене та розширене), індивідуальне відтворення, система національних рахунків, показники макроекономічного рівня господарювання (валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий внутрішній продукт, національний дохід, особистий дохід, особистий дохід у розпорядженні), дефлятор, номінальний та реальний ВВП, сукупний попит, сукупна пропозиція, макроекономічна рівновага.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте, що таке макроекономічний рівень господарювання? Що вивчає макроекономіка, які її особливості?
2. Охарактеризуйте суспільне виробництво та структуру сукупного суспільного продукту.
3. Що таке відтворення? Дайте характеристику простого і розширеного відтворення.
4. Дайте визначення системі національних рахунків. Назвіть основні макроекономічні показники розвитку економіки в системі національних рахунків, надайте методику їх розрахунку та економічну сутність.
5. Дайте визначення таких понять: валовий внутрішній продукт, кінцевий продукт, проміжний продукт, національний дохід.
6. Назвіть основні методи розрахунку валового внутрішнього продукту.
7. Як співвідносяться між собою такі економічні явища: особистий дохід, особисті заощадження, споживчі витрати населення?
8. Що таке сукупний попит? Назвіть цінові та нецінові фактори сукупного попиту. Як здійснюється регулювання сукупного попиту?
9. Що таке сукупна пропозиція? Назвіть цінові та нецінові фактори сукупної пропозиції. Охарактеризуйте динаміку сукупної пропозиції.
10. Що ви розумієте під економічною рівновагою? Чи досяжна повна рівновага в реальній економіці? Що означає макроекономічна рівновага в моделі «сукупний попит – сукупна пропозиція»?

Тестові завдання

1. Серед переліку типів відтворення виберіть той, що відноситься до простого відтворення:
 - а) обсяг виробництва зменшиться;
 - б) обсяг виробництва не зміниться;
 - в) обсяг виробництва збільшиться;
 - г) обсяг виробництва має позмінні тенденції.
2. У чому полягає екстенсивний тип розширеного відтворення:
 - а) збільшення обсягу капітальних вкладень;
 - б) збільшення матеріаломісткості продукції;
 - в) збільшення обсягу виробництва за рахунок додаткових засобів виробництва і робочої сили;
 - г) збільшення продуктивності праці?
3. Що з переліченого не враховується при визначенні валового внутрішнього продукту (ВВП) як суми доходів:
 - а) непрямі податки;
 - б) рентні доходи;
 - в) амортизація;
 - г) державні трансфертні платежі.
4. Яке визначення найповніше розкриває зміст категорії «валовий внутрішній продукт (ВВП)»?
 - а) це вся створена в країні упродовж року продукція;
 - б) це новостворена у сфері матеріального виробництва вартість, а також вартість послуг, наданих невиробничою сферою;
 - в) це сукупність створених упродовж року засобів виробництва;
 - г) це сукупність послуг, наданих невиробничою сферою.
5. Крива сукупного попиту відображає відношення між:
 - а) рівнем цін і виробленим ВВП у реальному вираженні;
 - б) рівнем цін та сукупними видатками на купівлю товарів і послуг;
 - в) рівнем цін, який визначають покупці, і рівнем цін, що задовольняє продавців;
 - г) обсягами виробленого і спожитого ВВП.
6. Який із чинників переміщуватиме криву сукупного попиту ліворуч:
 - а) песимістичні оцінки людьми своїх майбутніх доходів;
 - б) заходи стимулюючої монетарної політики;

- в) підвищення темпів економічного зростання в інших країнах – торговельних партнерах певної країни;
- г) зростання реальної вартості фінансових активів, нерухомого майна та збільшення світового виробництва нафти (певна країна є імпортером нафти)?
7. До цінових чинників, які визначають нахил кривої короткострокової сукупної пропозиції, не належи(а)ть:
- а) залучення у виробництво додаткової робочої сили з нижчим рівнем кваліфікації;
- б) екологічні нормативи та санкції;
- в) розширення збуту на віддалених ринках;
- г) додаткові витрати на підприємницьку діяльність або збільшення обсягу виробництва на менш ефективних підприємствах.
8. Крива сукупної пропозиції виражає залежність між:
- а) рівнем цін і споживаним реальним ВВП;
- б) рівнем цін і виробленим реальним ВВП;
- в) спожитим і виробленим реальним ВВП;
- г) рівнем цін та сукупними видатками на купівлю товарів і послуг.
9. Уявіть, що в країні розподіл доходів повністю рівномірний, чому дорівнюватиме коефіцієнт Джині:
- а) 1 %;
- б) 50 %;
- в) 0 %;
- г) 100%
10. Сукупність створених та нагромаджених у країні працею всього суспільства матеріальних благ та духовних цінностей, розвіданих природних ресурсів тощо – це:
- а) ВВП;
- б) ВНП;
- в) національний дохід;
- г) національне багатство.

Завдання

1. Якщо валовий внутрішній продукт (ВВП) гіпотетичної економіки становив 15000 грошових одиниць (гр. од.) у 2011 році, а у 2012 році – 15450 гр. од., то який його коефіцієнт зростання, темп зростання та темп приросту за цей період?
2. Визначити величини валового внутрішнього продукту (ВВП), чистого внутрішнього продукту (ЧВП), національного доходу (НД), особистого доходу

(ОД) та особистого доходу у розпорядженні (ОДР), якщо імпорт – 50 од.; споживчі витрати – 250 од.; державні витрати – 100 од.; експорт – 40 од.; амортизація – 10 од.; чисті інвестиції – 60 од.; непрямі податки – 30 од.; особисті податки – 20 од.; валовий прибуток – 200 од.; податки на прибуток – 60 од.; чистий (нерозподілений) прибуток – 120 од.; трансфертні платежі – 50 од.

3.

Дані	млрд. дол.
ВВП	5233
Амортизаційні відрахування	552
Непрямі податки	416
Прибутки корпорацій	298
Внески на соціальне страхування	479
Дивіденди	112
Державні трансферти приватним особам	600
Прибуткові податки з громадян	649

Використовуючи дані таблиці, підрахуйте особистий дохід у розпорядженні.

4. ВВП країни – 9000 гр. од., споживчі витрати – 1900 гр. од., державні витрати – 850 гр. од., чистий експорт – 100 гр. од., амортизація – 200 гр. од., імпорт – 80 гр. од. Знайти: а) ЧВП; б) валові і чисті інвестиції; в) експорт країни. Проаналізуйте стан економіки.

5.

Компоненти національного доходу в даному році	млрд. дол.
Особисті споживчі витрати	245
Трансфертні платежі	12
Орендна плата	14
Відрахування на споживання капіталу	27
Внески на соціальне страхування	20
Відсотки	13
Дохід від власності	31
Чистий експорт	3
Дивіденди	16
Заробітна плата найнятих робітників	221
Непрямі податки на бізнес	18
Нерозподілені прибутки корпорацій	21
Індивідуальні податки	26
Прибуткові податки з корпорацій	19
Прибутки корпорацій	56
Державні закупівлі товарів і послуг	72
Чисті приватні внутрішні інвестиції	33
Особисті заощадження	16

Використовуючи дані таблиці, розрахуйте: а) ВВП по витратах; б) ЧВП; в) ОДР – особистого доходу у розпорядженні.

6.

Показники економіки	млрд. дол.
Чисті внутрішні приватні інвестиції	32
Індивідуальні податки	39
Трансфертні виплати	19
Непрямі податки на бізнес	8
Податки на доходи корпорацій	11
Витрати на особисте споживання	217
Вартість спожитого капіталу	7
Експорт	15
Дивіденди	15
Державні витрати на товари і послуги	51
Нерозподілений прибуток корпорацій	10
Внески на соціальне страхування	4
Імпорт	17

Використовуючи дані таблиці, підрахуйте: а) прибуток корпорацій; б) ВВП; в) ЧВП; г) особисті заощадження.

7. Об'єм ЧВП – 4862 гр. од., непрямі податки – 393 гр. од., податок на прибуток – 145 гр. од., нерозподілений прибуток – 79 гр. од., трансферти – 769 гр. од., рента – 500 гр. од., доходи некорпоративного сектора економіки – 28 гр. од., відсотки – 356 гр. од., дивіденди – 79 гр. од., особисті податки – 240 гр. од., внески на соціальне страхування – 445 гр. од., амортизація – 690. Визначити: доходи корпоративного сектора економіки, валовий прибуток, розмір винагороди за працю, величину ВВП.

8. Розгляньте наступні види діяльності:

- а) робота вихователя дитячого садку;
- б) виховання дітей у своїй сім'ї;
- у) виробництво пшениці в масштабах країни;
- г) вирощування овочів на присадибній ділянці для домашнього вжитку;
- д) виробництво і продаж наркотиків.

Дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) як відображаються у показнику ВВП перераховані види діяльності?
- 2) зменшують або збільшують перераховані види діяльності чистий економічний добробут?
- 3) чи дійсно показник ВВП є точним вимірником добробуту країни?

Інтернет завдання

1. За допомогою сайту Державної служби статистики України (режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>) визначте рівень ВВП України у фактичних цінах за попередній рік. Порівняйте його величину з роками, що

передують даному. Чи спостерігається, на Вашу думку, економічне зростання?

3.2 МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ І ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ. ІНФЛЯЦІЯ, БЕЗРОБІТТЯ

3.2.1 Циклічний характер розвитку економіки. Економічний цикл та його фази. Класифікація економічних циклів

3.2.2 Інфляція, її сутність, причини, види і соціально-економічні наслідки

3.2.3 Безробіття, його зміст, причини, види, форми. Наслідки впливу безробіття на економіку

3.2.4 Економічне зростання: зміст, типи, чинники. Концепції та найпростіші моделі економічного зростання

Навчальний тренінг

3.2.1 Циклічний характер розвитку економіки. Економічний цикл та його фази. Класифікація економічних циклів

Процес виробництва передбачає безперервність розвитку, але практика господарювання доводить, що цей процес має свої фази, стадії, особливості. Періодичність зміни відповідних фаз чи стадій господарського життя означає циклічний характер його розвитку.

Циклічний розвиток економіки – закономірне явище господарського життя в умовах ринку і машинного виробництва. Коливання фаз (підвищення, зниження) супроводжуються суттєвими змінами в структурі економіки, динаміці цін, обсягів виробництва, співвідношенні продуктивності праці і доходів, нагромадженні і споживанні.

Існують такі дві групи передумов макроекономічної нестабільності:

– *зовнішні*, або *екзогенні* (природні, воєнно-політичні та ін.);

– *внутрішні*, або *ендогенні*, насамперед, циклічність розвитку.

Загальну тривалість циклу вимірюють часом (місяць, рік і т.п.) між двома сусідніми вищими або двома сусідніми нижчими точками економічної активності.

За тривалістю економічні цикли поділяють на **короткі (малі) цикли** коливання ділової активності 3-4 роки, **середні цикли** (промислові, економічні, ділові), коливання ділової активності 5-11 років, **великі (довгі хвилі)** – з періодичністю 40-60 років.

Економічні цикли

Короткотермінові
(3-4 роки) – кризи
кредитно-грошової
системи

Середньотермінові (5-
11 років) – кризи
промислового
виробництва товарів

Великі (40-60 років) –
пов'язані з необхідністю
технологічного
відновлення способу
виробництва

Рис. 3.10 – Економічні цикли

➤ **Короткі (малі) цикли** – пов'язані з відновленням рівноваги на споживчому ринку. Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються у грошово-кредитній сфері економіки з двома фазами (спад і піднесення);

➤ **Середні цикли** (промислові, економічні, ділові), коливання ділової активності 5-11 років, пов'язані зі зміною попиту на засоби виробництва. Матеріальною основою періодичності середніх циклів є необхідність оновлення основного капіталу. Властивістю промислового циклу є коливання зростання ВВП за період часу, коли економічна система проходить чотири послідовні фази:

- криза, або спад, рецесія;
 - депресія, або стагнація, застій;
 - поживавлення;
 - піднесення, підйом, або експансія, бум, впритул до піку виробництва.
- Класична схема ділового циклу включає в себе чотири фази (рис. 3.11).

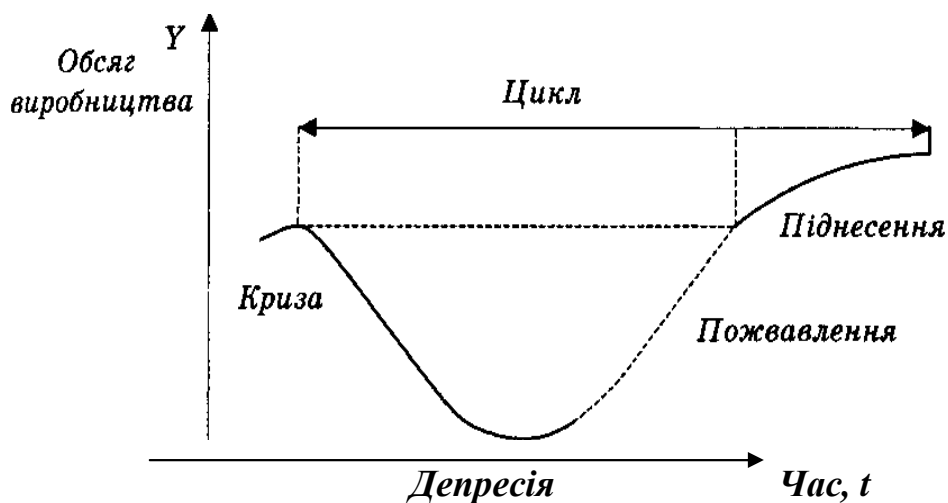

Рис. 3.11 – Схема класичного ділового циклу

Основними індикаторами фази циклу виступають:

- **рівень зайнятості;**
- **рівень безробіття;**
- **обсяг виробництва.**

Серед найважливіших причин циклічності в економіці більшість економістів називають коливання співвідношення між споживанням і інвестиціями.

Рис. 3.12 – Характерні ознаки економічної кризи

Рецесія – падіння обсягу національного виробництва протягом 6 місяців і до року. **Депресія** – падіння обсягу національного виробництва, яке супроводжується високим рівнем безробіття і триває декілька років.

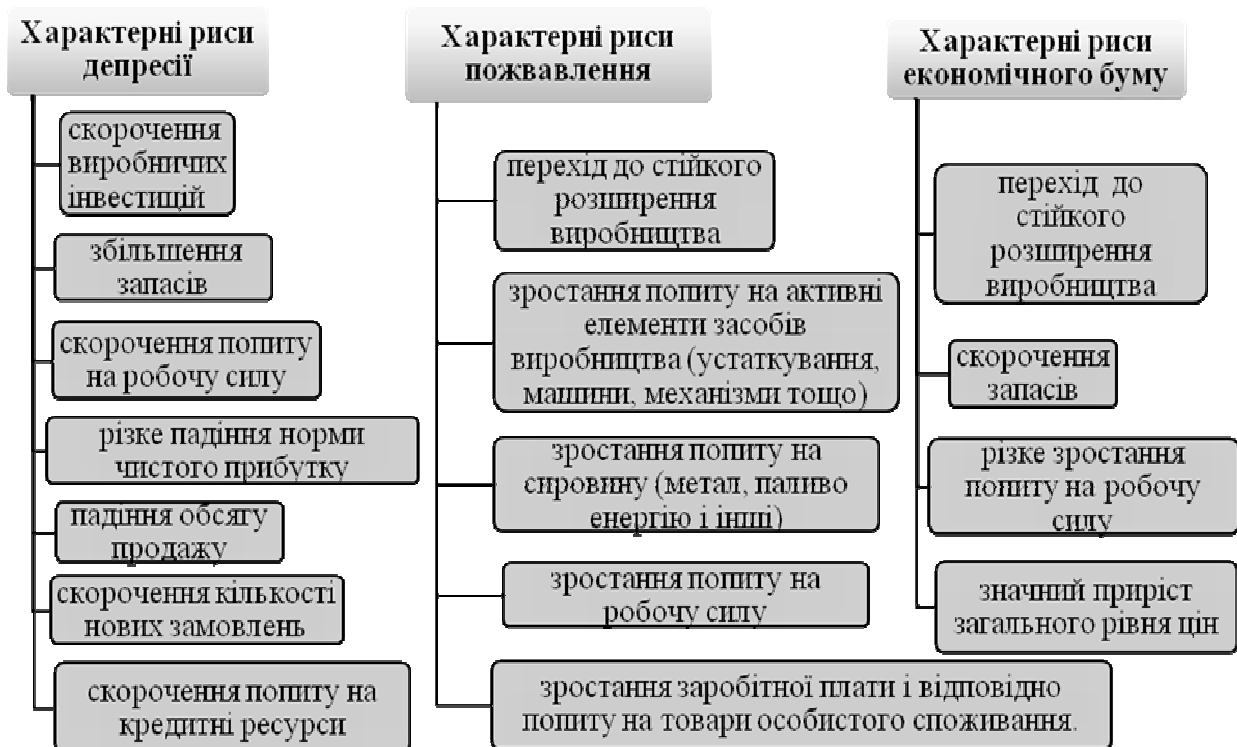

Рис. 3.13 – Фази економічного (ділового) циклу

➤ **Великі (довгі хвилі Кондратьєва М.)** з двома фазами: висхідна (25-30 рр.) та нисхідна (20-25 рр.). Матеріальною основою великого циклу є зміна базових технологій і поколінь машин (стрибок у лінії технічного прогресу), оновлення об'єктів інфраструктури. Криза виникає тоді, коли стара структура економіки вступає у конфлікт з потребами нової технології, але ще не готова до змін. У цей період гостро проявляють себе кризи середніх та малих циклів.

За думкою різних вчених, слід зазначити наступні причин довгих економічних циклів, зокрема:

– У. Джевонс пов'язував довгі хвилі з періодичністю змін плям на Сонці, що спочатку впливало на аграрне виробництво, а далі на чергування фаз підприємницької діяльності;

– М. Кондратьєв брав за основу революційні технологічні зміни;

– Й. Шумпетер віддавав перевагу змінам інноваційної активності, що було близько до поглядів М. Кондратьєва.

Визначають такі довгі хвилі розвитку підприємницької системи товарного виробництва:

- домонополістичне підприємництво;
- монополістичне підприємництво;
- державно-монополістичне підприємництво;
- транснаціональне підприємництво;
- глобальне підприємництво.

Треба зазначити існування криз нециклічного характеру:

➤ структурні кризи у вигляді криз відносного перевиробництва і відносного недовиробництва;

➤ системні кризи з глибокою трансформацією усіх сторін суспільного життя, що припускає необхідність переходу до нової економічної системи.

3.2.2 Інфляція, її сутність, причини, види і соціально-економічні наслідки

Економічна нестабільність супроводжується інфляційними процесами. Найпоширенішим є розуміння **інфляції** як такої ситуації в економіці, за якої кількість грошей в обігу перевищує потребу в них, зумовлену грошовою оцінкою товарної маси. Наслідком такої невідповідності грошової маси сукупній ціні товарів є знецінення грошової одиниці й загальне підвищення цін на товари та послуги.

Інфляція – це стійке і відчутне зростання рівня цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилась не забезпеченою економічними благами.

Показником рівня інфляції та її темпів є індекси цін. Темп (рівень) інфляції визначається шляхом віднімання від індексу цін поточного року індексу цін попереднього року та ділення цієї різниці на індекс цін попереднього року і множенням отриманої частки на 100%, тобто:

$$\check{R} = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} 100\%, \quad (2.45)$$

де \check{R} – темп інфляції;

P_t – індекс цін у t-му році;

P_{t-1} – індекс цін, що передуює року t.

Інфляція – багатофакторний, багатовимірний і складний соціально-економічний процес, властивий ринковій економіці, який може бути спричинений різними подіями. Різні види (форми) інфляції залежно від критерію покладеного в основу її класифікації представлені на рис. 3.14.

Всі теоретичні концепції інфляції можна поділити на дві групи: **економічні** та **неекономічні**.

Неекономічні теорії ґрунтуються на **природних** (зумовлені стихійними лихами, серйозними технологічними аваріями, епідеміями тощо) та **політичним факторам** – зумовлені війнами, мілітаризацією економіки і інші.

Але більш уваги приділяється **економічним теоріям інфляції**, які можна поділити на дві групи: **монетарні** (аналізують інфляцію, скориставшись рівнянням обміну $MV = PY$) та **немонетарні** (виводять умови існування інфляції з того самого рівняння, але в цьому вбачають тільки умову, а не причину існування інфляції). Таким чином, з точки зору прихильників **монетарної теорії**, інфляція спостерігається:

➤ за умови, що темп приросту номінальної грошової маси буде більшим, ніж темп приросту реального доходу при незмінній швидкості руху грошей. Інфляція за цих умов спричиняється або **банківською системою**, яка послабила контроль над грошовою базою в процесі створення чекових грошей, або **населенням**, яке використовує свої боргові зобов'язання як засіб платежу.

➤ за умови, що темп приросту швидкості обороту грошей буде перевищувати темп приросту реального доходу при незмінній номінальній кількості грошей.

Причини інфляції, згідно з *немонетарною концепцією*, пов'язані:

- зі зростанням витрат виробництва;
- зростанням сукупного попиту, не пов'язаного зі зростанням грошової маси (очікування підприємців щодо майбутньої кон'юнктури в умовах повної зайнятості);
- структурні зрушення в сукупному попиті, які виявляються у стрімкому оновленні благ, що пропонуються на ринку;
- змінами структури ринку, пов'язаними із владою монополій, олігополій та держави, яка реалізується в адміністративному монопольному зростанні цін.

Причини, що породжують інфляцію	<ul style="list-style-type: none"> • інфляція попиту; • інфляція витрат (пропозиції)
Темпи зростання цін та згубність впливу на економіку	<ul style="list-style-type: none"> • помірна (повзуча); • галопуюча; • гіперінфляція
Масштаби поширення	<ul style="list-style-type: none"> • регіональна; національна; • національно-регіональна; • світова
Здатність держави впливати на інфляцію	<ul style="list-style-type: none"> • контрольована; • неконтрольована
Інтенсивність втручання держави у сферу грошового обігу	<ul style="list-style-type: none"> • відкрита; • подавлена (прихована); • підкріплена та не підкріплена
Здатність адаптації економіки до темпів зростання цін	<ul style="list-style-type: none"> • збалансована; • незбалансована
Сподівання (очікування) економічних суб'єктів стосовно тенденцій та темпів зміни рівня цін	<ul style="list-style-type: none"> • очікувана (передбачувана, сподівана, прогнозована); • неочікувана (непередбачувана, несподівана, не прогнозована)
Міра відкритості економіки	<ul style="list-style-type: none"> • внутрішня та зовнішня (імпортована)
Сфера, вплив держави на яку зумовив стійке зростання рівня цін	<ul style="list-style-type: none"> • кредитна; • структурна; • зумовлена податками; • зумовлена зростанням зарплати

Рис. 3.14 – Класифікація інфляції за різними критеріями

В реальному житті інфляцію спричиняють та підживлюють як монетарні, так і немонетарні чинники.

Розрізняють наступні форми відкритої інфляції:

• **інфляцію попиту** (пояснюється порушенням рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією з погляду перевищення сукупного попиту);

• **інфляцію пропозиції** (витрат виробництва). Має два основних джерела: зростання цін на енергію та сировину; зростання номінальної заробітної плати.

• **структурну інфляцію** (викликана макроекономічною міжгалузеву незбалансованістю).

Залежно від темпів інфляції та її згубного впливу на економіку, виділяють **помірну (повзучу), галопуючу та гіперінфляцію**.

• **помірній інфляції** (природна, повзуча) властивий не надто швидкий темп зростання рівня цін (до 10% за рік);

• **галопуюча інфляція** (стрибкова) передбачає річне зростання цін від 10 % до 200 %;

• **гіперінфляція** характеризується темпом зростання цін, який перевищує 200 % річних.

При **помірній інфляції** підприємці та фінансові структури ще можуть адекватно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку. Відповідним чином може реагувати й уряд, коригуючи свою соціально-економічну політику.

Галопуюча інфляція – це така ситуація в економіці, коли:

– підприємці постійно підвищують ціни;
– банки неухильно підвищують плату за кредит, невпинно падає купівельна спроможність населення;

– економіка перебуває у фазі такої напруженості, коли на межі можливого здійснюється регулювання та координація міжгалузевих зв'язків;

– постійно коригується соціальна політика;

– активно діють банківські структури.

Отже, при **галопуючій інфляції** можливостей для узгодження дій стає обмаль, передбачуваність і стабільність розвитку обмежена до краю.

Якщо економіка не втрималась у межах галопуючої інфляції й остання продовжує прискорюватись, вона переходить у форму гіперінфляції. Галопуюча інфляція означає **кризу** грошової системи, гіперінфляція – її крах.

За умов *гіперінфляції*:

- руйнуються господарські зв'язки;
- масово банкрутують підприємства;
- припиняють свою діяльність підприємці.

Стагфляція – це інфляція, яка супроводжується стагнацією виробництва і високим рівнем безробіття в країні (одночасне підвищення рівня цін і рівня безробіття).

Розглянуті форми інфляції властиві відкритій інфляції.

Прихована (подавлена) інфляція – це такий стан в економіці, коли зростання рівня цін не спостерігається, але наявний дефіцит товарів та послуг, має місце штучне обмеження споживчого попиту.

Ознаки **прихованої інфляції**:

- тимчасове заморожування доходів та цін;
- встановлення тотального державного контролю за цінами;
- встановлення граничних цін на продукцію.

Процес, протилежний інфляційному, називають **дефляцією**. За економічним змістом **дефляція** – стійке і тривале зниження рівня цін.

Уповільнення темпів інфляції називають **дезінфляцією**.

Очікувана (прогнозована) інфляція – це інфляція, яка враховується в очікуваннях і поведінці економічних суб'єктів до свого проявлення. Очікувана інфляція є **збалансованою** (такою, що не змінює відносні ціни) і **передбаченою** і, таким чином, суттєво не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів, бо отримувач доходів може зменшити негативні наслідки інфляції.

Непередбачувана (не прогнозована) інфляція – це інфляція, яку населення не очікує, тому вона призводить до зниження всіх видів фіксованих доходів і перерозподіляє їх на користь тих економічних суб'єктів, чії номінальні доходи зростають швидше за середній рівень цін.

Держава повинна провадити ефективну **антиінфляційну політику**, здійснюючи систему заходів, спрямовану на усунення причин і умов зростання рівня інфляції. Антиінфляційні заходи можуть застосовуватися тільки до **відкритої інфляції**.

Антиінфляційна політика має два види:

➤ **адаптивна політика**, яка проявляється у пристосуванні до умов інфляції, у пом'якшенні її негативних наслідків, поступовому зниженні темпів зростання грошової маси;

➤ **активна політика** (шокова терапія) – базується на різкому скороченні темпів зростання грошової маси, особливо прийнятна в умовах гіперінфляції.

3.2.3 Безробіття, його зміст, причини, види, форми. Наслідки впливу безробіття на економіку

В умовах ринкової економіки циклічність розвитку позначається і на сфері зайнятості. Проявом економічної нестабільності при цьому стає зростання безробіття.

Безробіття як економічне явище виникає внаслідок саморегулювання ринкової економіки, охоплює певну частину працездатного населення, яке тимчасово не має можливості працювати.

Безробітні – це непрацюючі особи, що входять до складу робочої сили, які активно шукають роботу за наймом (зареєстровані на ринку праці) і готові почати працювати в будь-який момент.

Безробіття – це хвороба ринку праці, наслідок спаду виробництва, показник нерівноваги між попитом і пропозицією на ринку праці; прояв зниження ділової активності працездатного (активного) населення; причина і фактор зниження життєвого рівня, загострення соціальних суперечностей (конфліктів).

З точки зору статистики, безробітними вважаються люди з наступними особливостями:

- працездатні у працездатному віці;
- зареєстровані у державній службі зайнятості;
- отримують грошову допомогу;
- активно шукають роботу і здатні приступити до неї.

Існують два види безробіття: *вимушене* і *добровільне*.

Добровільне безробіття пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, утриматись від пропозиції праці за неприйнятних для неї умов.

Вимушене безробіття не пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, а зумовлене чинниками, що перебувають поза її вибором.

Добровільне та вимушене безробіття проявляється у відповідних формах. Існує досить багато форм безробіття, але найважливішими з них є

три: *фрикційне, структурне і циклічне*, – саме ці форми важливі для визначення природного рівня безробіття.

Фрикційне безробіття виникає у зв'язку з тим, що встановлення рівноваги між кількістю та якістю найманих працівників, з одного боку, і кількістю та якістю робочих місць – з іншого, потребує певного часу. Воно пов'язане з постійним рухом, пошуками або чеканням роботи населення внаслідок зміни місця мешкання, професії і т. ін. Таке безробіття має природний характер, добровільне і короткострокове.

Структурне безробіття зумовлене змінами у структурі попиту на працюючих у зв'язку зі змінами структури економіки. Воно виникає під впливом науково-технічного прогресу і охоплює тих працівників, чия праця не може бути використана на нових робочих місцях і які потребують певного часу для додаткового навчання і перепідготовки. Це означає, що структурне безробіття є *переважно вимушеним і значно тривалішим*, ніж фрикційне.

Фрикційне та структурне безробіття становлять **природне безробіття**.

Природним вважають таке безробіття, за якого:

– спостерігається повна зайнятість, тобто така зайнятість, за якої зберігається конкуренція на ринку праці та забезпечується ефективно використання найманої праці;

– досягається потенційний обсяг національного виробництва (спостерігається за повного та раціонального використання всіх видів ресурсів);

– немає інфляції.

Природне безробіття постійно має місце в умовах економічної рівноваги між попитом на працю і пропозицією робочих місць. Фактично це той мінімальний рівень безробіття в суспільстві, який неможливо зменшити і який відповідає повній зайнятості.

Повна зайнятість – це зайнятість за природного рівня безробіття, величина якого становить 5-6 %.

Циклічне безробіття – це відхилення фактичного безробіття від природного в той чи інший бік. Частіше воно зумовлено дефіцитом попиту в період економічної кризи, спаду виробництва і стагнації.

Існують і інші форми безробіття, які не чинять визначального впливу на економіку, але знати про які важливо, оскільки вони зачіпають інтереси певних груп працездатних.

Інституційне безробіття виникає як наслідок низької ефективності роботи організаційних структур ринку праці, державних служб зайнятості (відсутність інформації про вільні робочі місця, умови праці тощо).

Сезонне безробіття стосується працівників, які зайняті тільки в певні пори року.

Регіональне безробіття зумовлено концентрацією в окремих територіальних одиницях галузей, для яких характерно скорочення потреби в робочій силі.

Окрім оглянутих форм, важливо також виділити два типи безробіття: **відкрите і приховане**.

Відкрите безробіття – така ситуація на ринку праці, за якої індивід визнає, що він позбавлений роботи, та офіційно реєструється у службі зайнятості.

Приховане безробіття існує за умов неповного використання ресурсів підприємств, при цьому працівники змушені працювати скорочений робочий день, переходити на тимчасову працю або йти в додаткову неоплачувану відпустку.

Безробіття характеризується двома основними показниками:

- тривалістю;
- рівнем безробітних:

$$P_{\delta} = K_{\delta} : K_{pc} \times 100, \quad (3.6)$$

де K_{δ} – кількість безробітних,

K_{pc} – кількість зареєстрованої робочої сили (економічно активне населення),

$$K_{pc} = K_{\delta} + L, \quad (3.7)$$

де L – чисельність зайнятих.

Головним економічним наслідком безробіття є втрата обсягу продукції, що описує закон Оукена: 1 % перевищення фактичного рівня безробіття над природним забезпечує 2,5 % відставання реального ВВП від потенційного.

Зв'язок інфляції та безробіття, крива Філіпса. Безробіття має взаємозв'язок з інфляцією. Англійський економіст кейнсіанського напрямку А. Філіпс (1914-1975 рр.) виявив нелінійну залежність між рівнем інфляції і масштабами безробіття: збільшення рівня безробіття супроводжується зменшенням рівня інфляції, і навпаки. **Крива Філіпса** (рис. 3.15) пояснюється тим, що безробіття обмежує можливість зростання заробітної плати (як частини

витрат підприємця) і тим самим інфляції. І навпаки, помірна інфляція, створюючи додатковий попит населення та підприємців, стимулює зростання виробництва і зайнятості, тобто веде до зменшення безробіття. Отже, держава може вибрати певну економічну політику: або збільшувати заробітну плату і безробіття, або підтримувати стабільні ціни і заробітну плату за умов стабілізації рівня безробіття.

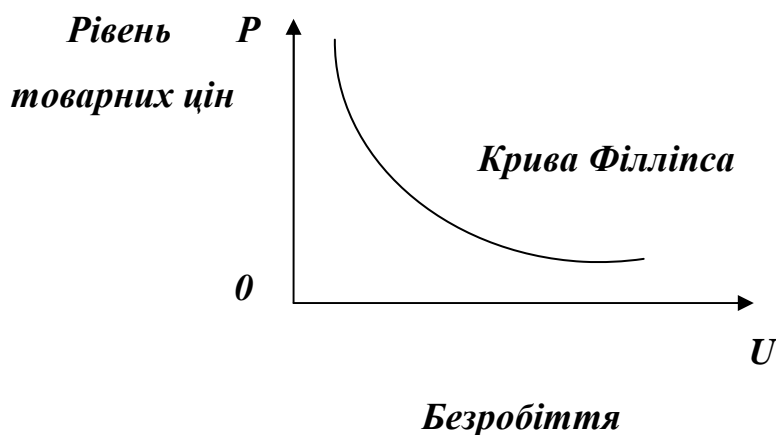

Рис. 3.15 – Крива Філіпса

В економічно розвинутих країнах на подолання негативних наслідків безробіття щорічно витрачається 3-5 % валового внутрішнього продукту. Важливу роль у цьому відіграє держава. Розрізняють її пасивну та активну політику.

Пасивна політика реалізується двома основними методами: введенням трудової повинності, тобто фінансованої державою системи, яка зобов'язує безробітних займати чітко визначені робочі місця або виконувати певний вид трудової діяльності; запровадженням допомоги для безробітних за рішенням уряду або місцевої влади. Перший метод далекий від ринкової економіки, хоча й використовується на практиці. Другий метод практикується значно ширше.

Активна політика держави у сфері зайнятості спрямовується на стимулювання економічної активності. Основними функціями держави стають: створення систем (служб) зайнятості; сприяння робочих місць, організація громадських робіт; стимулювання галузевої і регіональної мобільності праці; розвиток малого і середнього підприємництва як джерела робочих місць; допомога населенню у відкритті власної справи, матеріальна підтримка самозайнятості.

3.2.4 Економічне зростання: зміст, типи, чинники. Концепції та найпростіші моделі економічного зростання

Якщо розширене відтворення характерне і на макро-, так і на мікроекономічному рівнях, то *економічне зростання* описує ситуацію тільки в макроекономіці. Довгострокове економічне зростання є однією з цілей макроекономічної політики держави.

Економічне зростання – стійке розширення масштабів діяльності господарської системи в цілому з такими основними факторами:

- народонаселення;
- природні (кліматичні, геологічні, екологічні та інші умови);
- нагромадження, тобто використання частини додаткового продукту на поширення виробництва;
- науково-технічний прогрес.

Розрізняють три типи *економічного зростання*:

- *екстенсивний* з розширенням виробництва при кількісному збільшенні наявних ресурсів і при незмінності ефективності їх використання;
- *інтенсивний* з розширенням виробництва при якісному поліпшенні використання ресурсів, тобто при їх більш ефективному застосуванні;
- *змішаний*, який поєднує інтенсивні й екстенсивні типи.

На практиці не існують чисто екстенсивний або інтенсивний шляхи зростання. Більш коректними є терміни «переважно екстенсивний» або «переважно інтенсивний» типи зростання.

Умовно всі чинники економічного зростання *поділяють на три групи*:

1) *чинники попиту*, які забезпечують зростання сукупних витрат, що сприяє збільшенню обсягів виробництва і доходу;

2) *чинники пропозиції*, що є визначальними в більшості моделей і мають складну структуру, яка включає: природні ресурси у їх якісному та кількісному вираженні; обсяг і якість капіталу; чисельність і якість трудових ресурсів; технологічний рівень; інституційні чинники; інформаційне забезпечення; організаційні чинники тощо;

3) *чинники розподілу*, які стосуються як розподілу ресурсів, що суттєво впливає на чинники пропозиції, так і розподілу національного продукту та доходу, що впливає на сукупний попит.

Джерелами економічного зростання є:

- економічні ресурси, що пропонуються їх власниками;
- зростання продуктивності ресурсів на основі розвитку НТП.

На макроекономічному рівні провідними показниками кількісної динаміки економічного зростання є:

- річний приріст об'єму валового внутрішнього продукту;
- річні темпи зростання ВВП з розрахунку на душу населення;
- річні темпи зростання виробництва основних галузей економіки.

У економічній статистиці для вивчення динаміки економічного зростання використовуються коефіцієнти зростання, темпи зростання і темпи приросту. Коефіцієнт зростання X обчислюється по формулі:

$$X = Y_1 : Y_0, \quad (3.8)$$

де Y_1 і Y_0 – показники відповідно в періодах, що вивчається і базовому.

Різне ставлення до перспектив і наслідків економічного зростання відобразилось у таких концепціях:

- *нульового економічного зростання;*
- *сталого економічного розвитку;*
- *ноосферного розвитку;*
- *інноваційного економічного зростання.*

Розглянемо коротко зміст кожної з них.

Концепція нульового економічного зростання. Невпинне зростання потреб населення, ідеологічне та рекламне заохочення до швидкого оновлення асортименту споживчих та інвестиційних товарів, з одного боку, а також усвідомлення обмеженості аж до вичерпності ресурсів і стрімкого зростання шкоди, завданої доквіллю виробничими системами, – з іншого, стали приводом для переосмислення оцінки економічного зростання.

Економічне зростання, на думку деяких вчених, погіршує якість життя, загрожує глобальною катастрофою. Автори пропонують нульове економічне зростання як підтримання високого рівня життя та, власне, продовження існування самого життя.

Важливо підкреслити, що позитивним у теорії нульового економічного зростання є зосередження уваги на необхідності підсумувати негативний вплив на доквілля економічної системи та здатності екологічної системи асимілювати і нейтралізувати цей вплив.

Недоліком цієї концепції вважають те, що її автори не побачили шляхів вирішення суперечностей між потребами, які зростають, й обмеженими економічними ресурсами в самому економічному зростанні (застосування безвідходних ресурсозберігаючих технологій тощо).

Концепція сталого економічного розвитку. Під сталим економічним розвитком розуміють особливий тип економічної динаміки, спрямований на якомога повніше задоволення потреб сьогодення; при цьому нічого не загрожує задоволенню потреб майбутніх поколінь.

Концепція сталого економічного розвитку ґрунтується на врахуванні трьох аспектів: **економічного, соціального та екологічного.**

В **економічному** аспекті сталий розвиток має забезпечити ефективність та стійкість зростання.

У **соціальному** аспекті сталий економічний розвиток має спрямовуватись на зменшення розриву між доходами найбагатших і найбідніших верств населення; збереження надбань матеріальної та духовної культури; забезпечення демократичних прав щодо участі різних верств населення у прийнятті управлінських рішень та ін.

В **екологічному** аспекті завдання сталого економічного розвитку полягає в забезпеченні всім поколінням доступу до природних ресурсів і довкілля, не сплюндрованого економічною діяльністю.

Концепція ноосферного розвитку. Ця концепція ґрунтується на розумінні того, наскільки раціональним є життя суспільства. Започаткував теорію ноосфери наш співвітчизник академік В. Вернадський. Головна думка цієї концепції, що економіка і людство мають розвиватися в гармонії з природою. Еколого-економічна гармонія є запорукою суспільного прогресу.

Концепція інноваційного економічного зростання. Інноваційне зростання – це зростання, що ґрунтується на підприємницькій ініціативі в галузі ринкової, науково-технічної й організаційно-економічної діяльності.

Ця концепція узгоджується з інтенсивним типом економічного зростання. Особливістю інноваційного типу зростання є те, що інновації дають змогу усувати (або ж суттєво зменшувати) бар'єри, утворені чинниками попиту і розподілу, у зв'язку з суперечністю між *ефективністю* та *соціальною спрямованістю* економічного зростання.

Економічний розвиток виражається в зміні міри економічного руху як єдність його кількісних і якісних характеристик. Наприклад, за рахунок вдосконалення якісних параметрів виробленої продукції можливо і зменшення виробництва.

Моделі економічного зростання ґрунтуються на:

- *основі кривої виробничих можливостей (зміщення кривої виробничих можливостей праворуч і вгору означає економічне зростання);*
- *основі виробничої функції (приріст продуктивності кожного з ресурсів відбувається під впливом НТП).*

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Циклічні коливання, циклічність, теорії циклів, фази циклів (криза, депресія, пожвавлення, підйом), регулювання циклів, інфляція, види інфляції, темпи інфляції (помірна, галопуюча та гіперінфляція), ефект Фішера, зайнятість, безробіття, крива Філіпса, види безробіття, рівень безробіття, ринок праці, відтворення робочої сили, економічне зростання, показники економічного зростання, моделі економічного зростання, типи економічного зростання (екстенсивний, інтенсивний, змішаний), економічний розвиток, політика держави (антициклічна, антикризова, антиінфляційна, соціальна та ін.).

Контрольні запитання

1. Що ви розумієте під циклічністю розвитку ринкової економіки? Охарактеризуйте фази циклу. Чим визначається тривалість короткострокового і довгострокового циклів? Як здійснюється державна політика згладжування циклів?
2. Розкрийте поняття кризи і суть антикризового управління. Дайте класифікацію та назвіть причини виникнення криз.
3. Розкрийте поняття та суть безробіття, його види, показники, економічні наслідки безробіття та закон Оукена. Як безробіття впливає на заробітну плату? У чому причини безробіття?
4. Розкрийте поняття зайнятості та його форми. У чому полягає роль держави у регулюванні зайнятості та безробіття?
5. Дайте визначення інфляції як фактору макроекономічної нестабільності, її причин та назвіть види інфляції, показники цінової динаміки. Охарактеризуйте економічні та соціальні наслідки інфляції. У чому полягає антиінфляційна політика держави?
6. Охарактеризуйте зв'язок інфляції та безробіття, криву Філіпса.
7. Розкрийте сутність та поняття економічного зростання та співвідношення економічного зростання з економічним розвитком.
8. Назвіть типи, фактори, джерела та основні моделі економічного зростання. У чому особливості сучасного типу економічного зростання?
9. Охарактеризуйте шляхи економічного зростання. Які показники використовуються при вимірі економічного зростання?

10. Як екологічні проблеми впливають на економічне зростання? Які шляхи вирішення проблем екології?

Тестові завдання

1. Причиною циклічності економічного розвитку є:

- а) технічні нововведення;
- б) політичні випадкові події;
- в) зміни в кредитно-грошовій політиці;
- г) усі відповіді правильні.

2. Із переліку факторів економічного зростання виберіть той, що не відноситься до інтенсивних:

- а) підвищення продуктивності праці;
- б) підвищення фондівіддачі;
- в) зменшення матеріаломісткості;
- г) залучення додаткових робітників.

3. У моделях економічного зростання:

- а) розкриваються причини коливань економічної активності;
- б) досліджуються чинники, що забезпечують сумісність динамічної рівноваги з повною зайнятістю;
- в) пояснюється, яким чином узгоджуються плани фірм, споживачів і держави;
- г) показуються причини відхилення від траєкторії стійкого рівноважного зростання економіки.

4. Економічний цикл включає наступні чотири фази:

- а) спад, пожвавлення, підйом і пік ділової активності;
- б) криза, спад, пожвавлення і підйом ділової активності;
- в) кризу, депресію, пожвавлення і підйом ділової активності;
- г) кризу, депресію, пожвавлення і пік ділової активності.

5. Період економічного спаду не пов'язаний із:

- а) скороченням інвестиційних витрат;
- б) зростанням безробіття;
- в) збільшенням запасів нереалізованої продукції;
- г) скороченням витрат виробництва.

6. Матеріальною основою середньострокового циклу є:

- а) відновлення основного капіталу;
- б) процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин;

в) структурне оновлення технологічного способу виробництва, розвиток НТП;

г) усі відповіді правильні.

7. За яких умов виникає безробіття?

а) за умови збігу пропозиції робочої сили з попитом на неї;

б) за умови, що на ринку праці попит на робочу силу менший від її пропозиції;

в) за умови, що економіка країни перебуває у кризовому стані;

г) за умови зростання реального ВВП.

8. У країні існує повна зайнятість, якщо безробіття:

а) відсутнє;

б) не перевищує 1%;

в) не перевищує природний рівень;

г) дорівнює циклічному безробіттю.

9. Згідно із класичною теорією, підвищення мінімальної зарплати призводить до:

а) зростання доходів населення;

б) зростання безробіття;

в) підвищенню рівня зайнятості;

г) немає правильної відповіді.

10. Які з названих чинників використовує сучасна держава у розвинутих країнах для скорочення безробіття:

а) забороняє звільняти робітників з приватних, акціонерних підприємств;

б) збільшує призов молоді в армію;

в) сприяє розвитку малого бізнесу;

г) примусово прикріплює робітника до робочого місця?

11. Що таке інфляція:

а) це підвищення цін;

б) це підвищення цін на товари і послуги;

в) це знецінення грошей у наслідок перевищення кількості грошових знаків, що перебувають в обігу над товарною масою;

г) всі відповіді правильні?

12. У державній підтримці в умовах швидкої інфляції понад усе мають потребу:

а) особи, у яких зростання номінальних доходів відстає від зростання цін;

б) особи з фіксованими номінальними доходами;

в) підприємці, що виробляють споживчі товари, а також що розвивають малий і середній бізнес;

г) всі відповіді правильні.

13. Які основні причини інфляції в Україні:

а) глибока деформація основних пропорцій у народному господарстві;

б) надмірна мілітаризація економіки;

в) монополізація економіки;

г) витрати на підтримку нерентабельних підприємств?

14. Який вид інфляції існував в Україні у першій половині 90-х років:

а) інфляція попиту;

б) інфляція пропозиції;

в) інфляція попиту і пропозиції;

г) помірна інфляція?

15. Яка головна причина високого рівня інфляції в Україні у 1992-1994 рр.?

а) розрив господарських зв'язків між колишніми союзними республіками;

б) відсутність власної національної валюти;

в) нічим не забезпечена емісія грошей;

г) правильної відповіді немає.

Завдання

1. Населення країни – 6 млн. чол.

Фрикційно безробітні – 0,6 млн. чол.

Структурно безробітні – 0,1 млн. чол.

Циклічно безробітні – 0,2 млн. чол.

Непрацевдатні і вибулі зі складу робочої сили – 2 млн. чол.

Визначте рівні безробіття, зайнятості, природний рівень безробіття і рівень повної зайнятості.

2. Дефлятор 2011 року (I_1) – 1,1.

Дефлятор 2012 року (I_2) – 1,21.

Визначити середньорічний темп інфляції й кількість років, необхідних для подвоєння цін.

3. Як відрізнити інфляцію від гіперінфляції? Серед економістів ходить забавний анекдот про спосіб розмежування цих понять: припустимо, Ви, в умовах зростаючих темпів інфляції, отримали зарплату - величезну купу паперових грошей, яку помістили у велику корзину. Дорогою додому Ви зайшли у телефон-автомат подзвонити знайомому, а корзину з грошима

залишили на асфальті. Якщо після розмови, вийшовши з кабіни, Ви виявили порожню корзину, то це всього лише інфляція. А якщо на асфальті валяється вся Ваша купа грошей, але вкрали корзину, то це - гіперінфляція! Могли б Ви дати науковий коментар цього анекдоту з точки зору економічної теорії?

4. Чи означає поняття повної зайнятості абсолютну відсутність безробітних? Поясніть відповідь.

5. Відомий французький економіст Л. Столерю в своїй книзі «Рівновага та економічне зростання» писав: «Як часто говорять, інфляція - це перш за все віра в інфляцію». Чи Ви згодні з цим твердженням? Причому тут віра і, взагалі, психологічні аспекти при поясненні економічних категорій?

6. Який вплив на реальні доходи наступних осіб чинить непрогнозована 10%-ва річна інфляція на: 1) пенсіонера; 2) робочого нафтопереробного заводу, члена профспілки; 3) студента; 4) приватного лікаря-стоматолога.

7. Кількість населення складає 100 млн. чоловік, 20 млн. чоловік – діти до 16 років, 4 млн. чоловік – люди, які знаходяться в довгостроковій ізоляції, 30 млн. чоловік вибули з складу робочої сили, 4 млн. 600 тис. чоловік – безробітні, 1 млн. чоловік – робочі, які працюють неповний робочий день. Розрахувати: а) величину робочої сили, б) рівень безробіття, в) рівень зайнятості.

8. Середньорічна чисельність населення: 148300 тис. чіл.

Всього зайнято в економіці: 67100 тис. чіл.

Чисельність безробітних: 6410 тис. чіл.

Знайти: чисельність економічно активного населення (ЕАН), коефіцієнт економічної активності населення, коефіцієнт зайнятості і коефіцієнт безробіття населення.

Інтернет завдання

1. За допомогою сайту Державної служби статистики України (режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>) проаналізуйте динаміку зареєстрованого безробіття в Україні за останні десять років. Які заходи повинна проводити держава для зниження рівня безробіття?

3.3 ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

3.3.1 Фінансова система: необхідність, зміст, структура та функції фінансів. Державний бюджет, бюджетний дефіцит і державний борг

3.3.2 Податкова система та податкова політика

3.3.3 Грошово-кредитна система, причини нестабільності та заходи щодо її стабілізації

Навчальний тренінг

3.3.1 Фінансова система: необхідність, зміст, структура та функції фінансів. Державний бюджет, бюджетний дефіцит і державний борг

Термін «фінанси» походить від латинського «finantia» що в перекладі означає «дохід», «платіж». У подальшому цей термін почали пов'язувати із системою грошових відносин, утворенням грошових ресурсів, що мобілізуються державою для виконання своїх функцій.

***Фінанси – це:** 1) система економічних відносин, що складаються в суспільстві у процесі формування та використання фондів грошових ресурсів; 2) цільові грошові фонди (кошти) загального призначення, які формуються, створюються, перерозподіляються державою, її органами на основі принципів нееквівалентності і безвідплатності.*

У фінансах закладена своєрідна двоїстість, оскільки вони відображають економічні відносини і водночас є грошовими фондами.

Характерними рисами фінансів є такі:

- грошова форма вираження;*
- безеквівалентний, розподільчий і трансфертний характер відносин;*
- розподіл ВВП не за допомогою цін, а через спеціальні фонди.*

Сутність фінансів розкривають їх функції.

***Розподільча функція** проявляється в тому, що фінанси беруть активну участь у розподілі і перерозподілі валового внутрішнього продукту і національного доходу між суб'єктами економіки, галузями, регіонами, сферами матеріального і нематеріального виробництва. Через розподільчу функцію здійснюється первинний розподіл вартості ВВП і формування первинних доходів, грошових надходжень до різних сфер і секторів економіки.*

Відтворювальна функція фінансів полягає в тому, що вони є системою утворення і використання грошових ресурсів, які забезпечують процес розширеного відтворення. Наприклад, у виробництві вони органічно вписуються в кругообірот і оборот капіталу, обслуговують його безперервний рух через послідовну зміну грошової, продуктивної і товарної форми капіталу.

Контрольна функція означає, що фінанси є універсальним засобом обліку і контролю з боку суспільства за процесом відтворення, дотриманням встановленого порядку формування, розподілу і використання кожного виду грошових ресурсів на всіх рівнях господарювання.

Стимулююча функція зводиться до використання фінансів як інструменту економічного стимулювання, їх суттєвого впливу на розвиток виробництва, підвищення його ефективності, є засобом мотивації до праці. У складі фінансових стимулів можна виокремити раціональне інвестування, утворення заохочувальних фондів, використання бюджетних коштів для сприяння розвитку виробництва, встановлення фінансових пільг або застосування фінансових санкцій.

Усі зазначені функції взаємопов'язані. Їх виконання залежить від чітких дій державних фінансових структур, підприємств різних форм власності, стабільного функціонування господарського і правового механізмів.

Фінансові відносини являють собою органічну складову економічних відносин, що відображають грошові зв'язки між суб'єктами економіки на різних рівнях. Основними суб'єктами фінансових відносин є:

➤ **держава**, яка володіє державними коштами і розподіляє їх, а також отримує платежі та податки, формує державний і місцевий бюджет;

➤ **підприємства, установи, організації** всіх галузей і сфер економіки, а також підприємці, які одержують кошти від держави або від споживачів – покупців їх продукції і витрачають їх на оплату виробничих витрат, податків, здійснення інших витрат;

➤ **домогосподарства** – люди, сім'ї, які отримують гроші від держави, підприємств та організацій у вигляді заробітної плати, пенсій, стипендій, грошової допомоги та інших доходів, що йдуть на задоволення особистих потреб або на нагромадження.

Відповідно до суб'єктів, вирізняють державні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання та фінанси домогосподарств.

Державні фінанси (загальнодержавні, регіональні, муніципальні, фінанси державних підприємств, фінанси державних установ та організацій,

що здійснюють некомерційну діяльність) – це система фондів грошових ресурсів, що сконцентровані в руках держави і мають забезпечити виконання властивих їй функцій, а також сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються.

Фінансами суб'єктів господарювання є грошові ресурси, які забезпечують процес виробництва і відтворення в межах даного підприємства (фірми), а також сукупність форм і методів їх створення та використання.

Фінанси домогосподарств – це грошові фонди, які складаються з прибутків, одержаних громадянами в результаті трудової, господарської чи ще якоїсь форми діяльності. Їх витратна частина – всі витрати і заощадження населення.

Названі вище підсистеми фінансів тісно взаємопов'язані між собою. Система фінансових відносин різних рівнів та інститутів, що забезпечують їхнє функціонування, утворюють **фінансову систему країни** (рис. 3.16).

Найважливішою ланкою фінансової системи держави є державний бюджет. Функції державного бюджету:

Фіскальна функція бюджету полягає у вилученні за допомогою податків та інших джерел, які мають допоміжний характер, частини доходів громадян, підприємств, установ, організацій для утримання державного апарату, виробництва суспільних благ, тобто забезпечення тих видів діяльності, які не мають власних джерел доходів (природоохоронні заходи, архіви, бібліотеки тощо), або ж мають недостатні для забезпечення належного рівня розвитку джерела фінансування (фундаментальні наукові дослідження, оперні театри, музеї тощо).

Рис. 3.16 – Фінансова система

Розподільча функція бюджету полягає в тому, що акумульовані в державному бюджеті грошові засоби уряд використовує для перерозподілу, спрямовуючи їх на розвиток виробничої та соціальної інфраструктури, інвестування в капіталомісткі галузі з тривалим строком окупності витрат, на структурну перебудову, прискорення НТП, зростання життєвого рівня населення, вирішення соціальних проблем.

Стимулююча функція бюджету проявляється в тому, що, змінюючи базу та ставки оподаткування, використовуючи пільги, тарифи тощо, уряд здійснює стимулюючу (обмежувальну) політику, впливаючи на циклічні коливання економіки, зміну її структури тощо.

Контрольна функція бюджету виконується завдяки тому, що він у грошовому вираженні віддзеркалює відтворювальний суспільний процес, виявляє економічні пропорції, відхилення від рівноваги тощо.

Головні джерела формування надходжень до державного бюджету:

- податки;
- відрахування на соцстрах та інші види відрахувань;
- державна позика (внутрішня та зовнішня);
- емісія грошей;
- продаж державного майна.

Форми виплат із державного бюджету:

- асигнування – видатки на утримання підприємств та установ;
- субсидії – державна допомога організаціям, установам, громадянам;
- субвенції – державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку;
- дотації – допомога підприємствам, організаціям, установам для покриття збитків з метою підтримки.

Надання бюджетних засобів підприємствам, установам та організаціям для повного або часткового покриття їхніх витрат на заходи, передбачені бюджетом, називають **бюджетним фінансуванням**.

Бюджет – це грошове вираження збалансованого кошторису доходів та видатків за певний період.

Стан бюджету:

➤ **нормальний**, коли видаткова частина держбюджету дорівнює доходній.

➤ **дефіцитний**, коли видатки перевищують доходи.

Дефіцит держбюджету не є небезпечним для економіки в цілому, якщо він знаходиться на рівні 2-3% ВВП. У протилежному разі він негативно

відбивається на функціонуванні грошової, кредитної систем і всієї економіки в цілому.

За формою прояву бюджетний дефіцит поділяється на *відкритий і прихований*.

Відкритий бюджетний дефіцит – це офіційно визнаний дефіцит у законі про бюджет на відповідний рік. *Прихований бюджетний дефіцит* виникає в результаті завищення обсягів планових доходів та включення у склад доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

Причини бюджетного дефіциту в Україні в сучасних умовах:

- зростання виплат по державному боргу;
- значний обсяг соціальних трансфертних платежів, через низький рівень доходів населення;
- ухилення від сплати податків через високий податковий тиск та низьку фінансову дисципліну, призводить до зниження податкових надходжень;
- значні витрати на управління тощо.

Державним (або урядовим) боргом називається нагромаджена сума позичених урядом коштів для фінансування дефіцитів. Збільшення державного боргу протягом певного року дорівнює дефіциту бюджету.

Державний борг – це сума заборгованості держави перед кредиторами.

Головними причинами виникнення і збільшення державного боргу є:

- хронічний дефіцит державного бюджету;
- перевищення темпів зростання державних видатків над темпами зростання державних доходів;
- дискреційна фіскальна політика направлена на зменшення податкового навантаження без відповідного скорочення державних витрат;
- розширення економічної функції держави тощо.

Державний борг складається з:

- *заборгованості по випущених і непогашених внутрішніх державних позиках* – внутрішній державний борг;
- *фінансових зобов'язань країни по відношенню до іноземних кредиторів на певну дату* – зовнішній державний борг.

Загальний обсяг внутрішньої заборгованості держави може бути поділений на дві частини:

1. Монетизований борг, який складається з боргів опосередкованих кредитними стосунками держави з банками.

2. Немонетизований борг, який складається:

а) з невиконаних державою фінансових зобов'язань, передбачених чинним законодавством (заборгованість по виплаті пенсій, стипендій, допомог, заробітній платі та інших видах соціальних виплат);

б) із заборгованості по господарських стосунках з реальним сектором економіки (заборгованість по державних замовленнях, наданню послуг державними установами та інші).

Зовнішній борг складається із зобов'язань держави перед нерезидентами, які виникають внаслідок міжнародних позик або продажу фінансових активів за кордон.

Економічні наслідки державного боргу:

– скорочення споживання населенням країни;

– витіснення приватного капіталу, що обмежує подальше зростання економіки;

– збільшення податків для обслуговування державного боргу виступає антистимулом економічної активності;

– перерозподіл доходу на користь власників державних облігацій.

Управління державним боргом – це сукупність заходів держави, пов'язаних з вивченням кон'юнктури на ринку позичкових капіталів, випуском нових позик, з виплатою процентів по займам, проведенням конверсій (зміни умов доходності) та консолідацій (зміни строків) займів, визначенням ставок процентів по державному кредиту, а також погашенням раніше випущених позик, строк дії яких скінчився.

Рефінансування державного боргу – випуск нових позик для того, щоб розрахуватися з власниками облігацій старої позики.

3.3.2 Податкова система та податкова політика

Основним джерелом доходів держави в цивілізованому суспільстві є податки. **Податки** за економічним змістом це фінансові відносини між державою та платником податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій.

Податкова політика – це діяльність держави у сферах запровадження, правової регламентації та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів держави.

Проявом податкової політики, яка проводиться в державі та формується державними структурами є податкова система.

За економічним змістом податкова система – це сукупність податків та обов'язкових платежів, законодавчо установлених в країні з метою поповнення доходної частини бюджетів різних рівнів.

Функції податків зображено на рис. 3.17.

Рис. 3.17 – Функції податків

Джерелом оподаткування незалежно від об'єкта оподаткування є чистий дохід суспільства.

Об'єкт оподаткування – це кількісно визначений економічний феномен, який служить базою для нарахування податків.

Об'єктами оподаткування є:

- *дохід (підприємства або населення);*
- *майно (нерухоме і рухоме).*

За механізмами формування *податки* поділяються на дві основні групи: *прямі* і *непрямі*.

Прямі податки вилучаються безпосередньо у власників майна, одержувачів доходів і поділяються:

- *реальні* – земельний; домовий; на цінні папери;
- *особисті* – прибутковий податок з населення:
– податок на прибуток корпорацій;

- податок на приріст капіталу;
- податок із спадщини і дарувань;
- майновий податок.

Непрямі податки вилучаються у сфері реалізації або споживання товарів та послуг, тобто перекладаються на споживача продукції:

- фіскальні монополії** – індивідуальні;
 - універсальні (податок з обігу);
 - на додану вартість.
- Акцизи** – на окремі види товарів.
- Мита за походженням:** експортні; імпортні
 - **за цілями:** фіскальні; протекціоністські; антидемпінгові
 - **за ставками:** специфічні; адвалерні; змішані.

Податкова ставка – це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування.

$$T_{\text{сер}} (Y) = \frac{T}{Y}, \quad (3.9)$$

де $T_{\text{сер}}(Y)$ – середня ставка оподаткування;

T – величина податкових надходжень;

Y – дохід.

Оподаткування може бути: **прогресивним, регресивним, пропорційним.**

Крива Лаффера показує зв'язок між податковими ставками та обсягом податкових надходжень і виявляє таку податкову ставку (від нульової до 100%), при якій податкові надходження у бюджет досягають максимуму (рис. 3.19).

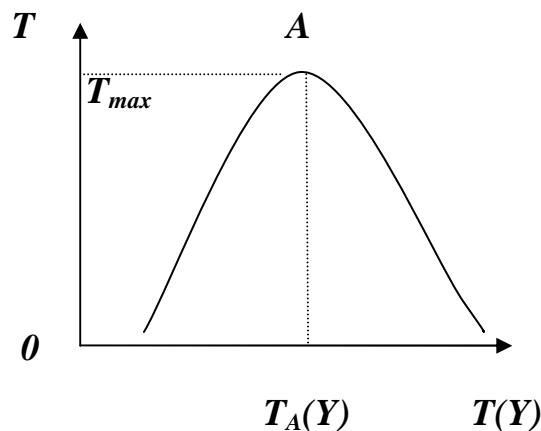

Рис. 3.19 – Крива Лаффера

До основних факторів, що впливають на формування доходів Державного бюджету України належать:

- стан економічної кон'юнктури;
- недосконалість податкового законодавства;
- інституціоналізація тіньової економіки;
- низька фінансова дисципліна усіх суб'єктів господарювання;
- віртуальний перерозподіл власності;
- наявність значних пільг в оподаткуванні;
- криміналізація економічної діяльності;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- нестабільність національної валюти;
- інфляційні процеси та інше.

Державні видатки як економічна категорія – це грошові відносини з приводу розподілу і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових ресурсів держави з метою фінансування загальнодержавних потреб соціально-економічного розвитку.

Державні видатки поділяються:

- на **дві групи** за економічною класифікацією (за терміном використання);
- на **чотири групи** за функціональною класифікацією (за напрямом використання).

Розмежування видатків за економічними ознаками, з точки зору впливу державних видатків на рух сукупного продукту і процес розширеного відтворення, базується на визначенні поточних видатків і капітальних видатків та кредитування за вирахуванням погашення, склад яких визначається Міністерством фінансів України.

Поточні видатки – це видатки бюджету на фінансування підприємств, установ, організацій, органів державного управління визначені на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення.

Вони включають:

- видатки на товари та послуги;
- оплату праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- витрати на відрядження;
- оплату послуг бюджетних установ;
- трансфертні платежі органом державного управління тощо.

Капітальні видатки (видатки розвитку) – це видатки бюджету на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності держави, а саме:

- капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення;
- фінансування структурної перебудови народного господарства;
- субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

Функціональна структура видатків будується відповідно до основних функцій держави.

Споживання в державному секторі:

- заробітна плата працівникам державного сектора;
- платежі за товари, які купуються для поточного споживання тощо.

Державні інвестиції:

- капітальні витрати (наприклад, будівництво доріг, портів та ін.).

Трансферти державному сектору:

- страхування на випадок безробіття;
- пільги ветеранам;
- допомога малозабезпеченим сім'ям.

Проценти по державних боргах:

- внутрішні позики;
- зовнішні позики.

На формування видатків бюджету в Україні в сучасних умовах впливають:

1. Економічна криза, яка спричиняє:

- зростання видатків на соціальний захист населення;
- зростання видатків на фінансову підтримку підприємств державного сектору від банкрутств, а не на інноваційну діяльність;
- зростання видатків на підтримку соціальної сфери.

2. Зростання монетизованого державного боргу, який зумовлює:

- зростання видатків на покриття державного боргу;
- витіснення інвестицій із сфери виробництва (ефект «витіснення»).

3. Зростання немонетизованого державного боргу спричиняє виділення коштів на покриття заборгованостей, що виникли у попередні роки по заробітній платі працівників бюджетних установ, стипендіях та інших соціальних виплатах.

4. Дефіцит бюджетів усіх рівнів, який передбачає жорсткий режим економії коштів, скорочення видатків по всіх статтях кошторисів на утримання апарату управління.

5. Залучення зовнішніх ресурсів для покриття бюджетного дефіциту призводить до зростання платежів по процентах.

Недискреційна (автоматична) фіскальна політика базується на дії вбудованих стабілізаторів, які забезпечують природне пристосування економіки до фаз ділової кон'юнктури.

Автоматичні (вбудовані) стабілізатори – це такі механізми в економіці, дія яких зменшує реакцію ВВП на зміни сукупного попиту.

До автоматичних (вбудованих) стабілізаторів належать:

- а) автоматична зміна податкових надходжень при прогресивній системі оподаткування;
- б) допомога на випадок безробіття, соціальна допомога та інші соціальні трансферти.

Дискреційна фіскальна політика – це політика, при якій уряд свідомо маніпулює податками та державними видатками з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю за інфляцією та прискоренням економічного зростання.

Основні засоби (інструменти) дискреційної фіскальної політики:

- зміна програм суспільних робіт та інших програм, пов'язаних з витратами держави;
- зміна програм «трансфертного типу» (перерозподільчих);
- циклічні зміни рівня податкових ставок.

Дискреційна фіскальна політика в часі пролонгована, бо зміни структури державних витрат або ставок оподаткування передбачають тривале обговорення цих заходів у вищому законодавчому органі.

Дискреційна фіскальна політика з метою стимулювання сукупного попиту (**AD**) в період кризи передбачає цілеспрямоване свідоме складання державного бюджету з дефіцитом або зниження ставок оподаткування.

3.3.3 Грошово-кредитна система, причини нестабільності та заходи щодо її стабілізації

У процесі розширеного суспільного відтворення рух грошей утворює грошовий обіг, який впливає на всі стадії суспільного відтворення. За характером руху грошових коштів обіг грошей поділяється на фінанси, кредит та грошовий обіг. Форми організації грошового обігу утворюють грошову систему.

Грошово-кредитна система – це форма організації грошового обігу, яка історично та законодавчо склалася в тій чи іншій країні. Вона складається з елементів грошової системи (рис. 3.20).

При цьому тільки центральний банк країни (зокрема, Національний банк України) визначає грошову одиницю, масштаб цін, порядок грошової емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового обігу та ін.

Рис. 3.20 – Елементи грошової системи

Історія знає два основних типи грошових систем: **металеву** і **паперово-кредитну** (рис. 3.21). **Перший тип – металевий обіг**. Він виступає теж у двох формах: **біметалізм**, коли роль грошей законодавчо закріплюється за двома металами (золотом і сріблом), та **монометалізм**, коли роль грошей виконує один метал (золото). Розрізняють чотири різновиди золотого монометалізму: золотомонетний стандарт, золотозлитковий стандарт, золотодевізний стандарт, золотодоларовий стандарт.

Рис. 3.21 – Типи грошових систем

Другий тип – паперово-кредитна система грошового обігу, в основі якої лежать паперові та кредитні гроші. У паперово-кредитній системі функціонують паперові й кредитні гроші. Первісно класичні кредитні гроші відрізнялися від паперових грошей (рис. 3.22).

У найзагальнішому вигляді еволюція форм грошей може бути представлена таким чином (рис. 3.23).

Найбільш розповсюдженою формою грошей стають кредитні гроші.

Кредитні гроші – це знаки вартості, які виникають і функціонують на основі кредитної угоди й виражають відносини між кредитором і боржником.

Є такі види кредитних грошей: *вексель, депозитні гроші, банкнота, чек, кредитна картка, електронні гроші*.

Вексель – боргове зобов'язання позичальника кредитору про виплату боргу в призначений строк.

Депозитні гроші – система спеціальних розрахунків між банками на основі банківських переказів з одного рахунку на інший.

Банкнота (банківський білет) – грошові знаки, які випущені емісійними банками. В сучасних банкнотах відсутня власна внутрішня вартість.

Чек – наказ власника рахунку (чекодавця) кредитній установі, яка обслуговує його, сплатити певну суму грошей чеко-держателю.

Кредитна картка – іменний платіжно-розрахунковий документ, який засвідчує особу власника рахунку в банку і надає йому право на придбання товарів і послуг у кредит без оплати готівкою.

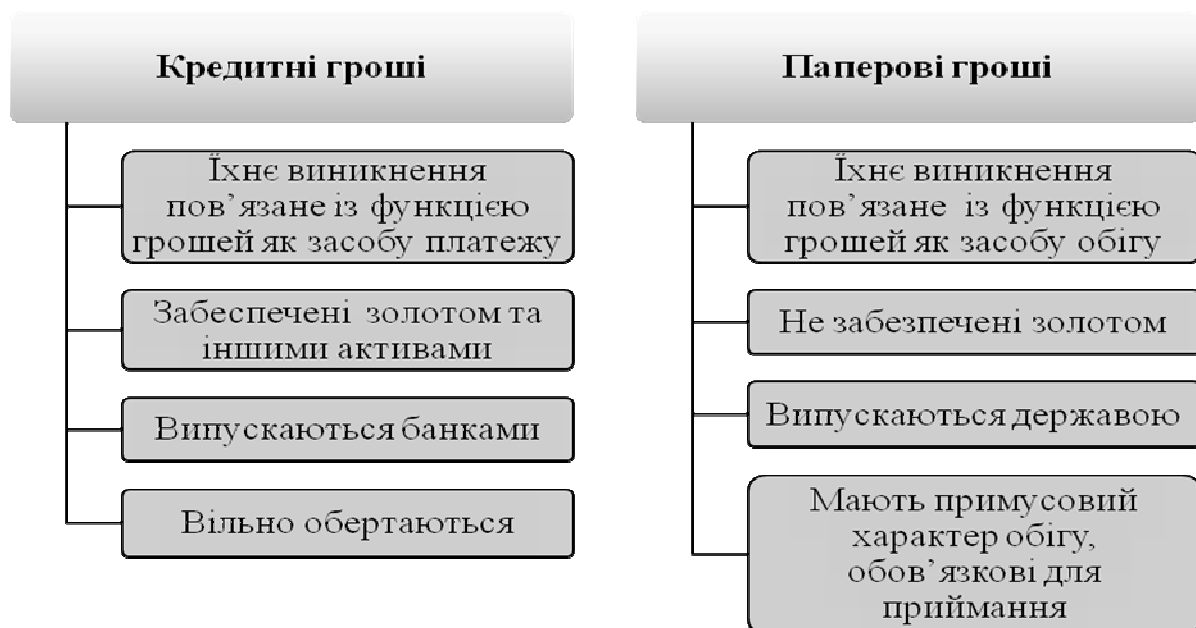

Рис. 3.22 – Відмінності між кредитними і паперовими грошима

Електронні гроші – магнітні носії платіжної інформації, які замінюють паперові гроші, чеки та інші грошові документи у безготівкових розрахунках між клієнтами і банками за допомогою електронно-інформаційних систем.

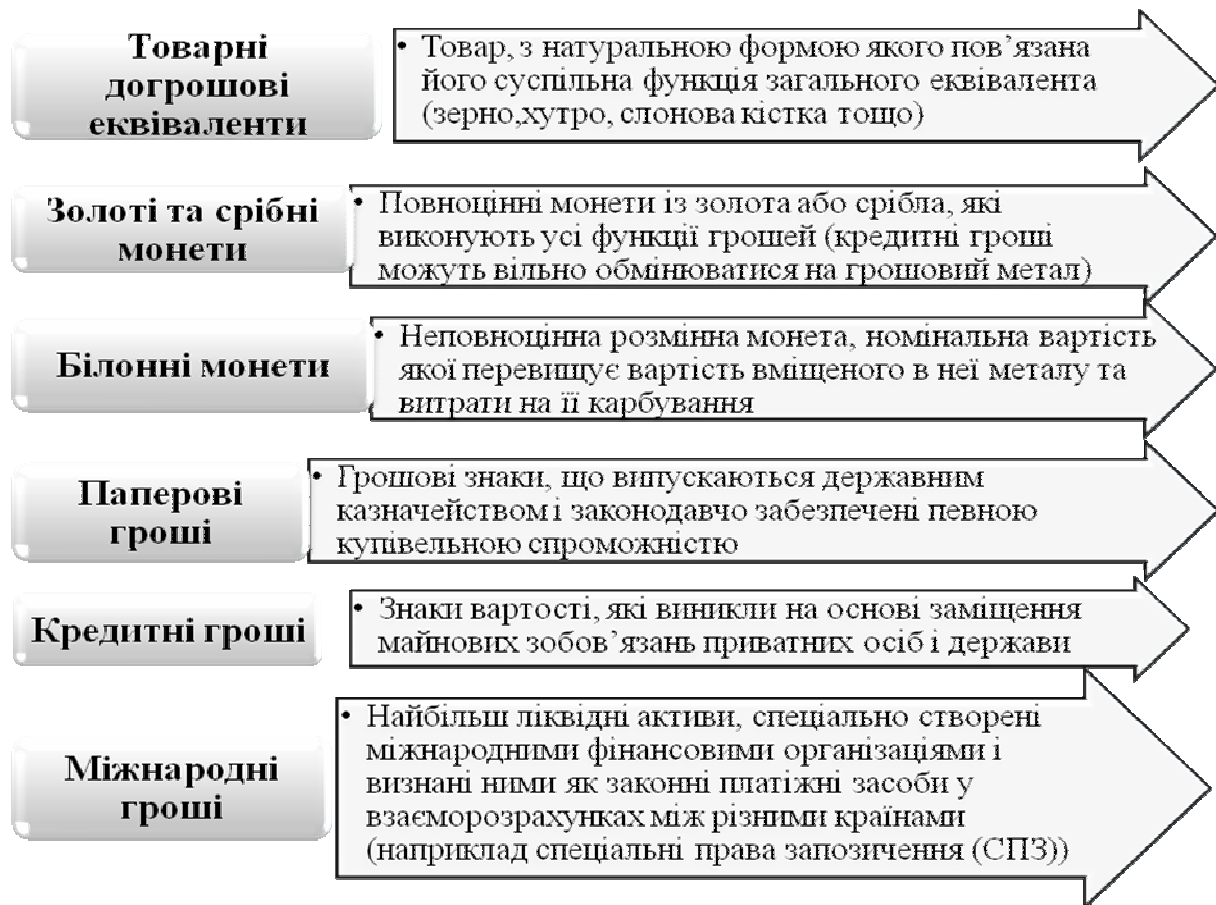

Рис. 3.23 – Еволюція форм грошей

Тимчасово вільні грошові засоби створюють матеріальну основу кредитних відносин. **Кредит** – це система відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових засобів на основі повернення та платності у формі позичкового відсотка.

Залежно від використання коштів, що обертаються на грошовому ринку, в ньому можна виділити два сегменти: ринок грошей і ринок капіталів (рис. 3.24). На грошовому ринку продаються і купуються короткострокові (до 1 року) грошові кошти; на ринку капіталів – середньо- та довгострокові грошові кошти.

Рис. 3.24 – Ринок грошових ресурсів

Суб'єкти грошово-кредитної системи можуть бути представлені різними рівнями:

а) *загальнодержавний* рівень суб'єктів в особі центрального банку, міністерства фінансів, казначейства (скарбниці), органів нагляду за діяльністю банків, інститутів, що здійснюють страхування депозитів, а також організацій, що здійснюють контроль за грошовим обігом, тощо;

б) *рівень комерційних банків*, які не тільки прискорюють рух грошових засобів, але й беруть участь у продукуванні кредитних грошей завдяки мультиплікації банківських депозитів;

в) *рівень небанківських фінансових і кредитних установ*;

г) *рівень нефінансового сектору економіки*, який включає в себе нефінансовий підприємницький сектор та сектор домогосподарств.

Суб'єктом грошово-кредитної системи можуть виступати **міжнародні фінансові організації та грошово-кредитні інститути** інших країн.

Інструменти грошового ринку – векселі Державного казначейства та комерційних банків, депозитні сертифікати, банківські акцепти та ін. Ціною тимчасово вільних грошових коштів (позикового капіталу), що продаються на грошовому ринку, є позиковий відсоток.

Відсоток за кредит – це самостійна економічна категорія, що виникає на основі кредитних відносин. Рівень відсотка на грошовому ринку є базовим для визначення відсотка на всьому ринку позикових капіталів, і тому

регулювання його виступає важливим засобом грошово-кредитної політики держави.

Особливості сучасних грошово-кредитних систем:

➤ їхньою основою є паперові та кредитні гроші;
➤ значне перевищення частки безготівкового обігу порівняно з готівковим. У найбільш розвинених країнах світу банкноти і розмінна монета становлять менше 10 % всіх грошових засобів. В Україні ця частка досить значна. Вона становить близько 40 % .

➤ інфляційні процеси є постійними, невідворотними;
➤ посилення ролі держави у стабілізації грошового обігу;
➤ посилення впливу світових фінансових ринків на стан грошово-кредитних систем національних держав.

Причини нестабільності грошово-кредитної системи та заходи щодо її стабілізації:

Серед основних причин, що спричиняють порушення у функціонуванні грошово-кредитної системи, необхідно визначити такі:

- нестабільність курсу національної валюти;
- прорахунки грошово-кредитної політики Центрального банку;
- неадекватна фіскальна політика;
- відсутність системи страхування депозитів тощо.

Заходи щодо стабілізації грошово-кредитної системи:

➤ ***Удосконалення банківського законодавства.*** Адаптація загальних законодавчих умов функціонування банків до міжнародних правових норм з метою інтеграції банківської системи України в світову банківську систему.

➤ ***Приведення у відповідність до світових норм рівня мінімальних банківських резервів та рівня облікової ставки.*** Зниження рівня обов'язкових резервів з одночасним і однаковим для всіх суб'єктів зниженням облікової ставки Національного банку.

➤ ***Розвиток нових форм кредитно-банківських послуг та регулювання обсягу кредитного ринку.*** Пріоритетне використання гнучких валютно-політичних інструментів (зокрема, операції на «відкритому ринку»), розвиток ринку державних цінних паперів та ін.

Валютна система – це сукупність форм грошових розрахунків і фінансово-кредитних інструментів організації валютних відносин. Розрізняють ***національну, міжнародну (регіональну) й світову валютні системи.***

Національна валютна система – сукупність форм і інструментів організації валютних відносин у даній країні і з іншими країнами та міжнародними економічними й політичними структурами. Національна валютна система має такі елементи:

- національна валюта – грошова одиниця країни;
- склад, режим формування та використання валютних коштів, насамперед золотовалютних резервів;
- валютний паритет і режим курсу національної валюти;
- режим оборотності національної валюти та характер валютних обмежень;
- форми та організація міжнародних розрахунків;
- статус національних установ, які регулюють валютні відносини та ін.

Валюта – в широкому розумінні означає грошову одиницю будь-якої країни (долар, карбованець, гривня тощо). Проте нерідко цей термін використовується для позначення коштів, виражених у грошових одиницях тільки іноземних держав чи міжнародних кредитних організацій – готівки, вкладів на банківські рахунки, платіжних документів (векселів, чеків тощо), тобто як грошей іншої країни. Залежно від країни – емітента валютних коштів валюту поділяють на **іноземну і національну, експортера та імпортера**; залежно від режиму використання – на **конвертовану** (повністю чи частково) і **неконвертовану**; залежно від сфери і цілей використання – на валюту **платежу, клірингу, ціни, операцій, валюту векселя** тощо.

Валютними засобами, цінностями країни згідно із Законом України "Про зовнішньоекономічну діяльність" є: по-перше, готівкова іноземна валюта; по-друге, платіжні документи (чеки, векселі, тратти, депозитні сертифікати, акредитиви та ін. в іноземній валюті); по-третє, цінні папери (акції, облігації, купони до них, бони, векселі та ін.) в іноземній валюті; по-четверте, золото та інші дорогоцінні метали у вигляді злитків, пластин і монет, а також сертифікати, облігації, гарантії та інші цінні папери, номінал яких виражений у золоті, коштовному камінні.

До іноземної валюти належать:

– готівкова валюта, грошові знаки (банкноти, білети державного казначейства, монети), які перебувають в обігу і є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені або вилучувані з обігу, але такі, що підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

– платіжні документи в грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових одиницях;

– кошти в грошових одиницях іноземних держав, міжнародних розрахункових одиницях і в діючій на території України валюті з вільною конверсією (обміном), які перебувають на рахунках і надходженнях у банківсько-кредитних установах на території України і за її межами.

Національна валютна система юридично визначається національним законодавством з урахуванням норм міжнародного права. Її призначення полягає в забезпеченні розрахунково-платіжних операцій економічних суб'єктів країни із зовнішнім світом, нагромадженні золотовалютних резервів, регулюванні співробітництва у сфері міжнародних економічних відносин.

Міжнародна (регіональна) валютна система – це форма організації валютних відносин групи країн з метою сприяння їх зовнішньоекономічним відносинам шляхом стабілізації валютних курсів. Прикладом може бути Європейська валютна система країн – членів ЄС. Вона включає такі основні елементи:

– зобов'язання країн – учасниць системи підтримувати коливання валютного курсу своїх національних валют у межах встановленого діапазону;

– створення спеціальної європейської валютної одиниці євро;

– надання кредитної та фінансової допомоги урядам країн – членів ЄС.

Світова валютна система – це форма організації міжнародного грошового обігу, що склалася на основі розвитку світового господарства і закріплена міждержавними угодами. Вона має структуру міжнародних ліквідних засобів, за допомогою яких здійснюються міжнародні розрахунки (валюта і золото).

Одними з головних елементів валютної системи є інструменти регулювання міжнародних розрахунків. У міжнародній практиці існували такі різновиди цих інструментів:

➤ **подвійний стандарт** (біметалізм), який передбачає використання двох дорогоцінних металів (золота та срібла);

➤ **золотий стандарт**, який передбачає використання золота певної ваги та чистоти, вільну чеканку монет, вільний їх обіг та обмін на інші валюти, підтримання паритету неповноцінних грошей з золотом;

➤ **золотозлитковий стандарт**, при якому використовуються не монети, а злитки золота, а регулюванню підлягають тільки угоди у великих розмірах;

➤ **золотодевізний стандарт**, коли основним інструментом регулювання міжнародних розрахунків стають замітники золота (девізи), як такі виступають деякі національні та колективні валюти;

➤ нарешті, **девізний (валютний) стандарт**, якщо відбулася демонетизація золота.

Національні валюти, що вільно обмінюються на інші національні валюти, та міжнародні платіжні засоби за діючим курсом, називаються **конвертованими**, а відповідно ті, що не здатні до такого обміну, – **неконвертованими**.

Розрізняють конвертованість валюти повну і часткову, внутрішню і зовнішню, за поточними операціями і за переказами капіталів і кредитів.

Повна конвертованість означає вільний обмін на іноземну валюту для всіх категорій власників у будь-якій формі і при всіх операціях без обмеження суми. Таку властивість мають валюти країн з високорозвинутою ринковою економікою, сталим грошовим механізмом, широкими економічними зв'язками та ідентичністю умов національного ринку з світовим.

При **частковій** конвертованості обмін дозволяється тільки для певних власників або по певних видах операцій, а при **внутрішній** конвертованості має місце вільний обмін національної валюти на іноземну для резидентів (юридичних і фізичних осіб даної країни) та вільні платежі їх за кордоном. **Зовнішня** конвертованість означає вільне нагромадження валюти на рахунках нерезидентів (юридичних і фізичних осіб інших країн), переказ її за кордон чи конверсію в іншу валюту.

Конвертованість **за поточними операціями** означає, що національна валюта вільно обмінюється тільки для забезпечення повсякденної зовнішньоекономічної діяльності учасників міжнародних економічних відносин (торгівля, страхування, транспорт, туризм тощо).

Вищою і складнішою для забезпечення є конвертованість валюти **за операціями, пов'язаними з переказом капіталів і кредитів**.

Використання національної валюти як міжнародного платіжного засобу дає країні-емітенту значні переваги, оскільки вона може форсувати імпорт, перевершуючи обсяги власного експорту, покриваючи дефіцит платіжного балансу емісією національної валюти.

Забезпечення повної конвертованості національної валюти України є важливим економічним завданням. Першим кроком до повної конвертованості є досягнення стабільності обмінного курсу. Ця стабільність спочатку виявляється як відносна стабільність відносно твердих іноземних валют (курси

яких також змінюються). Для досягнення стабільності обмінного курсу треба мати:

- стійке перевищення експорту над імпортом;
- стабілізацію грошового обігу та обмежену емісійну політику всередині країни;
- приплив іноземних інвестицій і кредитів в Україну;
- формування золотовалютного резерву – офіційного запасу золота та іноземної валюти. Валютні резерви існують у вигляді інвалютних депозитів у банках інших країн, вкладень в іноземні державні цінні папери, готівкових запасів (авуарів) в іноземній валюті та запасу золота в розпорядженні Національного банку.

У сучасних умовах в основу курсів валют покладено співвідношення їх купівельних спроможностей відносно певного набору (кошика) товарів і послуг. Таке співвідношення формує паритет купівельної спроможності валют. Однак цілий ряд чинників може спричиняти значне відхилення валютного курсу від їх зазначеної основи. Найдійовішим серед них є зміна попиту і пропозиції іноземної валюти в країні, яка визначається насамперед зміною стану її платіжного балансу. Якщо активно сальдо балансу зростає, то збільшуються надходження в країну іноземної валюти і пропозиція її порівняно з попитом на валютному ринку. Це приведе до зростання курсу національної валюти. І, навпаки, якщо стан платіжного балансу погіршується, випереджаючими темпами зростатиме попит на інвалюту, що призведе до падіння курсу національної валюти.

Стан платіжного балансу визначається багатьма чинниками: зміною структури виробництва, конкурентоспроможністю національної продукції, кон'юнктурою внутрішнього і міжнародного ринків тощо. Якщо при цьому в країні мають місце обмеження на операції з іноземною валютою, то виникає кілька курсів національної валюти.

Під час продажу й купівлі іноземної валюти банки диференціюють рівні курсів: "курс продавця" встановлюється вищим від "курсу покупця". Ця різниця забезпечує банкам прибуток від валютних операцій (маржу).

Особливість сучасної світової валютної системи полягає в тому, що вона вперше в історії свого розвитку ґрунтується не на золоті, а на обігу паперових і кредитних грошей. Остаточо відбувається демонетизація золота, тобто ліквідація його офіційних грошових функцій. Паперові та кредитні гроші втратили прямий зв'язок із золотом. Останнє перетворюється у звичайний товар, ціна якого відповідно до закону вартості залежить від

витрат виробництва і співвідношення попиту і пропозиції на "золотих" ринках.

Демонетизація золота, втрата ним ролі світових грошей супроводжувалася кардинальними змінами у системі й механізмі валютних курсів. Було скасовано золотий паритет валют, встановлено систему "плаваючих" валютних курсів, при якій курси національних валют коливаються під впливом ринкових сил, зміни їх купівельної спроможності й співвідношення попиту і пропозиції даної валюти на валютних ринках.

Отже, сучасна валютна система світового господарства ґрунтується на двох основних принципах:

- вільний ринковий рух ("плавання") валютних курсів;
- використання у вигляді ліквідних розрахункових і резервних коштів багатьох національних паперових грошей і міжнародних кредитних чи розрахункових грошей. Тому вона є системою багатовалютного ринкового стандарту, тобто системою, що не має міцної, стабільної основи. Це зумовлює внутрішні суперечності цієї системи.

В Україні встановлено систему валютного регулювання та валютного контролю на державному рівні. **Валютне регулювання** – це система взаємопов'язаних механізмів державного та ринкового регулювання курсу валюти та руху валютних цінностей на національному та міжнародному рівнях з метою підтримання рівноваги платіжного балансу та стійкості національної валюти. В Україні діє досить розвинута система валютного регулювання з притаманними їй ринковими важелями. Залежно від впливу на курс національної валюти та рух валютних цінностей, виділяють форми **прямої і непрямой** (опосередкованої) дії. До перших належать: валютна інтервенція, валютні обмеження, регулювання конвертованості валюти, облікової ставки НБУ та режиму валютного курсу. До форм непрямой дії належить управління валютними резервами. Контроль здійснюється за валютними операціями, наданням іноземним юридичним і фізичним особам кредитів і позик, ввезенням, вивезенням і переказом валюти за кордон тощо.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – це сукупність форм та інструментів державного впливу на пропозицію грошей (M^S) з метою регулювання економічного циклу, попередження і подолання спаду виробництва, досягнення на національному ринку рівноваги за умов повної зайнятості і відсутності інфляції.

Грошово-кредитна політика визначається урядом країни, але в життя проводиться Центральним банком (НБУ).

Завдання Центрального банку:

- забезпечення стабільності національної валюти;
- забезпечення платіжного обігу;
- сприяння державному контролю за приватними банками;
- забезпечення ліквідності комерційних банків;
- забезпечення стабільності банківської системи в цілому.

Центральний банк (НБУ) використовує інструменти грошово-кредитної політики з метою впливу на **кількість грошей** (в основному у формі банківських депозитів), або на **процентні ставки (i)**.

Основні інструменти грошово-кредитної політики:

➤ Операції на відкритому ринку:

1. Гнучкий валютно-політичний інструмент, який проявляється в продажу чи купівлі Центральним банком цінних паперів на «відкритому ринку» у комерційних банків.

2. Застосовується для проведення експансійної (купівля) чи рестрикційної (продаж) грошової політики.

➤ Політика облікової ставки:

1. Інструмент прямого регулювання грошово-кредитного обігу.

2. Виявляється у змінах облікової ставки відповідно до кон'юнктурних коливань економіки.

3. Застосовується для управління кредитною активністю.

➤ Політика мінімальних резервів:

1. Найбільш жорсткий інструмент грошово-кредитного регулювання.

2. Виявляється в маніпуляції нормою обов'язкових резервів, які комерційні банки зобов'язані зберігати на рахунках у Центральному банку.

3. Застосовується як засіб для швидкого стиснення чи розширення кредитної маси в економічній системі.

На практиці визначають два типи грошово-кредитної політики:

1. Кредитно-грошова *експансія* зі зростанням кількості грошей та інфляції.

2. Кредитно-грошова *рестрикція* зі стримуванням грошової маси.

Основні напрямки грошово-кредитної політики:

- регулювання ліквідності, тобто здатності своєчасно виконувати зобов'язання перед вкладниками.

- управління державним боргом.

- регулювання обсягів кредитних операцій та грошової емісії.

Основні методи грошово-кредитної політики:

- ***загальні***, через вплив на ринок капіталів у цілому.
- ***локальні або селективні***, через вплив на окремі види грошово-кредитної діяльності.

Загальні методи включають:

- облікову, або дисконтну політику, через маніпулювання обліковою ставкою;
- операції на ринку державних цінних паперів;
- регулювання нормативів обов'язкових резервів комерційних банків.

Основні селективні методи:

- контроль за окремими видами кредитів;
- регулювання ризиків і ліквідності банківських операцій.

Етапи розвитку грошово-кредитної політики в Україні:

I. 1992–1994 рр. – кредитна експансія з гіперінфляцією і знеціненням купоно-карбованця.

II. 1995–2000 рр. – кредитна рестрикція, впровадження гривні (1996 р.), накопичення боргів по зарплаті та соціальним платежам.

III. 2000 р. – по теперішній час: сталість гривні, низькі ломбардна і облікова ставки.

Проблеми і суперечності грошово-кредитної політики в Україні:

- нерозвиненість ринку цінних паперів (державних);
- слабка підтримка банками виробничих галузей;
- недостатність грошових активів суб'єктів економічної діяльності.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Фінанси, функції фінансів (розподільча, контролююча, стимулююча, фіскальна), фінансова система, принципи фінансової системи, централізовані фінанси, децентралізовані фінанси, державний бюджет, державні витрати, бюджетний дефіцит, державний борг, податки, види податків, податкова система, податково-бюджетна (фіскальна) політика, кредит, форми кредиту, функції кредиту, банки, кредитно-банківська система, гроші, попит та пропозиція грошей, грошовий ринок, грошово-кредитна (монетарна) політика.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення фінансам, розкрийте їх суть. Перерахуйте ланки фінансової системи і дайте їм характеристику. Назвіть функції фінансів.
2. Дайте визначення державному бюджету і розкрийте структуру його прибуткової і витратної частини. Як ви розумієте бюджетний дефіцит?
3. Як ви розумієте державний борг? Назвіть джерела його покриття в Україні.
4. Які види податків ви знаєте? Охарактеризуйте структуру податкової системи.
5. Що Ви розумієте під бюджетною та податковою системами та податково-бюджетною політикою України? Що ви розумієте під фіскальною політикою держави? На яких принципах будується фіскальна політика України?
6. Поясніть чим відрізняються заходи дискреційної та недискреційної фіскальної політики держави?
7. Розкрийте суть та назвіть функції кредиту. Зазначте роль кредитної системи для економіки держави.
8. Які закономірності розвитку кредитної системи? Яка структура кредитної системи? Чим займається кредитно-грошова політика в Україні? Що ви розумієте під монетарною політикою держави? Які основні напрями її реалізації з боку держави?
9. Які операції здійснює держава на відкритому ринку в межах монетарної політики? Які інші інструменти грошово-кредитної політики Ви знаєте?
10. Розкрийте структуру банківської системи та її еволюцію. Дайте характеристику банківської системи України та її складових.

Тестові завдання

1. За рахунок місцевих фінансів здійснюється:
 - а) зміст державного апарату;
 - б) підтримка озброєних сил;
 - в) будівництво шкіл;
 - г) соціальне забезпечення населення.
2. До джерел доходів державного бюджету не відносяться:
 - а) податкові надходження;
 - б) державні позики;
 - в) засоби від приватизації;
 - г) правильної відповіді немає.

3. Перевага доходів державного бюджету над витратами має назву:

- а) баланс;
- б) дефіцит;
- в) профіцит;
- г) державний борг.

4. Крива Лафера відображає зв'язок між:

- а) рівнем цін і обсягом виробництва;
- б) податковими ставками і доходами державного бюджету;
- в) інфляцією і безробіттям;
- г) ставкою відсотка і обсягом інвестицій.

5. Із переліку економічних методів виберіть той, що не застосовується для фінансування дефіциту державного бюджету:

- а) збільшення податків;
- б) внутрішні та зовнішні державні позики;
- в) реструктуризація зовнішнього боргу;
- г) додаткова емісія грошей.

6. Визначте, які з наведених податків і обов'язкових платежів відносять до непрямих:

- а) податок на додану вартість;
- б) податок із прибутку;
- в) податок з доходів фізичних осіб;
- г) податок з нерухомості.

7. Фіскальна політика, що проводиться державними органами управління, впливає:

- а) тільки на підприємства державного сектора економіки;
- б) тільки на домогосподарства;
- в) тільки на підприємства і домогосподарства;
- г) на всі макроекономічні суб'єкти.

8. Кредит – це:

- а) грошова позика з оплатою відсотка;
- б) грошова позика з умовою повернення і з оплатою відсотка;
- в) позика в грошовій або товарній формі з умовою повернення і оплатою відсотка;
- г) всі відповіді правильні.

9. До принципів кредитування не відноситься:

- а) платність;
- б) обов'язковість повернення;

в) цільове призначення;

г) строковість.

10. Грошово-кредитна політика, що проводиться державою:

а) не залежить від податкової політики держави;

б) не залежить від антициклічного регулювання економіки;

в) залежить від фіскальної політики і всіх інших державних регулюючих дій на економіку;

г) всі відповіді неправильні.

Завдання

1. Чому, не дивлячись на найнижчий відсоток річних, який надають швейцарські банки (у пресі навіть обговорювався проект повної відміни виплати річних, який, проте, не пройшов), всі прагнуть розмістити свої кошти саме в цих банках?

2. У країні існує досить високий рівень інфляції. Необхідно швидко прийняти заходи та пригальмувати інфляційні процеси. Що робитиме в даній ситуації Національний банк? Яким напрямом кредитно-грошової політики буде віддаватися перевага?

3. Які з наведених нижче податків відносяться до прямих, які – до непрямих:

а) індивідуальний прибутковий податок;

б) акцизи;

в) митні збори;

г) податок з продажів;

д) податок на прибуток корпорацій?

Поясніть критерій поділу.

4. Якщо витрати держави і податки зростуть одночасно на 20 млрд. долл., що станеться з випуском продукції?

5. Яку податково-бюджетну політику необхідно практикувати в умовах економічного спаду? В умовах інфляції?

6. Чому прихильники економіки пропозиції при проведенні стимулюючої податково-бюджетної політики більшою мірою орієнтуються на зниження податків, ніж прихильники економіки попиту (кейнсіанці)? Як, з точки зору цих двох економічних шкіл, зниження податків вплине на бюджетний дефіцит?

7. В умовах повної зайнятості уряд збільшує соціальні видатки за рахунок:

а) збільшення прибуткових податків на населення;

б) збільшення зовнішнього державного боргу.

Що станеться виробничим потенціалом країни в обох випадках?

Спробуйте відповісти на запитання б), враховуючи той факт, що уряд:

1) збільшує свої інвестиційні витрати;

2) економіка функціонує в умовах неповної зайнятості.

Інтернет завдання

1. Проаналізуйте динаміку облікової ставки НБУ за останні 5 років. Який тип грошово-кредитної політики (експансіоністську або стримуючу) проводив Національний банк України за цей період? (Інформацію щодо облікової ставки НБУ ви можете знайти на сайті Національного банку України (режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>) у розділі Статистика, підрозділі – Статистичний бюлетень.)

3.4 ФОРМУВАННЯ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

3.4.1 Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства

3.4.2 Основні форми міжнародних економічних відносин. Торговельний і платіжний баланс країни

3.4.3 Глобалізація економіки та загально цивілізаційні проблеми людства

*3.4.4 Проблеми інтеграції України у світове господарство
Навчальний тренінг*

3.4.1 Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства

Міжнародна економіка поєднує два поняття: по-перше, поняття *світового господарства* і, по-друге, *поняття міжнародних економічних відносин*. Через це сутність і функціонування міжнародної економіки вимагають розкриття і аналізу зазначених понять.

Світове господарство – внутрішньо суперечлива єдність національних економік, пов'язаних міжнародним поділом праці, торговельно-виробничими, фінансовими та науково-технічними зв'язками.

Економічні основи розвитку світового господарства, які закладаються у сфері обігу, починають виявлятися вже на етапі створення місцевого ринку.

Хоча капітал і зародився у сфері обігу, проте шлях до перемоги над традиційною (феодалною, патріархально-клановою, общинною тощо) земельною і дрібнотоварною власністю він почав прокладати з промисловості.

Формування світового господарства ілюструють три стадії становлення та розвитку класичного підприємства в промисловості економіки більш розвинутих країн:

- підприємницька проста кооперація (від зародження підприємництва в промисловості й приблизно до середини XVI ст.),
- мануфактурне виробництво (XVI – XVIII ст.),
- велике машинне виробництво (XVIII – XX ст.).

У період промислового перевороту в економічно більш розвинутих країнах (починаючи від середини XVIII ст.) і розгортання електротехнічної революції (остання третина XIX – початок XX ст.) історично завершується формування світового господарства. Основні етапи розвитку світового господарства (внутрішній, національний, міжнародний та світовий ринок) та світової економіки наведено на рис. 3.25.

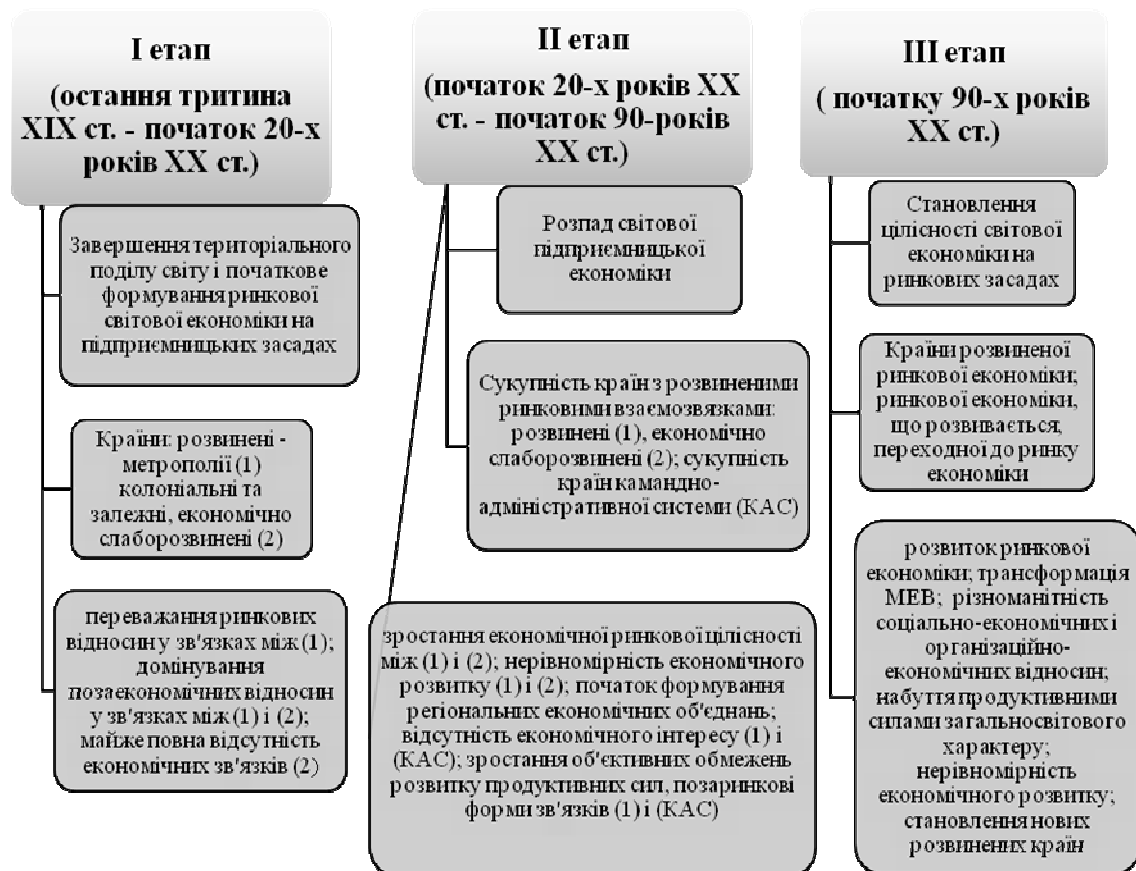

Рис. 3.25 – Етапи розвитку світової економіки

У сучасних умовах світове господарство дедалі більше набуває ознак цілісності. Цей процес об'єктивно зумовлений дією певних факторів:

– прагненням народів світу вижити за умов нарощування ядерних потенціалів і загрози можливої ядерної війни, політикою мирного співіснування;

– розгортанням НТР. Нині жодна країна не може самотійно використати всі досягнення сучасної науки і техніки, тому вони повинні об'єднувати свої зусилля у цій сфері. Це сприятиме встановленню тісних економічних і науково-технічних зв'язків між країнами, формуванню стійких структур у світовому господарстві;

– інтернаціоналізацією господарського життя, міжнародним поділом праці. Сучасні країни можуть ефективно розвивати виробничі процеси на рівні світових стандартів, випускати високоякісну продукцію, використовуючи процеси спеціалізації та кооперування виробництва на міжнародному рівні. Все це також сприяє налагодженню постійних економічних зв'язків між країнами-партнерами у міжнародній сфері;

– необхідністю об'єднання зусиль країн для розв'язання глобальних проблем (екологічних, продовольчих та ін.), потребою у взаємній допомозі в екстремальних ситуаціях (землетруси, ядерні аварії тощо). Ці фактори сприяють формуванню цілісного організму світового господарства, характерною ознакою якого є функціонування прямих зв'язків між підприємствами, компаніями, об'єднаннями, поглиблення процесів спеціалізації та кооперування виробництва, створення міжнародних господарських організацій, товариств, спільних підприємств *тощо*.

Розвиток сучасного всесвітнього господарства визначають:

- закон вартості;
- закон конкуренції;
- закон зростання продуктивності праці;
- закон попиту і пропозиції;
- закон інтернаціоналізації виробництва.

Інтернаціоналізація виробництва – економічна форма розвитку міжнародного поділу праці та міжнародного усупільнення виробництва.

Міжнародний поділ праці (МПП) – спеціалізація країн на виробництві певних видів товарів відповідно до їхніх природно-кліматичних, історичних та економічних умов. Міжнародний поділ праці та міжнародне усупільнення виробництва конкретно виявляються у міжнародній спеціалізації, кооперації,

комбінуванні, концентрації виробництва тощо і пов'язано з переходом від особливого до одиничного.

Форми міжнародного поділу праці:

Загальний поділ праці ґрунтується на галузевій спеціалізації окремих країн (сільськогосподарське виробництво, переробні галузі тощо).

Частковий поділ праці ґрунтується на спеціалізації у виробництві готових виробів (мед апаратура, взуття, меблі, трактори тощо).

Одиничний поділ праці ґрунтується на подетальній спеціалізації (виробництво шарикопідшипників, шин, двигунів тощо). За національні межі одиничний поділ праці вийшов із розвитком ТНК.

За одиничного поділу праці всі господарські одиниці, розташовані в різних країнах, повинні працювати за одним технологічним планом, дотримуватися єдиного ритму виробництва, кількісно-якісних характеристик продукції. Тому в процесі міжнародного усупільнення виробництва розвиваються сталі й тісні зв'язки між підприємствами, фірмами і компаніями, які кооперуються, причому ці зв'язки мало залежать від стихії товарного обміну на світовому ринку.

Сучасний етап розвитку МПП характеризується:

- розвитком спеціалізації та кооперування виробництва наукомісткої продукції, прогресивних технологій, що зумовлює деіндустріалізацію промислово розвинених країн (скорочення у їхніх структурах виробництва базових галузей);

- поглибленням спеціалізації у сфері науково-технічних знань та інформації;

- інтернаціоналізацією сфери послуг, тісним переплетінням продажу послуг із виробництвом та збутом товарів, експортом капіталу, обміном інформацією;

- загостренням конкуренції на міжнародних ринках, глобалізацією її змісту, зростанням значення інтернаціональних конкурентних переваг.

Інтернаціоналізація економіки – формування, розвиток та поглиблення економічних взаємозв'язків між країнами завдяки відкритості національних економік.

Міжнародна економічна інтеграція (МЕІ) – процес зближення та взаємопроникнення національних господарств групи країн, спрямований на створення єдиного господарського механізму. МЕІ має переважно регіональний характер.

Форми МЕІ:

– *торговельна інтеграція* (створення зон вільної торгівлі) країн-учасниць;

– *валютно-фінансова інтеграція* (зняття обмежень на переміщення капіталів всередині угруповання, єдина валютна політика тощо);

– *створення єдиного економічного простору* (усунення тарифних та нетарифних бар'єрів у взаємній торгівлі).

Рис. 3.26 – Форми інтернаціоналізації економік

Світове господарство характеризується:

– створенням багатогранної системи *міжнародних економічних відносин*;

– *зростанням інтернаціоналізації* економіки на основі поглиблення міжнародного поділу праці;

– *формуванням міжнаціональних механізмів регулювання* економічних взаємовідносин між країнами.

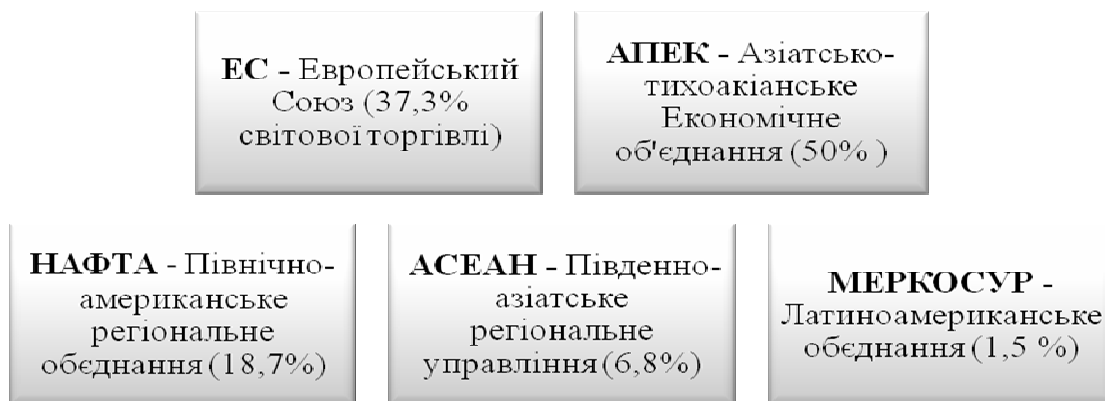

Рис. 3.27 – Найбільші регіональні інтеграційні угруповання

Рис. 3.28 – Економічні засади функціонування світового господарства

Суб'єкти світового господарства:

- національні держави (національні господарства);
- міжнародні і транснаціональні корпорації, транснаціональні банки;
- регіональні об'єднання і союзи держав;
- міжнародні організації та інститути.

Провідну роль у сучасному світовому господарстві відіграють інтернаціональні промислові та банківські корпорації.

Міжнародні корпорації (МНК) – концерн або союз концернів різних країн, які домінують в одній або кількох сферах світового господарства.

Транснаціональні корпорації (ТНК) – основні суб'єкти світогосподарських зв'язків на сучасному етапі. ТНК – фірми, які здійснюють основну частину своїх операцій за межами країни, в якій вони зареєстровані, найчастіше в декількох країнах, де розміщені їхні відділення, філії, підприємства.

Транснаціональні банки (ТНБ) – крупні банки, які виконують посередницьку роль у міжнародному русі позичкового капіталу (спираючись на мережу закордонних підприємств) і контролюють (за державної підтримки) валютні й кредитні операції на світовому ринку.

Класифікація країн світового господарства

За специфікою господарських систем:

- країни з розвинутою ринковою економікою;
- країни з ринковою економікою, що розвивається;
- країни з перехідними до ринку економіками;
- країни з неринковою економікою.

За ступенем економічного розвитку:

- високорозвинені;
- середньорозвинені;
- з низьким рівнем розвитку.

Крім того, нині виділяють:

- нові індустріальні країни Південно-Західної Азії та Латинської Америки;
- високодохідні нафтоекспортуючі країни;
- найменш розвинені країни.

До ***міжнародних економічних організацій*** належать організації, які на основі міжнародно-договірних відносин проводять роботу, спрямовану на організацію та здійснення міжнародного економічного співробітництва. Правоздатність, яку мають міжнародні економічні організації, дає їм можливість укладати різні договори як із окремими державами, так і з міжнародними організаціями в межах завдань і цілей, закріплених у їх установчих документах.

Найбільш значну роль у розвитку міжнародного економічного співробітництва відіграють такі ***міждержавні структури***: Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), до якої належать усі промислово розвинені держави; Європейський Союз (ЄС); Міжнародна торговельна організація (МТО); Міжнародний валютний фонд (МВФ); Світовий банк (включає чотири міжнародних фінансових інститути: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК), Багатостороннє агентство гарантії інвестицій (БАГІ); Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР); Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО); Організація об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД).

Процес інтернаціоналізації господарського життя і світові господарські зв'язки, що розвиваються на його основі, на зламі ХХ-ХХІ ст. вступили в якісно новий етап, характерною особливістю якого є подальша ***інтернаціоналізація господарського життя***, включення у світове ринкове господарство все нових країн і регіонів, що раніше були поза магістральним шляхом розвитку світової цивілізації.

У сучасному світовому господарстві під впливом НТП відбуваються глибокі структурні зрушення, які зумовлюють інтенсифікацію господарських

зв'язків між країнами, окремими галузями їх господарств та підприємствами, фірмами. На це впливає багато чинників, а саме:

– випереджаючі темпи збільшення зовнішньої торгівлі порівняно зі зростанням виробництва;

– накопичення капіталу та поглиблення спеціалізації й кооперування виробництва на світовому рівні;

– значний розвиток засобів зв'язку і ТНК тощо. Всі ці чинники ґрунтуються на зростаючому рівні міжнародного поділу праці.

Таким чином, *світове господарство* – це складна економічна система, що розвивається на основі інтернаціоналізації продуктивних сил в процесі взаємодії національних господарств, інтеграційних угруповань та наднаціональних організацій у формі міжнародних економічних відносин.

3.4.2 Основні форми міжнародних економічних відносин. Торговельний і платіжний баланс країни

Економічні взаємозв'язки світового господарства як єдиної системи ґрунтуються на розвитку *міжнародних економічних відносин (МЕВ)*, які являють собою функціональну підсистему світового господарства і є матеріальною основою мирного співіснування, спілкування і взаємопереплетення інтересів різних держав. *МЕВ* – це сукупність міжнародних економічних зв'язків, що формуються під впливом розвитку продуктивних сил, економічного устрою, політичної орієнтації країн та інших чинників.

Характер сукупності МЕВ, що відбиває всі фази суспільного виробництва, визначається характером виробничих відносин усередині того чи іншого суспільства. Тому МЕВ є похідними, перенесеними на міжнародну, міждержавну арену економічними відносинами певного суспільства. Взаємовідносини між різними країнами складаються залежно від рівня розвитку продуктивних сил, поділу праці та внутрішніх відносин.

Отже МЕВ мають *два аспекти аналізу*:

- *кількісну* характеристику, яка віддзеркалюється у показниках обсягів зовнішньої торгівлі, іноземних інвестицій, курсах валют тощо.

- *якісна* характеристика, яка відбивається в соціально-економічній природі зовнішньоекономічних зв'язків як міжнародних виробничих відносин. МЕВ – це внутрішні виробничі відносини, винесені за національні межі.

Сьогодні в світі налічують три їх різновиди:

- між країнами з розвиненими ринковими відносинами;
- між країнами, що розвиваються,
- між країнами з перехідною економікою.

До перехідних МЄВ належать зв'язки між країнами розвинутої ринкової економіки та країнами, що розвиваються; між першими та країнами перехідної економіки; між останніми та країнами, що розвиваються.

МЄВ як глобальні відносини втілюються в життя через **три рівні**:

Макрорівень виявляється у МЄВ, які визначають і забезпечують у сьогоdnішньому світі загальні умови розвитку МЄВ на всіх рівнях.

Метарівень — це економічні зв'язки між регіонами, містами тощо окремих країн та на міжгалузевому рівні.

Мікрорівень МЄВ являє собою зовнішньоекономічну діяльність підприємств, фірм. При цьому важливим суб'єктом МЄВ стали транснаціональні корпорації (ТНК), що поєднують у своїй діяльності завдяки їхній організаційно-економічній структурі всі рівні МЄВ. Тепер у світі існують понад 40 тис. ТНК, діяльність яких охоплює переважну частину світової економіки.

Рис. 3.29 – Основні форми міжнародних економічних відносин

У сучасних умовах інтернаціоналізації господарського життя МЕВ виступають у різноманітних формах (рис. 3.29), що історично виникли у різні часи, проте нині всі наповнені сьогоденним змістом, відповідають теперішнім потребам світогосподарського спілкування.

По-перше, МЕВ поділяються на три основні групи: *традиційні, стратегічні й перехідні до стратегічних*. До *традиційних*, що виникли в глибоку давнину, належать різноманітні форми обміну у вигляді міжнародної торгівлі, що тепер мають нові різновиди й вияви. *Стратегічними*, за якими майбутнє розвитку світогосподарських зв'язків в умовах транснаціоналізації виробництва, є виробничо-інвестиційні зв'язки у формі спеціалізації та кооперування безпосередньо виробництва. *Перехідними* до стратегічних формами МЕВ стали: вивіз капіталу та міжнародна інвестиційна діяльність, міжнародна міграція робочої сили, науково-технічні зв'язки, міжнародні валютні відносини. Останні обслуговують розвиток усіх груп МЕВ.

Особливе місце серед форм МЕВ займає *регіональна економічна інтеграція* як синтезована форма, що може поєднувати в собі всі три групи з наголосом на виробничо-інвестиційні МЕВ.

Нарешті, *специфічною формою* МЕВ, яка набуває все більшого розвитку сьогодні і поєднує економічні й неекономічні чинники (історико-культурні, психологічні та ін.), наприклад, міжнародний туризм, спортивні, культурні та рекреаційні контакти.

Розвиток *зовнішньої торгівлі* історично став першою формою економічних зв'язків між різними народами і країнами. Сьогодні *міжнародна торгівля* – одна із сфер міжнародних товарно-грошових відносин як сукупність зовнішньої торгівлі усіх країн світу. Розрізняють міжнародну торгівлю товарами і послугами, але, як правило, під міжнародною торгівлею розуміють торгівлю товарами на світовому ринку.

Загалом міжнародна торгівля є засобом, за допомогою якого країни можуть розвивати спеціалізацію, підвищувати продуктивність своїх ресурсів і таким чином збільшувати загальний обсяг виробництва.

Зовнішньоторговельний оборот будь-якої країни складається з експорту та імпорту. *Експорт (вивіз) товарів* означає, що їх реалізація відбувається на зовнішньому ринку. Економічна ефективність експорту визначається тим, що дана країна вивозить ту продукцію, витрати виробництва якої нижчі за світові. Розмір виграшу при цьому залежить від співвідношення національних і світових цін даного товару, від продуктивності праці в країнах, що беруть участь у міжнародному обороті даного товару в цілому.

Імпорт (ввіз) товарів – за нормальних умов країна купує товари, виробництво яких у цей час економічно не вигідне, тобто купуються вироби з меншими витратами, ніж витрати на виробництво даної продукції в країні.

Загальна сума світового міжнародного товарообороту обчислюється як загальна сума світового експорту. Це впливає з того, що експорт однієї країни є імпортом іншої. Рахунок ведеться за сумою експорту, а не імпорту, оскільки перший відіграє вирішальну роль в активному торговому балансі як співвідношенні експорту та імпорту.

Є низка показників, що характеризують ступінь включення країни в зовнішньоекономічні зв'язки:

– **експортна квота** показує співвідношення вартості експорту до вартості ВВП;

– **обсяг експорту на душу населення** даної країни характеризує ступінь «відкритості» економіки;

– **експортний потенціал (експортні можливості)** – це та частка продукції, яку може продати дана країна на світовому ринку без заподіяння шкоди власній економіці:

$$E_n = ВВП - ВП, \quad (3.9)$$

де *ВВП* – валовий внутрішній продукт;

ВП – внутрішні потреби.

Розвиток МЄВ спирається на **розв'язання суперечностей**, зокрема:

- між національними й міжнародними інтересами;
- між інтеграцією країн і нерівномірністю їх розвитку;
- між зростанням потреб і забезпеченістю країн власними виробничими ресурсами;
- між позитивними й негативними чинниками світового ринку;
- між посиленням різноманіття відносин і поглибленням прірви в соціально-економічному розвитку країн «Півночі» і «Півдня».

Поняття і структура платіжного балансу

Зовнішньоекономічні операції, опосередковані грошовими потоками, статистично групуються у платіжний баланс країни. У загальному визначенні **платіжний баланс** – це співвідношення між надходженнями в країну і платежами, які країна здійснює за кордон протягом певного часу. Він є систематичним звітом про всі економічні операції між країною та іншими країнами, всебічно вимірює потоки товарів, послуг та капіталу між країною та рештою світу.

Тобто, платіжний баланс – це систематизований запис підсумків усіх економічних угод між резидентами конкретної країни (домогосподарствами,

підприємствами та урядом) та іншим світом за певний період часу (звичайно за рік).

Резидентом вважається будь-яка особа, що мешкає у даній країні більше одного року незалежного від її громадянства.

Макроекономічне призначення платіжного балансу полягає у відображенні стану міжнародних економічних відносин даної країни з її закордонними партнерами. Він надає кількісну (грошову) і якісну (структурну) характеристику зовнішньоекономічної діяльності країни, її участі у світовому господарстві. Певним чином, цей документ є відображенням кредитно – грошової, валютної, бюджетно – податкової, зовнішньоторговельної політики і управління державною заборгованістю.

Економічними угодами можуть бути будь-які обміни вартості. Це може бути передача права власності на товар, надання економічної послуги, або право власності на активи, що переходять від резидента даної країни до резидента іншої країни.

Будь-яка угода має дві сторони і реалізується у платіжному балансі подвійним записом.

За своєю структурою платіжний баланс включає статті кредиту і дебету. Експорт є статтею кредиту, оскільки забезпечує країну додатковою іноземною валютою, тоді як імпорт – дебету.

В платіжному балансі підсумок по статтях кредиту і дебету повинен бути кількісно зрівноважений, тобто загальна сума кредиту повинна дорівнювати загальній сумі дебету. Співвідношення між надходженнями з-за кордону платежів і здійсненими країною платежами за кордон характеризує стан платіжного балансу.

Найвідомішою класифікацією статей платіжного балансу на сучасному етапі є та, що використовується Міжнародним валютним фондом. Ця організація оприлюднила міжнародний стандарт під назвою «Керівництво з платіжного балансу». МВФ публікує платіжні баланси за двома схемами: агрегований і більш детальний.

Затверджена МВФ система класифікацій статей платіжного балансу використовується всіма країнами – членами Фонду як основа національних методів класифікації та передбачає наявність наступних основних розділів:

- балансу поточних операцій;
- балансу руху капіталу і фінансових ресурсів;
- помилок та упуцень;
- балансу руху резервів.

I. Рахунок поточних операцій (у тому числі торговельний баланс) включає:

- а) валютні надходження від експорту товарів і валютні витрати, пов'язані з імпортом товарів;
- б) доходи і витрати, пов'язані з наданням різноманітних послуг;
- в) отримання і виплати відсотків та дивідендів від закордонних інвестицій;
- г) поточні трансферти (грошові перекази в країну та за її межі, іноземна допомога країнам, що розвиваються, витрати на утримання дипломатичного корпусу).

З вищенаведеного бачимо, що торговельний баланс є частиною платіжного балансу і відображає співвідношення між експортом та імпортом товарів держави.

Підсумовуючи статті поточного рахунку, отримуємо баланс рахунку поточних операцій. Баланс по поточних операціях майже ідентичний до чистого експорту, який використовується при вимірюванні національного обсягу виробництва.

Рух капіталу відображається на рахунку капітальних операцій і має місце, наприклад, коли пенсійний фонд США купує державні цінні папери України або коли українець купує акції британської корпорації.

II. Рахунок капітальних операцій відтворює приплив та відтік капіталів як тривалого, так і короткострокового характеру. До тривалих операцій відносять купівлю – продаж цінних паперів, надання та погашення довгострокових кредитів, прями й портфельні інвестиції. Короткостроковий капітал, як правило, складають високоліквідні кошти, насамперед поточні рахунки іноземців у даній країні та казначейські векселі. Рахунок капітальних операцій має дві частини:

- а) рахунок операцій з капіталом;
- б) фінансовий рахунок.

Поточний рахунок і рахунок капітальних операцій пов'язані між собою, а саме: в рахунку поточних операцій відображується вартість реальних потоків, а в рахунку капітальних операцій – обсяги фінансових потоків.

Якщо між реальними і фінансовими потоками виникає дисбаланс, то він усувається за допомогою рахунку капітальних операцій.

III. Помилки та упущення показує статистичне розходження (суму незареєстрованих операцій та коштів). Додаючи всі статті руху капіталу до статистичних розходжень отримують чистий надлишок.

IV. Баланс руху резервів показує операції, пов'язані зі зміною «офіційних» резервів, які має у своєму розпорядженні країна, а також зі зміною зобов'язань країни перед іноземними банками.

Резервні активи – це високоліквідні фінансові активи, що знаходяться під контролем НБУ і можуть використовуватися для регулювання платіжного балансу та здійснення інтервенцій на валютному ринку, а відтак і для впливу на зовнішньоекономічні відносини з іншими країнами.

У випадку дефіциту або профіциту платіжного балансу кажуть про неповний платіжний баланс. Ним охоплюються поточний рахунок і рахунок капітальних операцій, але з нього виключається стаття «Резервні активи».

Неповний баланс називають балансом автономних операцій. При цьому мають на увазі те, що такі операції здійснюються суб'єктами приватної економіки без участі держави. Операції, що здійснюються державою і пов'язані з резервними активами, називаються неавтономними.

Платіжний баланс може бути дефіцитним або профіцитним за умов невірноваженості балансу автономних операцій.

Дисбаланс можна усунути за рахунок неавтономних операцій з резервними активами. Як вже було зазначено, останні контролюються НБУ. Від'ємне або додатне сальдо балансу автономних операцій нейтралізується додатним або від'ємним сальдо статті «Резервні активи».

Вирівнювання (врівноваження) платіжного балансу виражається формулою:

$$\text{СПБ} = \text{СПО} + \text{СКО} + \text{СПУ},$$

- де СПБ – сальдо платіжного балансу;
СПО – сальдо поточних операцій;
СКО – сальдо капітальних операцій;
СПУ – сальдо помилок і упущень.

Балансування у спрощеному вигляді записується наступним чином:

$$\text{СПО} = - \text{СКО}.$$

Наприклад, від'ємне сальдо торгівельних операцій, тобто перевищення імпорту над експортом, врівноважується додатним СКО через зростання резервних активів в країні шляхом залучення іноземних ресурсів.

В макроекономіці статті платіжного балансу дозволяють встановити рівновагу на ринку IS (інвестиції і заощадження), у цьому випадку необхідний запис:

$$S + (T - C_g) - (I + I_g) = X_n,$$
$$G = C_g + I_g,$$

де T – доходи бюджету (податкові надходження);

I_g – державні інвестиції;

C_g – державне споживання;

$(T - C_g)$ – державні заощадження;

S – приватні заощадження;

I – національні інвестиції.

Незважаючи на уніфікацію та стандартизацію методик складання платіжних балансів вони відрізняються у різних країнах (промислово розвинутих та тих, що розвиваються) під впливом багатьох факторів.

Серед них найбільш поширеними є такі:

- нерівномірність соціально-економічного розвитку країн та міжнародна конкуренція;
- циклічні коливання економіки;
- рівні відсоткових ставок;
- обсяги державних військових витрат;
- посилення міжнародної фінансової взаємозалежності країн;
- структурні зміни у сфері міжнародної торгівлі;
- валютно-фінансові чинники;
- інфляційні коливання та ін.

Складання платіжного балансу України має певні особливості. Спочатку наведемо коротку історичну довідку. До 1993 року статистика міжнародних операцій України була представлена лише торговельним балансом, балансом фінансових ресурсів та валютним планом країни. Постановою Кабінету міністрів та Національного банку від 17 вересня 1993 року на Національний банк було покладено відповідальність за складання узагальненого платіжного балансу України, а також було розроблено концепцію побудови банківської та грошово-кредитної статистики і статистики платіжного балансу, затверджену Постановою Правління Національного банку України №101 від 20 травня 1994 року. У Концепції зазначено, що розробка і складання платіжного балансу ґрунтується на єдиній методології відповідно до стандартної класифікації компонентів і структури

зведеної інформації. За формою складання платіжний баланс України визначається як зведений статистичний звіт (за певний період часу) про здійснення міжнародних операцій українських резидентів з резидентами інших країн світу.

Проілюструємо схему платіжного балансу (рис. 3.30):

	Надходження (+) валюти в країну (кредитові статті)	Платежі (-) країни за кордон (дебетові статті)
1	2	3
I. Рахунок поточних операцій		
1.1. Товари	Експорт	Імпорт
1.2. Послуги (транспортні, фінансові та інші)	Надані резидентами	Отримані від резидентів
1.3. Отримання від закордонних інвестицій	Зароблені резидентами і ті, що надійшли з-за кордону від нерезидентів	Оплачені резидентами, переказані за кордон на користь нерезидентів
1.4. Поточні трансферти	Отримані від нерезидентів	Переказані резидентами
II. Рахунок капітальних операцій		
2.1. Рахунок операцій з капіталом		
2.1.1. Капітальні трансферти (передача права власності на основний капітал)	Отримані від резидентів	Переказані резидентами
2.1.2. Придбання/реалізація не фінансових активів (землі, інтелектуальної власності та ін.)	Реалізація активів	Придбання активів
2.2. Фінансовий рахунок		
2.2.1. Прямі інвестиції резидентів (вкладення в акціонерний капітал, реінвестований прибуток)	Сальдо переказу (-) вітчизняного капіталу за кордон та його повернення (+) в країну	
2.2.2. Прямі інвестиції нерезидентів в економіку країни	Сальдо припливу (+) іноземного капіталу в країну і його відтоку (-) з країни	
2.2.3. Портфельні інвестиції резидентів	Чистий приплив (+) або відтік (-) валюти (різниця між сумами, отриманими резидентами від продажу цінних паперів емітентів – нерезидентів, і сумами, витраченими резидентами на придбання цінних паперів емітентів – нерезидентів)	

1	2	3
2.2.4. Портфельні інвестиції нерезидентів	Чистий приплив (+) або відтік (-) валюти (різниця між сумами, отриманими від нерезидентів за придбані ними цінні папери емітентів – резидентів, і сумами, витраченими емітентами – резидентами на викуп своїх цінних паперів у нерезидентів)	
2.2.5. Інші інвестиції	Зобов'язання (отримані кредити і позики) Активи (надані кредити і позики)	
III. Помилки і упушення		
Загальний баланс (сума ст.. I, II, III) додатний або від'ємний		
IV. Резерви та пов'язані з ними статті		
4.1. Резервні активи		
4.2. Кредити МВФ		
4.3. Надзвичайне фінансування		

Рис. 3.30 – Схема платіжного балансу

Інформаційна база платіжного балансу України не відрізняється від інших країн. Джерела інформаційної бази такі:

- данні банківської системи про надходження платежів з-за кордону і здійснення платежів за кордон (фінансові операції з нерезидентами);
- інформація про пересування товарних потоків через митний кордон України;
- статистична звітність експертів ті імпортерів продукції, інвесторів та одержувачів іноземних інвестицій тощо.

МВФ отримує платіжний баланс України з 1994 р., а з квітня 1996 р. щоквартально видається збірник «Платіжний баланс України», в якому публікуються данні платіжного балансу країни, аналітичні матеріали щодо розвитку зовнішнього сектору економіки та впливу поточної економічної політики на його стан.

Таким чином, в платіжному балансі відображається стан національної економіки та її місце в системі світогосподарських зв'язків. Дана інформація необхідна для вибору і формування грошової та бюджетно-податкової політики, адекватної соціально-економічним та політичним умовам кожної конкретної країни. Крім того, стан платіжного балансу істотно впливає на валютне становище країни.

3.4.3 Глобалізація економіки та загально цивілізаційні проблеми людства

У своєму розвитку світове господарство пройшло два етапи: інтернаціоналізації та економічної інтеграції і наразі перебуває на третьому – етапі *економічної глобалізації*.

Термін «глобалізація» (**globalization**) походить від французького «**global**» – всесвітній і вживається для характеристики сучасних планетарних процесів. Він виявився найбільш адекватним новій фазі в розвитку світового господарства.

Економічна глобалізація – новий рівень інтернаціоналізації та міжнародної економічної інтеграції, що характеризується інтенсифікацією і новою якістю внутрішніх міжнародних зв'язків у планетарних масштабах, перетворенням національних господарств та їх суб'єктів на складову частину планетарного відтворювального процесу.

Форми вияву глобалізації:

➤ становлення загальнопланетарного науково-інформаційного простору, глобальної інформаційної інфраструктури, мережових інформаційних технологій, світової комунікаційної системи та технологічних макросистем у сфері виробництва, транспорту і зв'язку;

➤ інтенсифікація міжнародних трансакцій, розвиток електронної комерції, становлення ринків робочої сили, товарів, інформаційних технологій на основі поступового зняття бар'єрів у торгівлі, підписання багатосторонніх торговельних угод тощо;

➤ бурхливе зростання світового фінансового ринку, який функціонує в режимі реального часу на основі поєднання ринкових і мережових комп'ютерно-комунікаційних технологій; різке збільшення обсягів і швидкості переміщення капіталів; інтенсифікація глобальних фінансових операцій.

Глобальна економіка – якісно новий етап розвитку світової економіки, яка поступово перетворюється на цілісний глобальний організм, утворений гігантською виробничо-збутовою, глобальною фінансовою та планетарною інформаційною мережею.

Глобальні проблеми – проблеми, пов'язані з природними, природно-антропогенними, суто антропогенними (у т.ч. економічними, соціальними) явищами, що виникли в процесі розвитку сучасної цивілізації та мають загальнопланетарний характер як за масштабами та значенням, так і за

способами вирішення, а тому потребують координації зусиль усього світового співтовариства.

Проблеми взаємовідносин людини і суспільства з природою та самих суспільних відносин класифікуються як *глобальні*, якщо:

➤ вони мають *загальносвітовий характер*, тобто стосуються інтересів усіх або значної групи держав;

➤ нерозв'язання їх викликає загрозу людству, регрес в умовах життя людей, у розвитку продуктивних сил;

➤ вони вимагають невідкладних та рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового товариства.

Подібні проблеми стосуються інтересів усіх класів і прошарків населення, всіх країн і народів планети, впливають на всі сфери суспільного життя і відображаються тією чи іншою мірою на стані справ у всіх регіонах планети.

За такими ознаками глобальні проблеми поділяють на три сфери дії.

До *першої сфери* належать проблеми, що виникають у сфері взаємодії природи і суспільства, зокрема, надійне забезпечення людства продовольством, сировиною, енергією та ін., збереження природного навколишнього середовища, освоєння ресурсів Світового океану, оволодіння космічним простором. Витоки цих проблем закладені в тенденціях і закономірностях розвитку світових продуктивних сил, які сприяють як розширенню можливостей задоволення потреб людини в засобах існування, так і зростанню старих виробничих потреб та виникненню нових. Відносна обмеженість природних ресурсів робить необхідним пошук радикальних рішень, що склалися в світовому масштабі.

До *другої сфери* належать проблеми суспільних взаємовідносин, а саме: відносин між державами з різним економічним устроєм, подолання економічної відсталості багатьох країн світу, локальні, регіональні й міжнародні кризи і т. ін. На перший план серед них вийшла проблема регіональних конфліктів, у тому числі й у державах, які переходять до ринкових відносин. Важливою залишається на цьому тлі проблема відведення загрози застосування ядерної зброї. У розв'язанні цієї проблеми зацікавлені не тільки держави, які мають ракетно-ядерний потенціал, а й народи всієї планети. Тільки спільними зусиллями можна попередити загибель людської цивілізації.

Третя сфера – розвиток людини, забезпечення її майбутнього. Вона охоплює перш за все проблеми пристосування сучасної людини до умов

природного і соціального середовища, які змінюються під впливом науково-технічного прогресу, питання сучасно: урбанізації, боротьби з епідеміями і важкими захворюваннями (серцево-судинними, онкологічними, СНІДом). Проблему людини і її майбутнього вчені розглядають як таку глобальну проблему, в якій концентруються і багатократно посилюються всі інші проблеми людського співжиття.

Головна передумова успішного вирішення глобальних проблем – розгляд їх у взаємопов’язаній цілісності, тісному переплетінні економічних, політичних, соціальних, культурних, технологічних, екологічних, психологічних та інших проблем.

Переосмислення шляхів вирішення глобальних проблем пов’язане з формуванням **концепції сталого розвитку**, яка нині визнається одним із найважливіших досягнень наукової та суспільної думки кінця ХХ ст. **Сталість економічного розвитку** трактується як здатність економічної системи зберігати динамізм, стабільне збалансоване зростання у часовому, просторовому та структурному аспектах.

Мета сталого розвитку – перехід до господарської діяльності, зорієнтованої на досягнення соціальної справедливості та суспільного добробуту в поєднанні з екологічною безпекою шляхом введення природо відтворювальної складової як внутрішнього параметра функціонування соціально-економічної системи.

Сталий розвиток є тривалим у часі й означає задоволення фізичних, духовних та інших потреб людей та сталій основі, без погіршення можливостей вибору наступних поколінь.

3.4.4 Проблеми інтеграції України у світове господарство

Стабільний розвиток України потребує активної участі в міжнародних економічних відносинах. Це спирається на певні об’єктивні **можливості й передумови**:

- значний природно-ресурсний потенціал;
- накопичений науково-технічний потенціал, зокрема, найвищого світового рівня (аерокосмічна галузь, електричне зварювання, деякі продукти воєнно-промислового комплексу);
- перспективне географічне становище, зокрема, для транзиту вантажів засобами трубопроводів, залізниці та автомобільних доріг;

- досвід участі в міжнародних організаціях, наприклад, ООН, МВФ, СБ, Економічному Союзі країн СНД, ГУУАМ, Організація Чорноморського Економічного Співробітництва – ОЧЕС.

Інтеграція у світове господарство повинне здійснюватися на трьох рівнях:

- мікрорівні через відносини людей та підприємств;
- макрорівні через міждержавні відносини;
- мегарівні через участь у міжнародних організаціях.

Визначимо деякі обмеження при здійсненні Україною зовнішньоекономічних зв'язків:

- суттєві екологічні проблеми, наприклад, наслідки Чорнобиля;
- структурна недосконалість, наприклад, у колишньому СРСР до 80 % промислового виробництва України не мало закінченого технологічного циклу;
- значна залежність від зовнішнього постачання енергоносіїв, насамперед, з Росії;
- проблеми оподаткування, державного регулювання, правових суперечок, наприклад, при визначенні експорту в Законах “Про ЗЕД” і “Про ПДВ”;
- проблеми корупції, адміністративного тиску, невиконання судових рішень та ін.

Зовнішньоекономічна діяльність в Україні спирається на Митний кодекс, Закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про порядок здійснення розрахунків у іноземній валюті», про створення спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР) та деякі інші. Крім того, важливу роль грають міждержавні документи, наприклад, про уникнення подвійного оподаткування, виконання статутів міжнародних організацій, також документи деяких міжнародних спеціалізованих установ, наприклад, Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів – ІНКОТЕРМС.

Основні напрямки поширення інтеграції у світове господарство:

- європейський вибір, тобто вступ до Європейського Союзу на підставі Договору про партнерство і співробітництво;
- стратегічне партнерство з Росією та іншими державами СНД.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Нові категорії та поняття

Світове господарство, структура світового господарства, угруповання країн, критерії розвитку, міжнародні економічні відносини, міжнародний поділ праці, міжнародна спеціалізація, міжнародна кооперація, форми міжнародних економічних відносин, транснаціональні корпорації, транснаціональні банки, глобалізація, інтернаціоналізація, інтеграція, світовий ринок, свобода торгівлі, протекціонізм, теорії торгівлі, міграція робочої сили, платіжний баланс, торговий баланс, міжнародні організації, зовнішньоекономічна політика, загальноцивілізаційні проблеми людства.

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність, етапи становлення, основні риси та структура світового господарства.
2. Які чинники лежать в основі об'єднання національних господарств у світове господарство? У чому Ви вбачаєте відмінності між світовим господарством початку ХХ сторіччя і сучасним? Назвіть основні сучасні тенденції.
3. Розкрийте сутність міжнародного поділу праці та інтернаціоналізація економіки як основи формування світового господарства.
4. Охарактеризуйте сутність та структуру світової торгівлі та світового ринку товарів та послуг. Як ви розумієте позитивне і негативне сальдо зовнішньоторговельного обороту? Розкрийте зміст і цілі політики протекціонізму і фритредерства. Назвіть які Ви знаєте теорії торгівлі?
5. Як Ви розумієте теорії абсолютних та порівняльних переваг? Визначите їх місце в світогосподарських зв'язках.
6. Із чим пов'язана міжнародна міграція капіталу і в яких формах вона протікає? Інвестиційна політика держави.
7. Міжнародна валютна система та міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини. Що ви розумієте під "плаваючим" валютним курсом? Розкрийте поняття «конвертована валюта»?
8. Що лежить в основі міграції трудових ресурсів? Для розвинених країн приток мігрантів благо або зло? Міграція населення і світовий ринок праці.

9. Що таке економічна інтеграція і чим вона відрізняється від традиційних форм економічних стосунків? Які проблеми інтеграції економіки України у світове господарство? Зовнішньоекономічна політика держави.

10. Сучасна глобалізація світогосподарських зв'язків і загальноцивілізаційні проблеми людства. Перерахуйте глобальні економічні проблеми й охарактеризуйте їх. Назвіть форми міжнародного співробітництва у вирішенні цих проблем. Як відбувається міжнародна передача технологій?

Тестові завдання

1. Причина виникнення і розвитку міжнародних економічних відносин – це:

- а) відмінності в наділені країни чинниками виробництва;
- б) міжнародний розподіл праці;
- в) міжнародна конкуренція;
- г) науково-технічний прогрес.

2. Міжнародний розподіл праці – це:

- а) стосунки між різними господарюючими суб'єктами усередині країни з приводу виробництва і продажу експортних товарів;
- б) система або спосіб організації спільного виробництва, при якому підприємства різних країн спеціалізуються на виробництві товарів і послуг і обмінюються ними;
- в) комплекс економічних відносин між країнами в системі світового господарства;
- г) всі відповіді правильні.

3. Прогресивна структура світової торгівлі виражається в:

- а) зниженні питомої ваги послуг;
- б) збільшенні частки сировини;
- в) зростанні частки трудомісткої продукції;
- г) зростанні питомої ваги високотехнологічної готової продукції.

4. Відношення експорту (імпорту) на душу населення певної країни характеризує:

- а) динаміку зовнішньої торгівлі;
- б) ступінь відвертості економіки;
- в) рівень конкурентоспроможності;
- г) рівень спеціалізації та кооперації.

5. До тарифних засобів захисту національного ринку відносяться:

- а) реєстрація учасників зовнішньоекономічної діяльності;

б) акцизні збори;

в) прогнозування обсягів імпорту;

г) все вищеперелічене.

6. Основна міжнародна організація з регулювання міжнародної торгівлі – це:

а) ООН;

б) НАФТА;

в) СОТ;

г) МВФ.

7. Основна мета вивозу капіталу з країни:

а) уникнення інфляції в країні;

б) кредитування вивозу товарів і послуг;

в) отримання прибутку на вивезений капітал;

г) розбіжність попиту і пропозиції на ринку капіталів певної країни.

8. Нові індустріальні країни змогли вирватися вперед за рахунок:

а) розширення вивозу сировини;

б) збільшення числа зайнятих;

в) швидкого розвитку високотехнологічного виробництва;

г) зниження ефективності капіталовкладень.

9. Позитивні наслідки глобалізаційних процесів виявляються:

а) у нерівномірності розподілу переваг від глобалізації в розрізі окремих галузей національної економіки;

б) у можливій децентралізації національної економіки;

в) у можливості переходу контролю над економікою окремих країн від їх урядів в інші руки, зокрема до сильніших держав, ТНК або міжнародним організаціям;

г) у поглибленні спеціалізації та міжнародного розподілу праці.

10. Міжнародна економічна інтеграція – це:

а) посилення взаємозв'язку і взаємозалежності економік окремих країн, вплив міжнародних економічних відносин на національні економіки, участь країн в світовому господарстві;

б) зближення і взаємоприспосовування національних економік, введення їх в єдиний відтворювальний процес в інтернаціональних масштабах;

в) посилення взаємозалежності і взаємовпливу різних сфер і процесів світової економіки, що виражається в поступовому перетворенні світового господарства на єдиний ринок товарів, послуг і чинників виробництва;

г) втручання міжнародного капіталу у внутрішні справи слаборозвинених країн.

Завдання

1. Задані виробничі можливості країн:

Країна	Автомобілі (тис. шт)	Трактори (тис. шт)
Росія	80	120
Україна	160	120

Відомі структури споживання до встановлення торгівлі в Росії 40А : 60Т, а в Україні 80А : 60Т. Визначте структури споживання після встановлення торгівлі у двох країнах. Побудуйте криві виробничих і торгових можливостей, визначте умови світової торгівлі.

2. Попит на робототехніку в Таїланді описується виразом $D = 800 - 40P$, а пропозиція $S = 40P - 400$. Визначте величину імпорту робототехніки до Таїланду при світовій ціні 10 тис. у. о.

3. Визначити фактичний рівень митного тарифу, якщо структура вартості готової продукції 75% матеріалів і 25% доданої вартості. Розміри мита на готову продукцію – 25%, а на матеріали – 15%.

4. При введенні тарифу в країні ціна зросла з 56 до 60 у. о., обсяг національного виробництва збільшився з 4000 до 4400 одиниць. У той же час обсяг споживання зменшився з 6400 до 5600 одиниць. Оцініть дію встановлення нових тарифних цін на виробників, державу і країну.

5. В умовах, коли девальвація національної валюти не компенсується підвищенням загального рівня цін в країні, можна спостерігати наступне:

- імпорт стає більш дорогим;
 - імпорт стає менш дорогим;
 - експорт стає менш дорогим для іноземців;
 - експорт стає дорожчим для іноземців;
 - очікується збільшення дефіциту платіжного балансу;
 - очікується скорочення дефіциту платіжного балансу.
6. Використання «валютного якоря» для успішної макроекономічної стабілізації вимагає наступних умов:
- фіксації цін і заробітної плати;
 - мінімізації дефіциту державного бюджету;
 - наявності значних золото - валютних резервів у Центрального банку;
 - кредиту довіри до уряду;
 - наявності позитивного сальдо по рахунку руху капіталів.

7. Якщо інфляція в Естонії нижче, ніж на Україні, як це відіб'ється на обмінному курсі між кроною і гривнею? Якщо існує досконала мобільність капіталу, чия номінальна процентна ставка повинна бути вище: естонська або українська?

Інтернет завдання

1. Використовуючи сайти Всесвітньої торговельної організації (режим доступу: <http://www.wto.org/>), Міжнародного валютного фонду (режим доступу: <http://www.imf.org/>), Світового банку (режим доступу: <http://www.worldbank.org/>), розгляньте та проаналізуйте основні функції зазначених організацій.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: офіц. текст : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. : станом на 1 січня 2006 р.]. – К. : Мін-во Юстиції України, 2006. – 124 с.

2. Архієреєв С. І. Курс економічної теорії : навч. посібник для студ. вищих нав. закл. / С. І. Архієреєв, Н. Б. Решетняк; Національний технічний ун-т "Харківський політехнічний ін-т". – Х. : НТУ "ХП", 2008. – 332 с.

3. Архієреєв С. І. Політична економія : навч. посібник для студ. екон. спец. / С. І. Архієреєв, С. О. Волонцевіч; Національний технічний ун-т "Харківський політехнічний ін-т". – Х. : ТОВ "ПРОМЕТЕЙ", 2006. – 364 с.

4. Гринів Л. С. Національна економіка : навч. посібник / Л. С. Гринів, М. В. Кічурчак. – Львів : Магнолія, 2008. – 464 с.

5. Гойчук О. І. Економічна теорія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. екон. спец. / О. І. Гойчук. – Ніжин : Лисенко М. М., 2011. – 475 с.

6. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії : навч. посібник / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 491 с.

7. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелеологія) : навч. посібник / М. В. Довбенко. – К. : Вид. центр «Академія», 2005. – 254 с.

8. Економічна теорія: політекономія : підручник / за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.

9. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 8-ме вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2012. – 702 с.
10. Економічна теорія – політекономічний контекст : навч. Посібник / П. М. Макаренко, Л. Ю. Мельник, А. П. Макаренко, Л. Л. Мельник. – 2-ге вид., доопрац. і допов. – Полтава : РВВ ПДАА, 2010. – 211 с.
11. Економічна теорія. Макроекономіка : підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.
12. Економічна теорія. Міжнародна економіка : підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 143 с.
13. Зазимко А. З. Політична економія : структурно-логічний навч. посібник / А. З. Зазимко. – К.: КНЕУ, 2006. – 358 с.
14. Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посібник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2011. – 1198 с.
15. Кліменко О. М. Макроекономіка : навч. посіб. для самот. вивч. дисципліни / О. М. Кліменко, О. М. Крюкова, М. С. Бріль. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 135 с.
16. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – 647 с.
17. Макроекономіка : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2008. – 851 с.
18. Макроекономіка : навч. посібник / за заг. ред. Кліменко О. М. – Х. : ІНЖЕК, 2011. – 259 с.
19. Мельник П. В. Економічна теорія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. В. Мельник, І. А. Максименко, Н. П. Мацелюх. – Чернівці : Прут, 2010. – 352 с.
20. Мікроекономіка : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2008. – 679 с.
21. Можайкіна Н. В. Конспект лекцій з курсу «Економічна теорія» (для студентів 3 курсу всіх форм навчання напряму 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування») / Можайкіна Н. В., Москвіна А. О., Цимбалюк О. А. ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 164 с.
22. Можайкіна Н. В. Конспект лекцій з курсу «Економічна теорія» (для студентів 3 курсу всіх форм навчання напряму 6.050701 – «Електротехніка та електротехнології») / Н. В. Можайкіна, А. О. Москвіна ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 135 с.

23. Москвіна А. О. Конспект лекцій з дисципліни «Основи економічних теорій» (для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.060103 «Гідротехніка (Водні ресурси)» / А. О. Москвіна ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 209 с.
24. Мочерний С. В. Політекономія : підручник / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна. – 3-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 390с.
25. Мочерний С. В. Політична економія: навч. посібник / С. В. Мочерний, Я. С. Мочерна. – 2-ге вид., виправ. і доп. – К. : Знання, 2007. – 684с.
26. Мочерний С. В. Економічна теорія : навч. посібник / С. В. Мочерний. – 4-е вид., стереотип. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 640 с.
27. Мочерний С. В. Основи економічної теорії: навч. посібник / С. В. Мочерний, О. А. Устенко. – 3-е вид., доп. – К. : Видавничий центр "Академія", 2009. – 502 с.
28. Національна економіка : навч. посібник / за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.
29. Національна економіка : підручник / за ред. П. В. Круша. – К. : Каравела; Піча Ю.В., 2008. – 416 с.
30. Нуреев Р. М. Курс мікроекономіки : учебник для вузов по экономическим специальностям / Р. М. Нуреев . – 2-е изд., изм . – М. : НОРМА, 2007 . – 576 с.
31. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2008. – 448 с.
32. Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник / Г. Н. Климко та ін. – К. : Знання-Прес, 2004. – 615 с.
33. Петруня Ю. Е. Основы экономической теории: учеб. пособие / Ю. Е. Петруня, А. А. Задоя. – 4-е изд., перераб. и доп. – К. : Знання, 2008. – 420 с.
34. Політична економія : навч. посібник / за ред. К. Т. Кривенка. – К. : КНЕУ, 2006. – 556 с.
35. Решетило В. П. Тексти лекцій з дисципліни «Основи економічної теорії» (для студентів денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.030601 «Менеджмент») / В. П. Решетило, О. Ю. Єгорова, Ю. В. Федотова; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. :ХНАМГ, 2011. – 135 с.
36. Салихов Б. В. Экономическая теория : учебник для студ. вузов, обуч. по направлению "Экономика" и экон. спец. / Б. В. Салихов; Российский гос. социальный ун-т. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Дашков и К, 2008. – 722 с.

37. Сидоров В. А. Общая экономическая теория: Учебник для студ. вузов, обучающихся по экон. спец. / В. А. Сидоров. – М. : Элит, 2006. – 527 с.

38. Чистов С. М. Державне регулювання економіки : навч. посібник / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – К. : КНЕУ, 2008. – 440 с.

39. Экономическая теория: учебник для бакалавров / под ред. К. Н. Лобачевой. – 3-е изд., перераб. и доп. - М. : «Юрайт», 2012. – 516 с.

40. Якобчук В. П. Економічна теорія: навч. посіб. для вищ. навч. закл. / В. П. Якобчук. – Житомир : Рута, 2012. – 314 с.

Ресурси ІНТЕРНЕТ

1. Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssmsc.gov.ua>

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

3. Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>

4. Міністерство економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>

5. Міністерство фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>

6. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>

7. Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org.ru>

8. Цифровий репозиторій ХНУМГ імені О. М. Бекетова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints/kname/edu/ua>

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Активи – вартість власного майна, а також засобів і запасів, які призначені для сплати боргів.

Акціонерне товариство – форма організації підприємства, капітал якого утворюється шляхом об'єднання грошових коштів багатьох фізичних і юридичних осіб через випуск і продаж ними цінних паперів (акцій або облігацій)

- закритого типу – акції розподіляються тільки серед засновників;
- відкритого типу – акції вільно продаються і купуються на ринку цінних паперів (фондових біржах);
- з обмеженою відповідальністю – суспільство, створене шляхом об'єднання грошових коштів його учасників, кожен з яких несе відповідальність у справах суспільства в межах своєї частки в загальному капіталі, а все суспільство несе відповідальність за свої зобов'язання тільки в розмірах свого майна.

Акція – пайовий цінний папір, що свідчить про внесення її власником певної грошової суми (паю) до капіталу АТ і що дає йому право на отримання частки прибутку АТ у вигляді дивіденду, а також (за певним винятком) право голосу на загальних зборах акціонерів

- іменна – акція, рух якої фіксується в документах АТ, а ім'я утримувача вказується на бланку самої акції;
- звичайна (проста) – акція, що не гарантує ні регулярної виплати дивіденду, ні його розмірів, але володар якої має право голосу на загальних зборах акціонерів (за принципом "одна акція - один голос");
- привілейована – акція, що гарантує її володареві право на обов'язкові виплати фіксованих дивідендів, але що не дає йому права голосу на загальних зборах акціонерів.

Амортизація – поступове у міру фізичного і морального зносу перенесення вартості засобів праці на вироблений продукт.

Баланс (рівновага, урівноваження) – кількісне вираження відносин між сторонами якої-небудь діяльності, які повинні врівноважувати один одного (наприклад, доходи і витрати), основний документ бухгалтерського обліку, що характеризує в грошовому виразі стан ресурсів, джерела їх формування і напряму використання, а також фінансові результати діяльності на початок і кінець звітного періоду.

Банк – кредитно-фінансова установа, найважливішими функціями якої є акумуляція тимчасово вільних грошових коштів і надання їх в позику:

- державний – здійснює централізоване управління грошово-кредитною системою країни і проведення єдиної кредитної політики держави, координацію діяльності банків;

- інвестиційний – фінансує і кредитує підприємства і галузі з метою вкладення капіталу в промисловість, транспорт, сільське господарство і т.п.;

- інноваційний – здійснює кредитування (як правило, ризикове) для впровадження науково-технічних розробок;

- іпотечний - надає довгострокові позики під заставу нерухомості;

- комерційний – здійснює широке коло операцій, переважно з короткострокового кредитування. Головним чином кредитує промислові, торгові й інші підприємства й організації в основному за рахунок засобів, повернутих у вигляді внесків;

- ощадний – привертає вільні грошові кошти населення, зберігає заощадження, здійснює безготівкові розрахунки, надає кредити населенню і т.п.;

- емісійний – центральний банк, який володіє монопольним правом випуску грошей і банкнот.

Безробіття – соціально-економічне явище, при якому частина економічно активного населення не може застосовувати свою робочу силу:

- вимушене часткове – охоплює тих, що працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень;

- сезонне – виникає в результаті залежності певних видів праці від пори року (сільське господарство, водний транспорт, будівництво і так далі);

- структурне – пов'язане з браком виробничих потужностей, неможливістю знайти роботу унаслідок порожнисто-вікових особливостей, національності, недостатньої кваліфікації людини;

- фрикційне – пов'язане з добровільною зміною місця роботи і недосконалістю технологічної організації функціонування ринку праці.

Біржа – регулярно функціонуючий і організаційно оформлений оптовий ринок, на якому здійснюється торгівля товарами, цінними паперами або валютою (від латинського bursa – «гаманець»):

- валютна – ринок цінних паперів, іноземної валюти;

- товарна – регулярно функціонуючий ринок масових, однорідних, переважно сільськогосподарських і сировинних товарів, де торгівля ведеться по зразках або встановлених стандартах;

- праці – установа, що регулярно здійснює посередницькі операції на ринку праці;

- фондова – організований ринок цінних паперів;

- ф'ючерсна – сучасний різновид товарної біржі, на якій здійснюються ф'ючерсні операції, тобто операції з купівлі-продажу партій товарів (або цінних паперів) на термін з постачанням і оплатою їх в майбутньому за цінами, зафіксованими на момент укладення угоди; більшість таких операцій носять чисто спекулятивний характер.

Блага – річ або послуга, здатні задовольнити потребу людини: матеріальні та нематеріальні.

Валюта – грошова одиниця країни та її тип (золота, срібна, паперова); засоби на рахівницях, паперові гроші, монети, векселі, чеки, використовувані в міжнародних розрахунках.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни.

Відтворення – постійне відновлення процесу виробництва:

- просте – відновлення процесу виробництва в незмінному масштабі;

- розширене (звужене) – відновлення процесу виробництва в масштабах, що збільшуються (зменшуються).

Вільні економічні зони – спеціальні території з пільговими валютно-фінансовим і податковим режимами, в яких заохочується спільна з іноземними капіталами діяльність.

Виробничі відносини – сукупність матеріальних економічних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва. Виражають відносини власності.

Витрати виробництва – виражені у фізичних одиницях або в грошах витрати виробничих чинників, отриманих послуг і соціальних витрат (робоча сила, засоби виробництва, матеріали, ремонт, транспортування, продаж, соціальне страхування і тому подібне), які використовуються при виробництві продукції і послуг:

- валові – загальна сума витрат виробництва, що включає постійні та змінні витрати;

- змінні – витрати, які змінюються її зміною обсягу виробництва;

- постійні – витрати, які не змінюються при зміні обсягу виробництва, не залежать від кількості випущеної продукції;

- граничні – додаткові витрати на виробництво кожної нової одиниці продукції.

Власність (акціонерна, державна, індивідуальна, інтелектуальна, колективна, суспільна, приватна та ін.) – соціально-економічні відносини між людьми з приводу володіння, використання і розпорядження матеріальними благами:

- економічний зміст – відносини, які складаються в суспільстві між суб'єктами власності з приводу їх об'єктів: їх виробництва, розподілу, обміну і споживання;

- юридична форма – з появою (виникненням) держави приналежність об'єктів власності тим або іншим суб'єктам отримує юридичне, правове оформлення.

Властивості товару:

- мінова вартість – здатність товару обмінюватися на інший товар у певному кількісному співвідношенні ;

- споживча вартість – здатність товару задовольняти ту або іншу людську або суспільну потребу;

- вартість – суспільна праця, яка упередметнена в товарі.

Гранична корисність – корисність останньої одиниці кожного блага, тобто одиниці, яка задовольняє найменш настійну потребу.

Граничний дохід – приріст виручки, що отримується продавцем при продажі додаткової одиниці продукції.

Гроші – особливий товар, що виконує роль загального еквівалента. Засіб вимірювання вартості товарів і здійснення їх обміну.

- банківські – розрахунково-платіжні інструменти, що емітуються банками і замінюють паперові грошові знаки, такі, як чеки, векселі, банкноти, кредитні картки, а також записи на рахунках банків;

- безготівкові – грошові засоби на банківських рахунках. Безготівкові платежі і розрахунки, здійснювані за допомогою розрахунково-платіжних документів, таких, як чек, платіжна вимога, платіжна вимога-доручення, акредитив, шляхом записів по рахунках;

- паперові – знаки вартості, які заміщують в обігу дійсні гроші: золото і срібло. Випускаються державою для покриття своїх витрат;

- кредитні – розрахунково-платіжні інструменти, що виникають у процесі кредитних відносин (векселі, комерційні та банківські чеки й ін.)

- світові – валюта, яка використовується як купівельний і платіжний засіб між різними країнами;

- готівкові – монети, паперові грошові знаки;

- реальні – гроші, що отримали матеріальне втілення в грошових знаках.

Девальвація (ревальвація) – офіційне зменшення (збільшення) золотого змісту грошової одиниці або пониження курсу національної валюти по відношенню до золота, срібла, якої-небудь іноземної валюти.

Дефіцит – перевищення витрат над доходами.

Дивіденд – дохід, що виплачується по акціях, частина чистого прибутку акціонерного товариства.

Додана вартість – надлишок вартості, що створюється працею найманого робітника понад вартості його робочої сили; різниця між вартістю товару і витратами його виробництва.

Додатковий продукт – частина сукупного суспільного продукту, що створюється безпосередньо виробниками у сфері матеріального виробництва понад необхідний продукт.

Закон пропозиції – пряма залежність між ринковими цінами і тією кількістю товару, яка при певних цінах буде проведена і представлена до продажу.

Закон попиту – залежність (зворотна) між ціною і кількістю товару.

Закон спадної віддачі – приєднання до фіксованої кількості одного ресурсу (наприклад, устаткування) додаткових одиниць іншого змінного ресурсу (наприклад, праці), починаючи з певного моменту, що призводить до зменшення кількості продукту, який отримується в результаті залучення кожній додатковій одиниці цього ресурсу, і що тим самим підвищує собівартість одиниці продукції.

Заробітна плата ("ціна" робочої сили) – перетворена форма вартості товару "робоча сила". Форма розподілу фонду особистого споживання між працівниками:

- номінальна – заробітна плата в грошовому вираженні. Характеризує рівень заробітної плати поза зв'язком з цінами на товари і послуги;

- почасова – форма оплати праці за певний період робочого часу (година, день, тиждень, місяць);

- реальна – показує, яку кількість предметів споживання і послуг можна придбати на отриману грошову заробітну плату. Визначається номінальною заробітною платою, рівнем цін на товари і послуги, величиною стягваних податків, штрафів і т.п.

- відрядна – форма оплати праці, яка залежить від кількості та якості виготовленої продукції і розцінок на неї.

Засоби виробництва – сукупність засобів і предметів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва матеріальних благ.

Засоби праці - все те, за допомогою чого люди впливають на предмет праці (машини й устаткування, інструменти і пристосування, виробничі будівлі та споруди, засоби переміщення вантажів, засоби зв'язку). Загальним засобом праці є земля.

Інвестиції – потік нового капіталу, який додається протягом року до запасу капіталу, вкладення капіталу в галузі економіки для збільшення накопиченого капіталу.

Інфляція – зростання загального рівня цін на товари і послуги, при якому купівельна спроможність грошової одиниці падає.

Капітал – суспільне відношення, вартість, що самозростаюча в процесі руху, приносить додаткову вартість; необхідний чинник виробництва, що має як грошову, так і матеріально-речову форму, представлену необхідними засобами виробництва:

- акціонерний – капітал акціонерного суспільства, утворений за допомогою об'єднання грошових коштів фізичних і юридичних осіб через продаж ним цінних паперів (акцій або облігацій), а також за рахунок капіталізації отриманого прибутку;

- змінний – частина капіталу, яка витрачається на покупку робочої сили і збільшується в процесі виробництва на величину додаткової вартості;

- оборотний – частина продуктивного капіталу (що витрачається на сировину, матеріали, робочу силу), вартість якого переноситься на новостворюваний продукт повністю і повертається до капіталіста в грошовій формі в кінці кожного кругообігу;

- основний – частина продуктивного капіталу (витрати на машини й устаткування, будівлі, споруди), вартість якого переноситься на новостворюваний продукт частинами і повертається до капіталіста в грошовій формі поступово, у міру зносу протягом ряду кругообігу, в процесі амортизації;

- постійний – частина капіталу втілена в засобах виробництва, переноситься на вартість готової продукції без зміни величини;

- позичковий – грошовий капітал, що надається його власником в позику іншим особам на умовах повернення і платності (під відсоток);

- статутний – капітал, розмір якого зафіксований в статуті акціонерного суспільства або підприємства, і який формується з внесків засновників, виручки, отриманої від продажу акцій і відрахувань з прибутку підприємств;

- торговельний – частина капіталу, яка функціонує у сфері обігу, використовується для реалізації товарів, переміщення їх від виробника до споживача;

- фінансовий – монополістичний промисловий капітал, що злився з монополістичним банківським капіталом;

- фондовий – капітал, представлений цінними паперами, що дають право їх власникам на певний дохід.

Квота – кількісне або вартісне обмеження.

Конкуренція – змагальність, боротьба (у формі суперництва) економічних суб'єктів за реалізацію власного економічного інтересу:

- досконала – абстрактна теоретична модель, що описує функціонування ідеальної децентралізованої економічної системи, в якій відсутня можливість впливати на загальний рівень ринкової ціни з боку будь-якого виробника, продавця або покупця;

- недосконала – конкуренція, при якій окремі виробники мають можливість впливати на рівень ринкової ціни;

- нецінова – використання нецінових методів ведення конкурентної боротьби: поліпшення якості й дизайну продукту, поліпшення умов продажу продукту, реклама, надання послуг з експлуатації проданої продукції;

- цінова – зниження цін.

Кооперація – форма організації праці, при якій значне число осіб спільно беруть участь в одному й тому самому або різних, але зв'язаних між собою процесах праці; сукупність добровільно об'єднаних економічних структур з метою досягнення загальних економічних результатів.

Кредитна система – сукупність кредитово-розрахункових стосунків, форм і методів кредитування або сукупність кредитно-фінансових інститутів.

Крива байдужості – крива, що відображає поєднання кількості двох різних благ, що змінюються, в умовах, коли їх загальна корисність для споживача залишається незмінною.

Кругообіг капіталу – рух капіталу через сфери виробництва з послідовною зміною функціональних форм (грошовою, продуктивною, товарною).

Макроекономіка – розділ економічної теорії, що вивчає функціонування всього суспільного виробництва.

Меркантилізм – перша школа буржуазної політичної економії. Економічна політика періоду раннього капіталізму, заснована на активному втручанні держави в господарське життя.

Мікроекономіка – частина економічної теорії, що вивчає процес індивідуального відтворення у фірмах, галузях, домашніх господарствах, а також окремі ринки товарів і ресурсів.

Монетаризм – школа економічної думки, що акцентує увагу на змінах в кількості грошей, що знаходяться в обігу, як функції, що визначає рівень цін, доходів і зайнятості.

Монополія – крупні компанії (фірми, корпорації) і їх об'єднання (картелі, трести, концерни, консорціуми, конгломерати). Монополія зосереджує в своїх руках значну частину виробництва того або іншого товару, що дозволяє їй встановити пануюче становище на ринку, диктувати умови споживачеві, встановлювати монопольну ціну – основу монопольного прибутку, наявність у галузі одного єдиного підприємства або об'єднання.

Монополістична конкуренція – вид ринкової структури, де багато продавців конкурують, щоб продати диференційований продукт; характеризується широким діапазоном цін.

Натуральне господарство – спосіб господарювання, коли все проводиться тільки для задоволення власних потреб.

Науково-технічний прогрес – взаємообумовлений розвиток науки і техніки, основа соціального прогресу.

Національний дохід – знов створена за рік вартість або відповідна їй частина сукупного суспільного продукту в натуральній формі, що отримується за вирахуванням всіх матеріальних витрат на його виробництво.

Необхідний робочий час – час, протягом якого створюється еквівалент вартості робочої сили.

Необхідний продукт – частина знов створеної вартості, що виробляється працівниками матеріального виробництва, необхідна для нормального (при певних соціально-економічних умовах) відтворення робочої сили.

Неокейнсіанство – напрям економічної думки, що розділяє теоретичні ідеї Кейнса про необхідність державного регулювання економіки і збагатив їх динамічними моделями економічного зростання (Р. Харрод), теорією економічного циклу (Е. Хансен) й іншими ідеями стосовно умов економічного розвитку другої половини ХХ ст.

Неокласицизм – напрям зарубіжної економічної думки, який об'єднує декілька економічних теорій (маржиналізм, теорію загальної економічної рівноваги, неоконсерватизм та ін.) спільністю методологічних і теоретичних позицій. Затверджує пріоритет обігу, теорію граничної корисності, граничної

продуктивності чинників виробництва. Вважає ринкову економіку такою, що самостійно здатна забезпечити стан загальної економічної рівноваги і можливості відтворення без державного втручання.

Неолібералізм – німецький різновид неокласичного напрямку, що віддає перевагу вільній ринковій економіці, але визнаючи роль держави у виборі найбільш ефективної форми господарювання. Включає концепцію «соціального ринкового господарства», що здатна забезпечити добробут для всіх.

Оборот капіталу – кругообіг капіталу, що безперервно поновлюється. Час, протягом якого авансований промисловий капітал проходить всі стадії кругообігу і повертається до його власника повністю, складає час обороту.

Олігополія – панування невеликого числа найбільших фірм, компаній у виробництві та на ринку, що дозволяє їм впливати на встановлення ринкової ціни.

Платоспроможний попит – потреба, підкріплена грошовими доходами покупців, тобто попит достатній, щоб стимулювати виробників до того, щоб доставити товар на ринок.

Платіжний баланс – систематизований облік всіх операцій між резидентами певної країни (домогосподарства, фірми, уряд) і зовнішнім світом.

Податки – обов'язкові платежі, що стягуються державою (центральними і місцевими органами влади) з фізичних і юридичних осіб до державних і місцевих бюджетів:

- прями – ними обкладаються доходи і майно (прибутковий податок, податок на надприбуток і т.п.).

- непрямі – на товари і послуги, що встановлюються у вигляді надбавки до ціни або тарифу (акциз, податок з обороту і т.п.).

Подвійний характер праці – суспільна властивість людської праці. Праця, за допомогою якої створюється товар, є за своїм характером, з одного боку, конкретною (створює споживчу вартість), а з іншого, – абстрактною (створює вартість).

Позики – договори, через які одна сторона (кредитор) передає інший (позичальникові) у користування гроші або майно. Позичальник зобов'язується в певні терміни повернути таку ж суму грошей або рівну кількість майна. Позикові стосунки виникають між державами, державою і громадянами, між громадянами та ін.

Праця – свідомо дія людини на природу:

- абстрактна – витрати праці взагалі, незалежно від його доцільної форми, що створюють вартість товару;

- конкретна – праця товаровиробника, що витрачається в особливій доцільній формі та створює споживчу вартість;

- приватна – праця, що здійснюється за допомогою засобів виробництва, що знаходяться в приватній власності, на користь їх власників;

- суспільна – праця, що планується суспільством для задоволення суспільних потреб.

Предмети праці – предмети, що піддаються обробці, на яких направлена праця людини. Дані природою (вугілля, руда, нафта і т.п.) або ж є продуктами праці (метал, бавовна, деревина і т.п.).

Прибуток – різниця між доходами і витратами.

Природна монополія – види галузей народного господарства, в яких існування крупних фірм (підприємств) є економічно вигідним.

Продуктивність праці – ефективність праці в процесі виробництва. Вимірюється або кількістю часу, витраченого на виробництво одиниці продукції, або кількістю продукції, що виробляється за одиницю робочого часу.

Продуктивні сили – засоби виробництва і люди, які їх використовують.

Пропозиція – сукупність товарів і послуг, що знаходяться на ринку або здатних бути туди доставленими.

Процентна ставка (норма) – показник прибутковості позикового капіталу або «ціна» його використання; визначається як відношення величини позикового відсотка до величини позикового капіталу (%).

Робоча сила – здібність людини до праці, сукупність фізичних і духовних сил, вживаних нею в процесі праці, товар особливого роду.

Рівновага – стан урівноваження протилежно направлених сил (наприклад, рівність попиту і пропозиції на ринку).

Рента – дохід, який отримується у формі відсотка за капітал, що надається в позику. У землеробстві – частина доходу землероба, що сплачується власникові землі за право користуватися землею:

- абсолютна – рента, що отримується на всіх ділянках землі незалежно від їх родючості і місцеположення. Головною умовою її формування і привласнення є монополія приватної власності на землю і, як правило, крупна

приватна власність на землю і специфічні форми прояву закону цін в сільському господарстві;

- диференціальна – додатковий чистий прибуток, що виникає внаслідок відмінностей в родючості ґрунтів або їх місцеположенні по відношенню до ринків збуту;

- земельна – рента, що виникає в будь-якому виробництві, пов'язаному з використанням землі, природних ресурсів;

- монопольна – рента, що отримується з обмежених ділянок землі, придатних для виробництва рідкісних, особливо цінних культур.

Ринок – сукупність економічних відносин, що виникають з приводу купівлі-продажу товарів (послуг). Існують наступні види ринків: валютний, грошовий, депозитів, землі, капіталів, кредитів, галузевий, вільний, праці, цінних паперів (фондовий ринок: первинний, вторинний) та ін.

Ринковий механізм господарювання – координація діяльності розрізнених виробників за допомогою ринкової ціни. Орієнтуючись на ринкову ціну, виробники ухвалюють рішення, яку продукцію виробляти і в якому обсязі.

Собівартість – виражені в грошовій формі безпосередні витрати окремого підприємства на виробництво і реалізацію продукції.

Споживання – використання суспільного продукту в процесі задоволення потреб. Завершальна фаза процесу відтворення.

Суспільний розподіл праці – спеціалізація виробників на виробництві окремих продуктів або їх складових з подальшим обміном його результатами, відособлення різних видів праці.

Суспільний продукт – результат суспільного виробництва:

- валовий національний (ВНП або ВВП) – сума доданої вартості, отриманої всіма виробниками товарів і послуг певної країни за вирахуванням різниці між надходженнями доходів від власності на чинники виробництва з-за кордону і доходами, отриманими зарубіжними інвесторами в певній країні;

- кінцевий – частина валового суспільного продукту, який за вирахуванням проміжного продукту залишається на кінець року у вигляді готової продукції;

- номінальний – ринкова вартість всієї проведеної, кінцевої продукції та послуг в економіці за рік, обчислена в поточних ринкових цінах;

- проміжний – частина валового суспільного продукту, яку було вироблено за певний період часу і спожито в процесі виробництва в цьому ж періоді;

- реальний – валовий національний продукт, скоректований з урахуванням інфляції або дефляції;

- сукупний – вся сума матеріальних благ в народному господарстві, вироблених за певний період часу.

Теорія граничної корисності – визначає цінність товарів на основі суб'єктивних оцінок їх корисності та рідкості з боку покупця і продавця. Згідно з цією теорією корисність робить товари сумірними.

Теорія трудової вартості – теорія, згідно з якою вартість товару визначається суспільно-необхідними витратами праці. Упредметнена в товарах праця утворює вартість товару.

Торгівля – реалізація товарів (оптова, роздрібна).

Фізіократія – учення французької класичної політекономії. Переносить предмет дослідження політекономії зі сфери звернення в сферу виробництва у сільському господарстві. Поклало початок науковому аналізу відтворення і розподілу суспільного продукту.

Фонд накопичення – частина національного доходу, яка використовується для розширення виробництва (накопичення капіталу).

Фонд споживання – частина національного доходу, яка використовується для задоволення індивідуальних і суспільних потреб в предметах споживання і послугах.

Фритредер – напрям в економічній теорії, основні принципи якого – вимога свободи торгівлі і невтручання держави в приватнопідприємницьку діяльність.

Ціна – грошове вираження вартості:

- виробництва – включає витрати виробництва і середній прибуток на авансований капітал;

- монопольна – ціна товарів, що забезпечує монополіям отримання надприбутку. Включає витрати виробництва і монопольно високий прибуток;

- оптова – ціна, за якою товари реалізуються в оптовій торгівлі. Відшкодовує витрати виробників і оптовиків і забезпечує ним отримання промислового і торгового прибутку;

- роздрібна – ціна, за якою товари реалізуються через роздрібну торгівлю населенню. Відшкодовує витрати виробників, оптовиків і роздрібних торговців, а також забезпечує ним отримання прибутку;

- ринкова рівноважна – ціна, яка встановлюється при відповідності обсягу і структури попиту обсягу і структурі пропозиції.

Чистий прибуток – сума перевищення загального доходу над доходом, що покриває всі витрати виробництва.

Чистий дохід суспільства – частина національного доходу, яка є узагальненою формою вираження вартості додаткового продукту.

Чистий продукт – загальна кількість всіх продуктів (товарів) і послуг, вироблених в суспільстві за певний період часу понад ту кількість продуктів і послуг, які було застосовано для їх виробництва.

Економічна система – сукупність економічних відносин і регулюючих інститутів (правил, норм, законів), які виконують функцію розміщення і використання економічних ресурсів в цілях виробництва, обміну, розподілу і споживання благ для задоволення різноманітних потреб людей.

Економічні закони – об'єктивні, істотні, стійкі зв'язки і взаємозалежності економічних явищ в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ

Економічне зростання – збільшення обсягів створених за певний період товарів і послуг:

- інтенсивне – економічне зростання, яке здійснюється за рахунок застосування досконаліших чинників виробництва і технології;

- екстенсивне – економічне зростання за рахунок залучення додаткових чинників виробництва.

Еластичність пропозиції (попиту) – ступінь зміни пропозиції (попиту) під впливом того або іншого чинника (наприклад, ціни).

Навчальне видання

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією *В. П. Решетило*

Відповідальний за випуск *В. П. Решетило*

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

Дизайн обкладинки *Т. Є. Клочко*

Підп. до друку 11.03.2013р.

Друк на ризографі.

Зам. №

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 17,2

Тираж 500 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.03.2014 р.